

SA Virumaa Muuseumid
TOIMETISED
2015

SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2015

Koostaja:

Uno Trumm

Autorid:

Angelika Aitman, Odette Kirss, Susanna Murel, Pilvi Põldma, Sandra Suviste, Uno Trumm, Teet Veispak

Toimetaja:

Piret Joalaid, Keeletoimetus OÜ

Fotod:

Eleri Aitman, Tõnno Jonuks, Mirko Kompus, Signe Lintrop, Aivar Ojaverre, Uno Trumm, Armin Tuulse, SA Virumaa Muuseumid fotokogu

Küljendus ja kujundus:

PR Disain, Katrin Mürk

Trükk:

Rebellis OÜ

ISSN 2228-2238

© SA Virumaa Muuseumid 2015

www.svm.ee

VIRUMAA MUUSEUMID
MUSEUMS OF VIRUMAA

Sisukord

Rakvere linnus ja maakond Liivi sõja ajal	4
<i>Uno Trumm</i>	
Toolse linnuse konserveerimisest	40
<i>Uno Trumm</i>	
„Kui Jumal on olemas, siis on ta lontrus!“ Palmse mõis ja mõisnikud rahvapärimuses	65
<i>Susanna Murel</i>	
Rakvere ajaloost. Eesti soost haritlaste osast kreislinna elus 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel	80
<i>Odette Kirss</i>	
17. augusti 1944 peakoosolek Moskvas. Lisandusi Eesti Kunstnike Liidu varasemale ajaloole	93
<i>Teet Veispak</i>	
Muuseumikogu – miks just selline?	105
<i>Pilvi Põldma</i>	
Muuseumipedagoogide töö ja tegemised	117
<i>Angelika Aitman</i> 	

Rakvere linnus ja maakond Liivi sõja ajal

Uno Trumm

Sissejuhatus

Liivi sõja perioodi võib pidada Rakvere linnuse ajaloo üheks tippajaks, kuna enne sõja puhkemist suhteliselt tähtsusetust sisemaalinnusest sai 23 aastaks oluline piirikindlus Venemaa läänepiiril Rootsi ja Poola-Leedu kuningriigi vallutuspüüdluste vastu ning tugipunkt venelaste jätkuvale vallutuspoliitikale Liivimaal.

Paraku on linnuse ja seda ümbritseva maakonna Liivi sõja aegsest olukorrast venelaste võimu all üsna vähe teada. Oliver Pageli ja Odette Kirsi väljaanne „Rakvere linnuse ajalugu“ on pigem populaarteaduslik ülevaade, mille Liivi sõja aega kirjeldav osa tugineb valdavalt Johann Renneri „Liivimaa ajaloo“ ja Balthasar Russowi „Liivimaa kroonika“ andmetele.¹ Ka Norbert Angermanni üle 40 aasta tagasi ilmunud, kuid siiani ainsaks põhjalikuks uurimuseks jäänud monograafia tsaar Ivan IV Liivimaa-poliitikast, selle halduskorraldusest ning halduslikust, sõjaväelisest ja vaimulikust juhtimisest käsitleb venelaste vallutatud Liivimaa aladest enam Tartu, Narva ja Pärnu piirkonda, puudutades Rakvere linnust ja seda ümbritsevat maakonda üsna põgusalt.²

Käesoleva artikli eesmärk on anda ülevaade Rakvere linnuse osast Liivi sõja sündmustes ja linnust ümbritseva Rakvere maakonna haldamisest ning määrata kindlaks sellega tegelenud isikute ring. Artiklist leiab Rakvere linnuse ja maakonna Liivi sõja aegsete asevalitsejate ja vojevoodide nimistu, ühtlasi püütakse välja selgitada linnuse garnisoni suurus ja sinna kuuluvate militaar-, sakraal- ja tsiviilteenistujate ring. Samuti vaadeldakse maavaldussuhete kujunemist venelaste võimu aluses Rakvere maakonnas, vene teenismõisnike ja eesti talupoegade olukorda ning võimalusel kohaliku maarahva suhteid vallutajatega. Selleks, et paremini mõista sõjasündmusi, on artikli alguses antud lühike ülevaade toleaegse Vene sõjaväe struktuurist, värbamis põhimõtetest ning arvukusest, aga ka Liivi ordu väest sõja alguses. Ajaloosündmustele inimliku näo andmiseks esitatakse mõningate linnusega seotud erinevatesse sotsiaalsetesse kihtidesse kuulunud ja erinevaid ameteid pidanud isikute – ordufoogt, vojevoodid, kapten, tõlk, teenismõisnik, strelets – eluloolisi andmeid.

Artiklis on Vene allikatest kasutatud 15.–17. sajandil teenistuspriikaasis (*Разрядный приказ*) koostatud nn teenistusraamatuid (*Разрядная книга*), kuhu kanti tsaari korraldused ja käsud sõjaväeliste ja sõjalis-halduslikele ametikohtadele määramisest. Tänapäeval pole küll säilinud nende originaale, mis hävinesid nagu paljud teisedki olulised dokumendid 1626. aasta Moskva tulekahjus või hävitati tsaar Feodor Alekseevitši käsul kohajärg-

¹ Pagel, O., Kirss, O. Rakvere linnuse ajalugu esimesest aastatuhandest 20. sajandini. Tallinn, 2008.

² Angermann, N. Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. Marburg/Lahn, 1972.

lussüsteemi kaotamisel 1682. aastal, kuid need on säilinud mitme omal ajal originaalidest isiklikuks kasutamiseks tehtud koopiana. Osaliselt avaldati neid juba 18.–19. sajandi allikapublikatsioonides,³ kuid suurem osa publitseeriti 1960.–1990. aastatel Viktor Ivanovitš Buganovi eestvõttel.⁴ Osa neist on avaldatud ja kättesaadavad ka internetis.⁵ Kronoloogilisel põhimõttel üles ehitatud teenistusraamatud sisaldavad peale ametisemääramiste ka kroonikalaadseid ülestähendusi tähtsamatest aasta jooksul toimunud sündmustest, kus ametisse määratud isikud osalesid, ning täitsid seetõttu mõnes mõttes ka teenistuskirja ülesandeid. Üks vanemaid ühte sõjakäiku hõlmavaid teenistusraamatuid pärineb 1562.–1563. aasta Polotski sõjakäigust. Seal sisalduvad andmed ka Rakvere linnuse teenisaadlike ja aastarahva arvukuse kohta 1563. aastal.⁶

Väga põhjalikku infot Liivi sõja algusaastate sündmustest pakuvad mitmed Vene kroonikad.⁷ Paraku katkes ametlik vene kroonikakirjutus saladuslikel põhjustel 1570. aastatel ning taaslustus alles 1630. aastatel. Seetõttu kajastavad kroonikad vaid sõja varasemat etappi.⁸

Kahjuks pole arhiivides säilinud Liivimaad puudutavaid üleskirjutamisraamatuid (*Писцовые книги*), kuhu kanti andmed mõisade ja talude maavalduste, teenismõisnike ja talupoegade ning maavaldussuhete muutumise kohta, on vaid teateid selliste raamatute olemasolust. Usutavasti viidi need ühes muude arhiividega Liivi sõja lõppedes Venemaale või hävinesid, nagu võis juhtuda näiteks 1581. aastal Rakvere vallutamisel puhkenud tulekahjus. Need arhiivid, mis viidi Moskvasse, hävinesid seal 1626. aasta tulekahjus. Teenismõisnike maavaldusega seotud küsimustest Liivimaal annavad veidikesi aimu vaid mõningad aastail 1577–1579 teenistusrikaasis, linnade prikaasis ja teenismõisade prikaasis koostatud maa-asju puudutavad toimikud. Üldjuhul puudutavad need toimikud Pärnu, Viljandi ja Läänemaa maa-asju, kuid ühes neist käsitletakse ka Rakvere maakonna teenismõisniku Rogatš Ondreevitš Oboljaninovi teenismõisaga seotud küsimusi.⁹ Eesti arhiivides asjakohaseid allikaid ei ole leitud.¹⁰ Rakvere linnuses teeninud streletsi Ivaško Danilovi ja postiteenistuse kohta leidus andmeid salajase prikaasi dokumentides.¹¹

³ Древняя Российская Вивлиоика. Ч. XIII. Москва, 1790; Древняя Российская Вивлиоика. Ч. XIV. Москва, 1790; Милоуковъ, П. Н. Древнѣйшая Разрядная книга официальной редакци. (по 1565 г.). Москва, 1901.

⁴ Разрядная книга 1475–1598. Москва, 1966; Разрядная книга 1559–1605. Москва, 1974.

⁵ Разрядная книга 1475–1605 гг. <http://www.krotov.info/acts/16/possevino/razryady_1475b_00.htm> (17. 01. 2014); Разрядная книга 1550–1636 гг. <<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/xvi.htm>> (17. 01. 2014); Разрядная книга 1475–1605 гг. <<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/xv.htm>> (17. 01. 2014); Разрядная книга 1475–1598 гг. <<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/xv.htm>> (17. 01. 2014).

⁶ Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года – Русский дипломатарий, Вып. 10, 2004.

⁷ Псковская летопись. Москва, 1837; Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александроневская летопись, Лебедевская летопись. – Полное собрание русских летописей. Томъ XXIX. Санктъ Петербургъ, 1904; Летописный сборникъ, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Полное собрание русских летописей. Томъ XIII. Вторая половина. Санктъ Петербургъ, 1906; Дополнения к Никоновской летописи. – Полное собрание русских летописей. Т. 13. 2-я половина. С.-Петербургъ, 1906; Русский Летописец (1553–1563). Московская летопись. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Letop_russkij/text3.htm> (17. 01. 2014).

⁸ Filjuškin, A. Balti meri kui Vene „mälupaik“. Liivi sõja diskursusest Venemaal. – Vikerkaar, nr 8, 2009, lk 68–69.

⁹ Документы Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод) 1571–1580 гг. – Памятники истории Восточной Европы. Т. III. Москва–Варшава, 1998.

¹⁰ Новицкий, Г. А. Новые данные о русском феодальном землевладении в Прибалтике в период Ливонской войны (1558–1582). – Вопросы Истории, Но. 4, 1956, стр. 135.

¹¹ Дела Тайного приказа. Кн. 2. – Русская историческая библиотека. Т. 23. Санкт-Петербургъ, 1908; Дела Тайного приказа. Кн. 4. – Русская Историческая Библиотека. Т. XXXVIII. Ленинград, 1926, ст. 275.

Üsna palju andmeid Rakvere linnuse ja maakonna kohta sisaldavad Tallinna Linnaarhiivi, Kopenhaageni Riigiarhiivi ja Stockholmi Riigiarhiivi materjalid.¹² Rakvere linnuse ja maakonna kohta infot andvaid allikaid on oma Vene-Balti küsimust 16.–17. sajandil käsitlevas monograafias publitseerinud ka Georgi Vassilevitš Forstén.¹³

I. Vene-Liivi sõda (1558–1561) Vene sõjaväest Vene-Liivi sõja alguses

16. sajandi alguses oli Vene sõjavägi jagatud polkudeks järgmiselt: suur polk (*Большой полк*), esimene polk (*Передовой полк*), valvepolk (*Сторожевой полк*), parema ja vasema käe polgud (*полки Правой илевой руки*) ning suurtükivägi (*Большой Наряд*). Kui sõjakäigust võttis osa tsaar, formeeriti veel eraldi valitseja polk (*Государев полк*). Rännakul liikus kõige ees luurerühm (*Ермаул*), mille koosseisu andis iga polk sotnja kerges varustuses ratsanikke. Rännakul paigutati polgud järgmiselt: luurerühma järel liikus esimene polk, selle järel parema käe polk, siis valitseja polk, suur polk, vasaku käe polk ja valvepolk. Kõik polgud saatsid oma tiibadele välja katteväeosad.¹⁴

Joonis 1. Erinevast seisusest inimesi Venemaal (Moskoovias) 17. sajandi alguses: bojaar, rikas venelane, sõjavarustuses teenismõisnik, sõjavarustuses tatarlane.¹⁵

¹² Русские акты Ревельскаго городскаво архива. – Русская Историческая Библиотека, Т. 15. С.-Петербургъ, 1894; Русские акты Копенгагенскаго государственнаго архива. – Русская Историческая Библиотека, Т. XVI. С.-Петербургъ, 1897; Щербачевъ, Ю. В. Датскій архивъ. Матеріалы по исторіи древней Россіи, хранящіеся въ Копенгагенѣ. (1326–1690 гг.). Москва, 1893; Bienemann, Fr. Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558 – 1562. Bd. III. Riga, 1868; Bienemann, Fr. Briefe und Urkunden Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. II. Riga, 1867; Bienemann, Fr. Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. IV. Riga, 1873; Schirren, C. Verzeichnis livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. Dorpat 1861–1868; Schirren, C. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. Bd. IX. Reval, 1883; Schirren, C. Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Bd. III. Reval 1885.

¹³ Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ въ XVI–XVII столѣтіяхъ (1544–1648). Т. I. Борьба изъ за Ливоніи. – Записки историко-филологическаго факультета императорскаго С.-Петербургскаго университета. Ч. 34. С.-Петербургъ, 1893.

¹⁴ Голицынъ, Н. С. Русская военная исторія... Ч.II. Отъ Иоанна III до Петра I. С.-Петербургъ, 1878, стр. 16.

¹⁵ Siin ja edaspidi, kui pole märgitud teisiti, joonised väljaandest: Герберштейнъ С. Записки о Московитскихъ дѣлахъ. С.-Петербургъ, 1908.

Sõjaväe ja polkude juhid määrati ametisse vastavalt kohajärgluse süsteemile, kusjuures iga polgu eesotsas oli kaks bojaaride või kolnitsite, harva ka stolnikute seast nimetatud vojevoodi. Väe ülemjuhatajaks oli suure polgu esimene vojevood, kellele järgnesid tähtsuset suure polgu teine vojevood ning parema ja vasaku käe polgu esimesed vojevoodid, kes olid n-ö kohata ehk omavahel võrdsed. Kolmanda juhtimistaseme moodustasid parema ja vasaku käe polkude teised vojevoodid, kes olid võrdsed esimese polgu ja valvepolgu esimeste vojevoodidega. Juhtkonna hulka kuulusid veel luurerühma ja suurtükiväe vojevoodid. Kui sõjakäigul osales ka valitseja, täitis sõjaväe ülemjuhataja kohuseid õukonnavojevood. Kohajärgluse süsteemi tõttu ei saanud juhtivaid ametikohti sageli mitte võimekamad, vaid n-ö parema ja kuulsama sugupuuga isikud.¹⁶

Vojevoodidele allusid kaptenid (*голова*), kes juhtisid sotnjasid, mille suurus võis olemasolevate tõendite põhjal varieeruda mitmekümnest kuni mitmesaja meheni.¹⁷ Allpool tuleb näiteks juttu teenismõisnik kapten R. O. Oboljaninovist, kes määrati Pärnusse juhtima 400-mehelist väeosa.

1500. aastal¹⁸ jagas suurvürst Ivan III bojaarilastele teenismõisaid, mille eest kohustusid nood esimesel nõudmisel asuma sõjaväeteenistusse, võttes igalt neile kuuluvalt 100 setvertilt¹⁹ põllumaalt kaasa ühe ratsamehe vastavalt sõjakäigu pikkusele kas ühe või kahe hobusega ning ühe vibu ja noolte, berdõši ning piigiga relvastatud jalamehe ja varustades nad toiduainetega terveks suveks. Suurvürst ja tsaar Ivan IV (1533–1584) valitsusaja alguses korraldati Vene maksusüsteem ümber ning sõjakäikudel osalevatele sõjameestele hakati maksma rahalist hüvitist. Teenismõisnike ergutamiseks maksti neile, kes töid endaga kaasa nõutavast rohkem sõjamehi või osalesid ettenähtust enamatel sõjaretkedel, kahekordset hüvitist. Teenismõisnik pidi sõjakäigul osalemiseks olema vähemalt 15-aastane.²⁰

Üldiselt oli 16. sajandi keskpaiga Vene sõjaväele iseloomulik ratsaväelaste suur hulk ning jalaväelaste vähesus. Selle korvamiseks asutati 1550. aastal Ivan IV käsul elukutseliste palgaliste jalaväelaste – streletside – väeüksused. Streletsid, kes olid relvastatud berdõšside ja haakpüssidega (*пищаль*), värvati talupoegade hulgast ning nad teenisid esialgu

Joonis 2. Teenismõisnikust ratsanik 16. sajandi Saksa gravüürit.

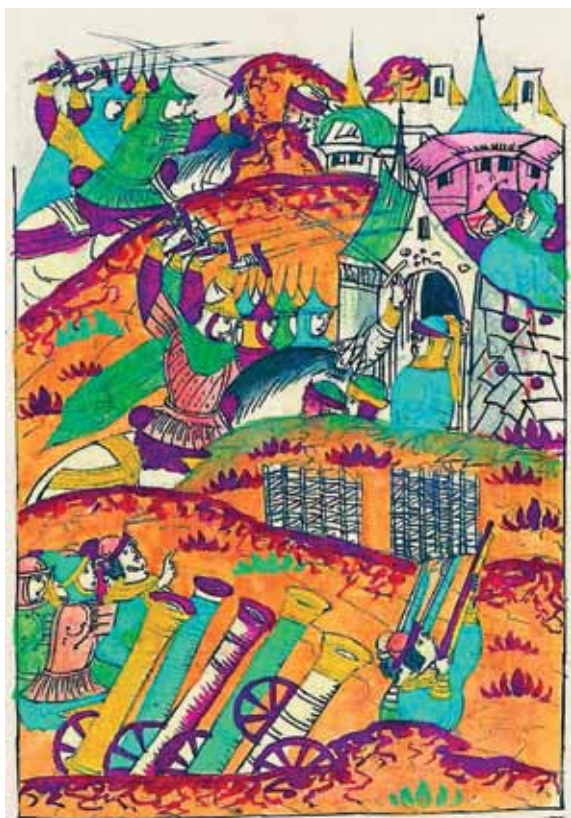
¹⁶ Голицынъ, Н. С. Русская военная история... стр. 19–20.

¹⁷ Лобин, А. Н. К вопросу о численности вооруженных сил Российского государства в XVI в. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, №2, 2014, стр. 69.

¹⁸ Venemaal ei arvestatud aega Kristuse sünnist alates nagu mujal Euroopas, vaid maailma loomisest. Aastale 1500 vastas selle arvestuse järgi aasta 7008. Liivi sõda algas aastal 7066. Uus aasta algas vene kalendri järgi 1. septembril.

¹⁹ 1 setvert (четъ) = 0,5 dessatiini ~ 0,55 ha. Tegelikuses võeti küll üks sõjamees 300 setverti kohta, sest põllumaa arvestamisel loeti ainult ühte välja kolmest.

²⁰ Голицынъ, Н. С. Русская военная история... стр. 4–5.

Joonis 3. Tartu piiramine. Esiplaanil suurtükid, suurtükiväelased ja streletsid, tagaplaanil teenismöisnikud 16. sajandi Vene miniatuurilt.²⁵

Lisaks osales kõikidel sõjaretkedel hulgaliselt talupoegi, kelle ülesandeks oli teede ja sildade parandamine ning vajadusel ka ehitamine, suurtükide kohaletoometamine ja piiramise või lahingu ajal teenindamine, kindlustuste rajamine, mullatööde tegemine jms. Kuna talupoegi võeti tavaliselt kaasa suurel hulgal, aitas see luua muljet suurest ja arvukast sõjaväest.

2008. aastal toimus ajakirja *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* veergudel 16. sajandi ajalooga tegelevate ajaloolaste diskussioon, milles leiti, et Vene sõjaväe maksimaalne suurus võis Liivi sõja alguses olla kuni 100 000 meest teenisaadlikke ja nende sõjamehi, streletse, kasakaid, tatarlasi ja suurtükiväelasi.²⁷ Loomulikult ei suudetud seda sõjalist

põhiliselt Moskvas ja piiriäärsetes garnisonides. Liivi sõja ajal osalesid nad vene vägede koosseisus nii linnade ja linnuste piiramisel kui ka pärast vallutamist nende garnisonides.²¹ Streletsid jagunesid 500-mehelisteks üksusteks, mida juhtisid samuti kaptenid.²²

Jalaväelastena teenis ka suur osa kasakaist, kes värvati linnade vaba elanikkonna hulgast ning Venemaa äärealadelt mordvalaste, muromlaste ja põhjapiirkondade elanike hulgast. Nende värbamisel oli tingimuseks haakpüssi või vibuga ümberkäimise oskus.²³

Kergeratsaväe moodustasid osa kasakaid, tšeremissid (marid), Kaasani, Astrahani ja nogai tatarlased, eriti viimaseid oli Vene väes pärast Kaasani ja Astrahani vallutamist suhteliselt palju. Neid kasutati luureks, ümberhaaramiseks, vaenlase territooriumi riisumisel jne.²⁴

Sarnaselt streletsidega olid suurtükiväelased professionaalsed sõjamehed, keda polnud eriti palju, näiteks 1562.–1563. aasta Polotski sõjakäigu ajal vaid kaks suurtükiväelast suurtüki kohta.²⁶

²¹ Голицынъ, Н. С. Русская военная история... стр. 5.

²² Лобин, А. Н. К вопросу о численности... стр. 55.

²³ Лобин, А. Н. К вопросу о численности... стр. 56.

²⁴ Голицынъ, Н. С. Русская военная история... стр. 5–6; Лобин, А. Н. К вопросу о численности... стр. 54.

²⁵ Лицевой летописный свод XVI века. Кн. 23. Москва, 7522 (2014), стр. 30.

²⁶ Лобин, А. Н. К вопросу о численности... стр. 56.

²⁷ Erinevalt teistest oli A. N. Lobini hinnangul Vene sõjaväe maksimaalne suurus 60 000 meest. Лобин, А. Н. К вопросу о численности... стр. 77; Кром, М. М. Еще раз о численности Русского войска в XVI в. (По поводу статьи А. Н. Лобина). – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, №2, 2014, стр. 90; Пенской, В. В. Некоторые соображения по поводу статьи А. Н. Лобина „К вопросу о численности вооруженных сил Российского государства в XVI в.“ – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, №2, 2014, стр. 102; Дискуссия – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, №2, 2014, стр. 130, 150.

jõudu mitmesugustel põhjustel korruga mobiliseerida. Kuna Venemaa pidas Liivi sõja ajal sõda korruga vähemalt kahel rindel, Liivimaal ja lõunapiiril krimmitatarlaste vastu, oli sõjavägi nende vahel jagatud.

Liivi ordu sõjaväest Vene-Liivi sõja alguses

Seoses moodsate sõjapidamisviiside jõudmisega Liivimaale toimusid 15. sajandi lõpus ja 16. sajandi alguses ordu sõjalises struktuuris olulised muutused. Kui varem oli ordu põhiline võitlusüksus olnud rüütlite raskeratsavägi (ordurüütlid ja aadliratsanikud), mida toetasid kohalike rahvaste hulgast sõtta kaasa kutsutud jalamehed, siis nüüd hakati järjest enam kasutama välismaiseid jalaväelastest palgasõdureid, *landsknecht'e*, keda kohalikus traditsioonis on kutsutud sõjasulasteks või lihtsalt sulasteks. J. Renner kasutab oma „Liivimaa ajaloos“ ka väljendit „teener“, andes sellele sõjalise tähenduse. Ta mainib seal Rakvere ja Järva foogti teenreid. Tõenäoliselt oli tegemist sõjameestega, kes teenisid foogtile kuuluva linnuse garnisonis. Aadliratsanike kaaskonnas olid nende sõjamehed ehk mõisamehed.²⁸

Orduvägede sõjaline juht oli maamarssal, kellele allusid komtuurid ja foogtid, kes juhtisid oma piirkonna ordurüütlitest, aadliratsanikest, teenritest, sulastest ja mõisameestest koosnevaid ratsa- ja jalaväesalku.

Palgasõdurite värbamisele loodi materiaalne alus 1498. aasta Valga maapäeval, mille otsusega mindi seniselt süsteemilt – iga 100 adramaa kohta pidi saatma ühe hästirelvastatud sakslase ja kaks kergete relvadega kohalikku meest – üle rahamaksule. Selle kohaselt pidi edaspidi antama Eesti alal iga talu ning Läti alal iga adramaa pealt ühe Riia marga. Lisaks pidi vähemalt iga 15 talupere kohta Eesti alal ja iga 20 talu kohta Läti alal välja panema ühe hea saksa palgasõduri.²⁹

Oma koht Liivimaa sõjalises struktuuris säilis siiski ka aadlike ja ordurüütlite ratsaväel. Vahetult enne Liivi sõda suutis Liivi ordu Preisi hertsogiriigi spioonide hinnangul koos orduvasallidega välja panna 3230 ratsameest, koos piiskopkondadega aga 4880, teistel andmetel aga kuni 5200 ratsameest.³⁰ Teises hertsog Albrechtile saadetud ettekandes hinnati ordu, piiskoppide ja linnade (Tallinn, Riia, Tartu) ühiste sõjajõudude suuruseks 7000 meest.³¹ Kuigi 1507. aasta maapäeva otsusega keelati talupoegadel relvi kanda (mitte omada!) ning neid orduväes abiväena enam ei kasutatud, leidsid nad Liivi sõja alguses taas oma koha orduvägede koosseisus.³²

Liivimaa oli sõja eelõhtul selleks ette valmistamata, sealsetest sõjajõududest piisas küll omavaheliste kodusõdade pidamiseks ja piiriladel toimuvaks väikese intensiivsusega rüüstesõjaks, kuid Venemaa kallaletungile vastupanemiseks oli neid vähe. Ühtse poliitilise juhtimise puudumine ning nõrk finantsjuhtimine ei võimaldanud neid ka kiiresti ja vajalikus koguses juurde hankida. Liivimaa linnused ei olnud kohandatud moodsa sõjapidamise vajadustele ning nende ülalpidamine pigem vähendas maa ressursse, kui aitas kaasa selle kaitsmisele. Ordu põhijõud olid koondatud Võnnu piirkonda eeldusel, et nad jõuaksid sissetungi puhul Venemaalt või Leedust ühe kuni kahe nädalaga sissetungipiirkonda üm-

²⁸ Renner, J. Liivimaa ajalugu 1558–1561. Tallinn, 1995, lk XVIII–XIX, lk 32, 52.

²⁹ Lätte, M. Eestlaste sõjalised kohustused keskajal. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat, nr 1, 2011, lk 24.

³⁰ Hartmann, S. Herzog Albrecht... S. 191; Romanowski, J. N. Wojna Zygmunta Augusta z zakonem Inflantskim roku 1557. – Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. I. Poznań, 1860, lk 355.

³¹ Hartmann, S. Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1551–1557). Köln, 2005, S. 26.

³² Vt nt Renner, J. Liivimaa ajalugu 1558–1561. Tallinn, 1995, lk 32, 33, 64.

berpiiratud piirilinnusele appi. See strateegia ei arvestanud aga võimalusega, et vaenlane tungib korraga kallale mitmest piirkonnast. Ehkki Vene ohust oli sõja alguseks räägitud aastaid, polnud selle tõrjumiseks ning maa vallutamisele suunatud plaanide nurjamiseks mitte midagi ära tehtud. Polnud ühtset väejuhatust, kokkuleppeid koordineeritud tegevuseks, mobilisatsiooniplaan ega raha.³³

Rakvere linnus Liivi sõja alguses

Rakvere linnuse sõjalise võimekuse, sõjameeste ja suurtükkide arvu, varude jms kohta Liivi sõja alguses pole eriti palju andmeid säilinud. On teada, et Rakvere linnusele kuulus kolm mõisa (Küti, Laanemõisa ja Rakvere) ning seal laekus ordukassasse aastas 150 marka. Kui suurt summat Rakvere foogt käsutada võis, pole samuti teada, kuid tundub, et see ei saanud olla väike summa, sest kui Rakvere viimane foogt Gerhard Huyn von Amstenraide 1558. aasta lõpus, 1559. aasta alguses Tallinnas vangistati, võeti talt ära mitu tuhat kuldnat raha.³⁴ Preisimaa hertsog Albrechtile tehtud ettekandest selgus, et sõja puhul pidi Rakvere linnus koos kohalike aadlikega välja panema 250 ratsameest. Viimased elasid oma kodus ning pidid kogunema kallaletungi puhul. Ettekandes väideti, et kallaletungi oodati merelt, kuid tundub, et siin oli tegu pigem eksitusega, sest esiteks polnud merelt kedagi kallale tungimas ning teiseks kaitses Rakveret mere poolt Toolse foogtkond.³⁵

Allikatest ei selgu kahjuks, kui palju oli Rakvere linnuses sõjamehi ja suurtükke. Vaid J. Renner nimetas, et 9. veebruaril 1558 läks ühes Järva foogtiga Rakvere piirkonnas venelaste väe vastu 16 Rakvere foogti teenrit, kellest seitse tapeti. 1558. aasta augusti alguses, enne kui venelased linnuse vallutasid, oli seal tema sõnul vaid 11 võitlusvõimelist sakslast. Kirjeldades linnuse vallutamist, nentis ta, et venelased said seal sõjasaagiks seitse falkooni. Samas ei selgu tema kirjeldusest, kas enne linnuse venelastele üleandmist saadeti Tallinna ühes muu varustusega ka suurtükke või mitte.³⁶

Nii J. Renner kui ka B. Russow mainisid nagu ühest suust, et Rakvere linnus polnud eriti kindel, kuna seda „*heal ajal üldsegi ei olnud sõja vastu kindlustanud*“. Samas ei saa neid viiteid, eriti B. Russowi omi, ometi täie tõe pähe võtta, sest teisel teatas ta hoopis, et Rakvere linnus „*peale Narvat oli kõige ülem ja parem kõikide seni talle (venelastele – U.T.) saagiks langenud losside seas*“.³⁷

Vene-Liivi sõja algus

Liivi sõda algas 22. jaanuaril 1558 Šig-Alei (Šahh-Ali) vene vägede sissetungiga Tartu piiskopi valdustesse. Venelased liikusid rüüstates Tartu juurde, olid seal kolm päeva paigal ja läksid siis Laiusele ja Kärknasse ning seal Järvamaa kaudu Virumaale. Venelaste eelväge (luurerühma?) juhtisid vürst Ivan Movkošov ja Bogban Saburov. Esimene oli kirjas suure polgu kaptenina, teine oli esimese polgu kapten. Virumaale jõudsid venelased 7. veebruaril, mil nad ründasid Kiltsi linnust ning järgmisel päeval Porkuni linnust. 8. veebruaril peatus

³³ Арбусов, Л. А. Очеркъ истории Лифляндии, Эстляндии и Курляндии. С.-Петербургъ, 1912, стр. 152; Filyushkin, A. The Livonian War in the context of the 16th century East European wars. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, №1, 2014, pp. 48–50.

³⁴ Renner, J. Liivimaa... lk 56.

³⁵ Hartmann, S. Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1551–1557). Köln, 2005, S. 190, 224.

³⁶ Falkoon – keskmise suurusega välisuurtükk, kaliibriga u 9 cm ning pikkusega 27 kaliibrit. Renner, J. Liivimaa... lk 33–35, 56.

³⁷ Renner, J. Liivimaa... lk 56; Russow, B. Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967, lk 114.

venelaste peavägi Vinni mõisas ja ümberkaudsetes külades. Samal päeval jõudis Rakverre oma meestega ka Järva foogt Bernt von Schmerten, kes oli käinud Alutagusel venelastega võitlemas. Tema väes oli 150 ratsanikku ning teadmata hulk talupoegi.³⁸ 9. veebruaril astus ta koos „Rakvere teenritega“ venelaste vastu välja, kuid pidi taganema. 16 Rakvere teenrit ratsutasid ette ja sattusid venelastega kokkupõrkesse, mille käigus seitse neist langes. „Seejärel tuli nähtavale salk venelasi, varsti seejärel teine salk, seejärel kolmas ja viimaks neljas, peamine väesalk.”³⁹ Järva foogt, kellel olnud vaevalt „üks mees kolmesaja venelase kohta”,⁴⁰ taganes aegamisi, et vaenlane hakkaks varitsust kartma, ja pöördus Rakverre tagasi. Venelased aga riisusid ümbruskonnas ning põletasid maha 20 aadlimõisa. Kuna linnus oli põgenikke nii täis, et sinna ei mahtunud enam kedagi, jäi osa aadlist linnusemüüri taha ning 115 neist lahkusid öösel Tallinna poole.⁴¹

Vene allikad olid toimunu suhtes oluliselt napolisõnalisemad: „Aga Rakverest tulid sakslased ja [...] said lüüa.”⁴² 10. veebruaril tulid venelased oma lahingurivistuses taas Rakvere alla, tahtsid müüriga kaitsmata linna põlema süüdata ning üritasid sakslasi linnusest välja meelitada. Seejärel paigutati Järva foogti käsul linnuse kõrvale mäele mõned suurtükid ning tulistati neist linna kippuvaid venelasi, nii et kolm said surma. Seejärel olevat venelased taganenud ning rüüstanud kogu Virumaa ühes kirikutega, välja arvatud Kadrina ja Haljala. Samal päeval pärast venelaste lahkumist jõudis Rakverre ordumeister oma väega, jäi sinna kaheks-kolmeks nädalaks paigale ning lahkus Rakverest pärast venelaste Liivimaalt äraminekut. Sama tegi ka Järva foogt. Veebruari teisel poolel asus Rakverre ka Tallinna komtuur, kes jäi sinna oma väe ehk 200 ratsamehe ja ühe lipkonna sulastega. Rakverre tulid veel Läänemaa mõisamehed 140 ratsamehega.

Mai esimestel päevadel koondusid Viljandi ja Tallinna komtuur ning Järva, Rakvere ja Maasilinna foogt oma sõjameestega Narva lähistele, linnast 4–5 miili kaugusele,⁴³ et kaitseda linnust ja maad pealetükkivate venelaste eest. J. Renneri andmeil oli kokku 500 ratsameest, sulaste ja suurtükiväelaste kohta tal andmeid polnud. Vene poole hinnanguil oli ratsa- ja jalamehi kokku umbes 1000 ning suurtükiväelasi umbes 700.⁴⁴ Siiski ei suutnud nad Narva langemist takistada. 11. mail puhkes Narvas tulekahju, mis levis kiiresti. Kahjutuld kasutasid ära venelased, kes tulid üle jõe, tulistasid linnamüüri augu ja tungisid linna.

³⁸ Kui uskuda Preisi hertsogile Albrechtile esitatud luureandmeid Liivi ordu võimekusest, siis asus Järva foogt sõtta maksimaalse arvu ratsameestega. Renner, J. Liivimaa... lk 32; Hartmann, S. Herzog Albrecht... S. 190.

³⁹ Tõenäoliselt oli esimene luurerühm, seejärel tulid esimene polk, parema käe polk ja suur polk.

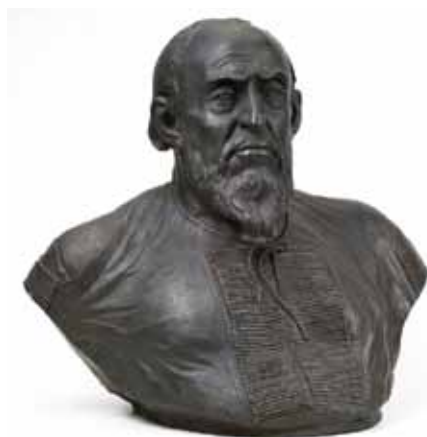
⁴⁰ Seega siis vähemalt 45 000 meest, mis sobib hästi Renneri pakutud Liivimaale tunginud venelaste üldarvuga 64 700 meest. Tänapäeva ajaloolaste arvestuste järgi polnud 1558. aasta jaanuaris Liivimaale tunginud venelasi ja tatarlasi kokku siiski rohkem kui 7500–8000 meest, seega liialdas Renner tuntavalt. Renner, J. Liivimaa... lk 32–33; Лобин, А. Н. К вопросу о численности... стр. 131–132.

⁴¹ Renner, J. Liivimaa... lk 32–33.

⁴² Летописец начала царства... стр. 261.

⁴³ 1 miil = 7 versta ~ 7,5 km.

⁴⁴ Renner, J. Liivimaa... lk 40; Летописец начала царства... стр. 264.

Joonis 4. Tsaar Ivan IV (M. M. Gerassimovi rekonstruktsioon, 1964).

Linnas olnud sulased panid venelastele kõvasti vastu ja löid nad kaks korda linnast välja, kuid kolmanda rünnakuga õnnestus venelastel linn alistada.

Tulekahju puhkemisel saatsid sulased Narvast eemal paiknevasse ordulaagrisse käskjalad abipalvega. Orduratsanikud läksidki appi, kuid Narva teine bürgermeister Herman thor Moelen saatis neile vastu oma teenri teatega, et tulekahju on kustutatud, ning ratsanikud pöördusid laagrisse tagasi. Kuna neile ei teatatud venelaste rünnakust, jäid Narvas venelastega lahingut löövad sulased abita. Kui laagrisse jõudis teade Narva langemisest, pöördusid nad kohe tagasi Rakverre. Et venelased lubasid Narvast vabalt lahkuda nii ratsanikel, sulastel kui ka linnakodanikel, läksid need osalt Tallinna, osalt jäid aga ka Rakverre.⁴⁵

Mõnda aega pärast Narva langemist liikusid Rakveres paiknenud väed Purtse jõe äärde ning asusid laagrisse „*ühel hästi kaitstud kindlal mäel*“, kuna Purtse sadama kaudu oli väge lihtne varustada. Ordukäsknike tollasest kirjavahetusest selgus, et väkke kuulusid muuhulgas ka Riias Rakverre appi saadetud sulased. Lisaks olid seal Järva ja Viljandi ratsanikud ning tõenäoliselt ka Rakvere ja Läänemaa ratsanikud. Orduväele saadeti Narvast vastu umbes 4000 venelast, kes olnud aga Purtse jõe äärde saabudes ühe sakslaste leeri tulnud talupoja sõnul väsinud ja äraetud hobustel. Järva ja Viljandi ratsanikud kibelenud venelasi ründama, kuid väge juhtinud Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopi Johannese vend Christoffer von Münchhausen (Monnickhusen), kelle kaugemate eesmärkide hulka kuulusid ordu nõrgestamine ning Eestimaa üleandmine Taani kuninga võimu alla, keeldus sellest otsitud ettekäändeid kasutades, lasi teate toonud talupoja üles puua ning viis oma väe kiiremas korras Rakverre tagasi. See taganemine määras ka Edise linnuse saatuse, mis anti pärast võimaliku abiväe taganemist venelastele üle.⁴⁶ 7. juulil läksid Järva ratsanikud, pärnulased ja maasilinlased koos ühe lipkonna sulastega Rakverest Paidesse. Rakverre jäid läänemaa-lased, harjulased ja virulased.⁴⁷

Rakvere linnus langes venelaste kätte

Pärast seda, kui teade Tartu kapituleerumisest 18. juulil jõudis ordumeister W. von Fürstenbergini, saatis ta Tallinna komtuurile ning Järva ja Rakvere foogtile kirja, milles käskis neil „*oma linnust hoolega valvata, ja kui nad hätta peaksid sattuma ja neile näib, et nad linnuseid vaenlase eest kaitsta ei suuda, tuleb neil Daugavgrīvasse tulla*“.⁴⁸

Tartu langemise järel puhkes kogu maal paanika ning igaüks tegeles pigem omaenda naha kui maa päästmisega. Ordumeistri kiri käsknikule võimendas paanikat veelgi, sest andis tunnistust ordu suutmatusest oma põhjapoolseid valdusi kaitsta, samamoodi nagu ei suudetud takistada Vastseliina ja Tartu langemist. Pealegi oli ordumeister taandunud oma sõjaväe põhijõududega Põhja-Lätisse ning oli Põhja-Eesti kaitsmise seisukohalt sisuliselt mängust väljas. Seetõttu andis Tallinna komtuur Toompea linnuse Ch. von Münchhauseni veenmisel Taani kuninga võimu alla ja lahkus Eestimaalt talle lubatud tasu järele Taani. Järva foogt, kes oli seni näidanud end kõige paremast küljest, kaotas samuti korraks närvid ning läks oma teenrite ja varandusega Pärnusse varjule. Seepeale suundusid Paidest koju ka Maasilinna ja Pärnu ratsanikud. Juhita jäänud sõjasulased rüüstasid linnuse paljaks ning läksid

⁴⁵ Samas, lk 40–41.

⁴⁶ Samas, lk 42, 46; Bienemann, Fr. Briefe und Urkunden Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. II. Riga, 1867, S. 98.

⁴⁷ Renner, J. Liivimaa... lk 49; Летописец начала царства... стр. 267.

⁴⁸ Renner, J. Liivimaa... lk 51.

Joonis 5. Rakvere linnuse alistumine Vene vägedele 1558. aasta augusti alguses 16. sajandi Vene miniatuurilt. All vene väed linnuse juures, ülal vürst D. B. Priimkov-Rostovski teatab tsaarile linnuse allaandmisest.⁴⁹

kõige lipkonnaga Tallinna. Pärast esimese paa-
nikahoo möödumist pöördus Järva foogt küll
Paidesse tagasi ning isegi kaitses augustis oma
linnust edukalt venelaste vastu, kuid kahju oli
juba tekitatud. Paide üsna tugev väe-
grupeering oli laiali läinud ning tagalata
jäämise tõttu olid Rakverest Tallinna
lahkunud ka Harju-, Viru- ja Läänemaa
ratsanikud, kes lootsid nüüd veel ai-
nult Taani kuningale. Nagu järgnevast näha,
ei olnud sõjaväeta jäänud Rakvere lin-
nuse foogtil G. Huyn von Amstenraidel
muud võimalust kui linnus augusti
alguspäevil võitluseta venelaste-
le loovutada.⁴⁶

9. augustil 1558 saabus Moskvasse tsaari
juurde Tartust vürst Pjotr Ivanovitš Šuiski
saadik vürst Danilo Borissovits Priimkov-
Rostovski teatega, et venelased kapten
Boriss Stepanovitš Kolõtševi juhtimisel
said enda valdusse Rakvere ja Porkuni
ning lubasid sealsetel vürstikestel
vabalt ära minna. Kõik ümbruskonna
lihtinimesed töötasid seepeale olla
edaspidi igavesti tsaari alamad.⁴⁷ J. Renner
kirjeldas Rakvere langemist järgmiselt:

See Virumaa pealoss ei olnud eriti kindel, seal oli sel ajal 11 võitlusvõimelist sakslast. Sinna saatis venelane kolm meest ja lasi nõuda selle alistumist ning andis foogtile 14 päeva järelemõtlemiseks. Vahepeal lasi foogt kogu raha, turvised, varustuse, toidumoonna, majakraami ja muu Tallinna ära viia. See uuriti venelastele talupoegade poolt välja, seetõttu tulid nad 14 päeva sees tagasi ja tahtsid selle vara ära tõmmata. Teenrid olid kahurite juures ja tahtsid tulistada, seda ei tahtnud foogt lubada, sest ta mõtles Põlula mõisa (asub ühe miili kaugusel Rakverest) endale elatiseks saada, nagu talle venelaste poolt töötati. Aga kogu varustus ja toidumoon oli kõik Tallinna jõudnud, sestap lahkus foogt linnusest ja andis selle venelaste kätte. Kui need aga linnuses midagi ei leidnud, kihutasid nad järele ja rüüstasid vankrid, kus teenrite kraam peal oli, mille need loovutasid. Seejuures lasti üks venelane maha. Kui foogt Tallinna jõudis, saatis ta oma teenrid laiali, jättis kaks kirjutajat enda juurde. Mõne aja pärast pandi ta kinni ja võeti talt mitu tuhat kuldnat ära, seepärast, et ta linnuse oli käest andnud. Rakveres sai venelane 7 falkooni, 30 pekikülge, natuke rukist ja mitmesugust muud kraami.⁴⁸

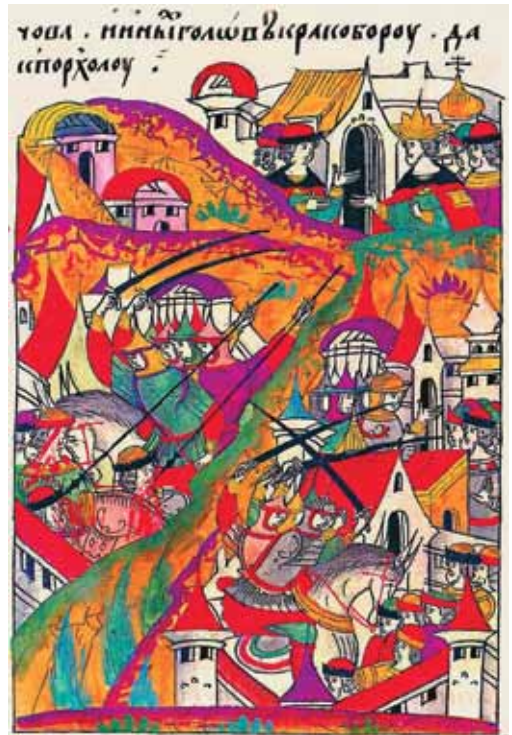
Järgneva 23 aasta jooksul oli Rakvere linnus üks venelaste olulisemaid sõjalisi tugipunkte Põhja-Eestis, Vene valduste läänepiiril.

⁴⁹ Лицевой летописный свод... стр. 47.

⁵⁰ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 50–51.

⁵¹ Летописец начала царства... стр. 269.

⁵² Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 56.

Gerhard Huyn von Amstenraide – Rakvere linnuse viimane foogt († enne 1564)

Rakvere linnuse viimane foogt G. Huyn von Amstenraide⁵³ oli pärit Põhja-Limburgist Valkenburgi krahvkonnast. Tema vanemad olid tõenäoliselt Gerhard Huyn Von Amstenraide zu Geleen ja Agnes von Printhagen. Aastail 1536–1559 oli ta Rakvere linnuse viimane foogt. G. Huyn von Amstenraide suri enne 1564. aastat.

B. Russow on oma Liivimaa ajaloos andnud talle äärmiselt negatiivse hinnangu. Selle kohaselt oli G. Huyn von Amstenraide „avalik hooraja ja elas mitte ainult kõlvatute naistega, vaid ka teiste meeste abielunaistega avalikku häbielu. Ja orduhärrade teenrite päevatööks ei olnud muud kui prassimine ja sugulõbu tagaajamine, mida aga mitte häbiks ei peetud, vaid isegi auks ja tubliduseks loeti!”⁵⁴

Samas pole üldse kindel, kas Russowil oli sellisteks väideteks erilist alust. Meeste eluiga kattus ainult osaliselt ning Russowi sünd on üldjuhul paigutatud samasse aastasse, mil G. Huyn von Amstenraide sai Rakvere foogtik. Tõenäoliselt edastas Russow lihtsalt kurja kuulujuttu, et anda alust oma moraliseerivale käsitlusele sõjajärelsetest liialdustest, mis põhjustasid Jumala karistuse venelaste kallaletungi näol. Eriti sobis G. Huyn von Amstenraide Russowile ärapanemiseks aga seetõttu, et ta oli valinud Rakvere seesuguste sõjajärelsete liialduste musternäiteks. Oma osa võis Russowi suhtumises mängida ka asjaolu, et ta oli veendunud luterlane, G. Huyn von Amstenraide aga üks katoliikliku rüütliordu käsknikest. Kas G. Huyn von Amstenraide oli katoliiklane või pooldas hoopis luterlust, pole siiski selge, sest allikad ei nimeta tema konfessionaalset kuuluvust, kuid toonases Liivi ordu polnud luterlastest rüütliid ega isegi ordumeistrid sugugi haruldased.⁵⁵

Tallinna lahkunult jäi G. Huyn von Amstenraide nimeliselt endiselt Rakvere foogtik, kuigi mitte kauaks. Ta vangistati koos Toolse foogti Heinrich von Kaltenbachiga koadjuutor G. Kettleri käsul tõenäoliselt novembris-detsembris 1558, mil viimane viibis Tallinnas, aga mitte hiljem kui 31. märtsil 1559, mil dr. Matthäus Friesner teatas sellest kirjas Soome hertsogile Johanile.⁵⁶ Vangistamise formaalseks põhjenduseks oli oma linnuse käest ära andmine, kuid selles sammus võib näha ka poliitilise rivaali elimineerimist, sest veel 1556. aastal olid mõlemad, nii G. Kettler kui ka G. Huyn von Amstenraide, olnud W. von Fürstenbergi kõrval tõsiseltvõetavad koadjuutori ehk siis tulevikus ka ordumeistri kandidaadid. Endise maamarssali Jasper von Munsteri arvates isegi oluliselt paremad kui W. von Fürstenberg.⁵⁷ Pole võimatu, et G. Huyn von Amstenraide võis G. Kettleri arvates olla tema ambitsioonidele ikka veel ohuks. Ta oli oma linnuse küll käest andnud, kuid teinud seda olude sunnil, Harju-Viru aadliratsanike reeturlikkuse tõttu ning vastavalt ordumeistri loale. Oli ju tema hilisem kurikuulus maine – hooraja, prassija ja reetur – alles tagantjärele kroonikakirjutajate, eelkõige Balthasar Russowi kujundatud.⁵⁸

Oma osa G. Huyn von Amstenraide maine kujundamisse andis siiski ka tema teine rivaal

⁵³ Allikates esinesid ka nimekujud: Gerd, Gerdt, Gert, Gerth, Gerhart, Gerart, Gödert, Ebert; Huin, Huiyn, Huene, Huen, Hune, Hüne, Hun, Hugo; van Anstenraidt, Anstenraedt, Annsteradt, Ansteraidt, Anstenraidt, Anstenradt, Anstenrade, Anstenrad, Anstenrat, Anstenradt, Anstellrath, Anstelrade, Anselindt, Antzszelrock.

⁵⁴ Russow, B. Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967, lk 115.

⁵⁵ Kreem, J. Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland. The Military Orders and the Reformation: Choices, State Building, and the Weight of Tradition. Hilversum, 2006, S. 51–54.

⁵⁶ Schirren, C. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth-, und Curlands. Bd. 3–4, S. 149.

⁵⁷ Hartmann, S. Herzog Albrecht... S. 375.

⁵⁸ Russow, B. Liivimaa... lk 115.

W. von Fürstenberg, kes kirjutab ühes oma luuletuses Liivi sõja algusest:

Wesenberg, ein groß einäugig Held,
Beklagt sich sehr, er hab kein Geld;
Das macht: Es ist ihm genommen.
Daß er entwichen, muß man nit sagen;
Das macht: Hat sich mit seinem obersten vertragen
Mit Gist, Gaben und Geschenken;
Der will sein im Besten gedenken.⁵⁹

Rakvere, suur hiiglane,
kaebleb kangesti, tal pole raha;
see tähendab: See on temalt võetud.
See, et ta põgenes, pole mainimist väärt;
see tähendab: ta sai oma ülematega hästi läbi
meelitused, andamid ja kingitused;
need peavad panema mõtlema temast parimat.

Rakvere linnuse kindlustamine

Üsna varsti pärast linnuse vallutamist, B. Russowi viite järgi juba 1558. aasta hilissuvel, aga kindlasti 1559. aasta kevadel, asusid venelased seda kibekiiresti laiendama ja kindlustama. Kui orduajal oli linnus olnud sügaval sisemaal ega olnud sõjaliselt eriti tähtis, siis venelaste jaoks oli Rakvere piirilinnus, mille kindlustamisse suhtusid nad täie tõsidusega. Pealegi oli linnuse senine kaitsesüsteem vananenud ega vastanud moodsa, tulirelvade kasutamisel põhineva sõjapidamise vajadustele.

Linnuse ajakohastamiseks ehitasid venelased selle põhja-, lõuna- ja idakülge suure puudust eeslinnuse. Selleks kaevasid nad pika mäeveeru lossi ees üsna järsult maha ja ehitasid ümber eeslinnuse mäe servale kivimüüri, milleks nad lõhkusid maha mungakloostri, kiriku

Joonis 6. Rootsi maamõõtja Samuel Waxelbergi Rakvere linnuse plaan (1683). Välimine punane joon tähistab tõenäoliselt venelaste rajatud eeslinnuse välispiiri (Rootsi Sõjaarhiiv, SE Kra 0406, 28, 057: 002).

⁵⁹ Das Baltische Dichterbuch. Reval, 1895, S. 60.

ja gildimaja ning kivist kodanikumajad ja vedasid kivid oma ehitusele. J. Renneri teatel lammutati klooster 18. märtsil 1559 või selle aja paiku ning venelased leidnud selle müüride seest palju väärtasju. Seejärel ehisasid nad üles mäele ja müürile ümberringi pakkudest ning palkidest pulvärke, blokkhause, kõrgeid torne ja bastione. Blokkhauasid ja pulvärgid olid täidetud suurte raskete põllukividega ning tugevasti ühendatud ja kindlustatud. Samuti ehisasid nad vallide vahele mitusada elumaja, kuhu mahtus elama mitu tuhat meest. Vana kivilinnust kasutati vangla ja tagavarade laopaigana, kus peale vojevoodi ei tohtinud elada ükski venelane.⁶⁰

Venelaste retked Rakverest Tallinna vastu

Pärast Rakvere linnuse hõivamist tegid venelased seal mitu sõjakäiku Tallinna poole. Üsna varsti pärast linnuse alistumist saatis B. S. Kolõtšev Tallinnasse väesalga Mikita Priimakovi juhtimisel. Vene allikate teatel jõudis väesalk kümne versta kaugusele Tallinnast, vangistas inimesi, ajas ära palju kariloomi ja jõudis tervelt Rakverre tagasi. J. Renneri andmeil saadeti Tallinna ümbruses loomi röövivate venelaste vastu 300 ratsameest, kes ajasid venelasi taga ning võtsid ühe neist vangi. Taandumisel põletasid venelased maha Kolga (*Kolk*) mõisa ja võtsid vangi selle Wrangeli-nimelise valitseja koos paljude talupoegadega. Nii Harju- kui ka Järvamaal tapnud nad lisaks palju talupoegi.⁶¹

Samal ajal teatas vürst Mihhailo Petrovitš Repnin tsaarile, et vallutas Põltsamaa linnuse ning piiras koos Pavel Petrovitš Zabolotski ja Ždan Vešnjakoviga Paidet, põletas linna, lõi palju selle elanikke maha ning rüüstas Harju- ja Viljandimaad, lüües seal samuti mitmel pool palju inimesi maha. Seejärel läks vürst Mihhailo väega mere äärde Toolse linnuse juurde, mida ta ilmselt ekslikult Paidega segamini ajades nimetas oma kirjas tsaarile Belgordiksi. Ta vallutas oma sõnul linnuse, lõi inimesed maha ja läks seejärel Rakverre. J. Renneri andmeil olevat vene väes olnud 8000 meest.⁶²

Teenistusraamatute andmeil olid 1558. aasta sügisel Rakvere linnuses vojevoodid M. P. Repnin, Semen Jartsevitš Narmonski (Narmatski), vürst Ivan Ivanovitš Menšoi Buinosov Rostovski ja Ofonasi Novokšenov. Tsaari korralduse kohaselt pidid M. P. Repnin ja S. J. Narmonski käima sõjaretkedel, aga I. I. Menšoi Buinosov Rostovski ja O. Novokšenov samal ajal linnust kaitsma. Viiendaks vojevoodiks oli linnuses P. P. Zabolotski. Kohajärgluse süsteemi alusel olid teistest tähtsamad vürstid M. P. Repnin ja I. I. Menšoi Buinosov Rostovski, kelle tsaar määraski kaheks järgnevak aastaks Rakvere linnuse esimeseks ja teiseks vojevoodiks. Seda muidugi juhul, kui vürst Mihhailo polnud parajasti mõnel järjekordsel sõjaretkel. Nagu järgnevast näha, tuli seda ette üsna tihti. Siis oli esimene vojevood I. I. Menšoi Buinosov Rostovski ning tema kõrval teine vojevood O. Novokšenov.⁶³

12. septembri öösel 1558 piirasid Rakverest tulnud venelased eesotsas vürst M. P. Repnini ja P. P. Zabolotskiga ootamatult ümber ja vallutasid Kiviloo (*Fegefueer*) linnuse, kus olnud üksteist sakslast eesotsas linnuse pealiku Johann Fullega olid kõik purjus. Linnus põletati maha ning sakslased viidi Rakverre vangi. Tõenäoliselt oli Kiviloo see linnus, mida vene

⁶⁰ Russow, B. Liivimaa... lk 113–114, 320–321; Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 81.

⁶¹ Väärrib mainimist, et Kolga mõis oli Taani kuninga omand ning oli antud läänina Ch. von Münchhausenile. Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 58–59.

⁶² Летописец начала царства... стр. 269; Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 57.

⁶³ Разрядная книга 1475–1598... стр. 175.

kroonikates nimetati Kineveliks.⁶⁴ Vene leetopissides nimetati Kineveli vallutamise ajana küll 1559. aasta septembrit, kuid tõenäoliselt on seal tegemist eksitusega. Esiteks kehtis sel ajal veel Venemaa ja ordu vahel sõlmitud vaherahu, teiseks nimetati samas kontekstis Toolse linnuse vallutamist, mis toimus aga juba 1558. aasta augustis.⁶⁵

26. septembril tegid venelased veel ühe röövretke Tallinna alla ning röövisid linlaste loomad. Nad ründasid Lasnamäe kandis Tonnies Weddewesi nimelist aadlimeest, kes ratsutas enda päästmiseks hobusega merre ning ujus linna, tuues sinna teate venelaste kohalolekust. Samuti ründasid venelased linna püssirohuveskit. Kui tallinlased said neist rünnakuist teada, saadeti venelastele vastu nii Harju-Viru aadliratsanikud kui ka sulased, kes tapsid 30 venelast ning võtsid ühe vangi. Taganevaid venelasi asusid jälitama juhuslikult linna lähedal laagris olnud 150 läänemaalasest ratsanikku, kes tapsid neist kaheksa ja said sõjasaagiks kuus hobust. Venelased pagenud kõik laiali ja „peitsid end metsadesse ja mägedesse, kuidas kellelegi soodsam, ja põletasid kõik enda järel maha“.⁶⁶ Vene väge juhtinud vürst Mihhailo ja S. J. Narmonski sõnul käisid nad aga sõjaretkel Tallinna linna all ning selle eeslinnas hulga inimesi maha löönud, asusid tagasiteele. Sakslased ajanud neid taga ning nad pöördusid neile vastu ja „trampisid jalge alla, võtsid vange ning tulid ise ühes kõigi inimestega tervelt Rakverre tagasi“.⁶⁷

Oktoobris üritasid Harju-Viru vasallid 532 ratsaniku ja 2500 talupojaga Rakveret tagasi vallutada. Nad lahkusid 8. oktoobril Tallinnast, kuid ei läinudki lõppeks Rakvere alla, sest ei Toompea lossis valitsev Hinrich Uxel ega Tallinna linn olnud nõus neile oma sõjasulaseid kaasa andma. See oli suur viga, sest selleks ajaks olid Rakvere garnisoni põhijõud läinud Tartusse, koondudes seal Rõngut piirava koadjuutori G. Kettleri vägede vastu. Vene poole andmed küll puuduvad, kuid J. Renneri teatel olnud Rakveres tol hetkel ainult 150 venelast, seevastu aga suur toidumoon- ja viljatagavara.⁶⁸

Vürst Mihhailo Petrovitš Repnini sõjaretked Rakvere piirajavõiduna (1558–1563)

Nagu eespool nimetatud, käisid Rakverest sõjaretkedel vürst M. P. Repnin, S. J. Narmonski ja P. P. Zabolotski. Nad korraldasid sõjalisi aktsioone Tallinna suunal ning osalesid järgnevatel aastail mitmel suuremal ja väiksemal sõjakäigul ka mujal.

1558. aasta sügisel üritas koadjuutor G. Kettler kõiki ordu ja Riia peapiiskopi jõude kokku võttes Tartu piiskopkonda tagasi vallutada. Septembri lõpus piiras orduvägi sisse Rõngu linnuse, mis sulges neile tee Tartu poole, ning üritas seda vallutada.⁶⁹ Rõngu abistamiseks saatsid venelased välja 5000-mehelise väe, mille vastu oli piirajatel välja panna 500 meest, kes ründasid venelasi hommikuhämaruses ning ajasid Rõngu piiramisest vabastamise katse nurja.⁷⁰

Kuna abiväe lüüasaamine muutis ohu Tartu jaoks suuremaks, said vürst Mihhailo ja S. J. Narmonski oktoobri keskel korralduse koonduda – nagu eespool mainitud – oma põhijõududega Tartusse. Seal moodustati vürst Mihhailo juhtimisel kolm polku – esimene

⁶⁴ Linnuse saksakeelne nimi Fegefeuer tähendab eesti keeles puhastustuld.

⁶⁵ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 58, 60; Летописец начала царства... стр. 274.

⁶⁶ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 61–62.

⁶⁷ Летописец начала царства... стр. 274.

⁶⁸ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 64.

⁶⁹ Летописец начала царства... стр. 274.

⁷⁰ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 67–68.

polk, suur polk ja valvepolk –, milles J. Renneri andmeil oli kokku 15 000 meest, Pihkva kroonika andmeil aga vaid 2000 meest.⁷¹ Kuna sõjakäigus osales S. J. Narmonskist koha- järgluse süsteemi alusel kõrgemal seisvaid vürste, sai ta kõigest esimese polgu teiseks vojevoodiks. Kuna Tartu kaitsesele toodi mehi mitmest Liivimaal vallutatud linnusest, aga ka Venemaa piirilinnustest, pole võimalik kindlaks teha, kui palju sõjamehi võisid vürst M. P. Repnin ja S. J. Narmonski kohale tuua Rakverest, küll aga selgus teenistusraamatutest, et suures polgus vürst Mihhailo juhtimise all teenis kaptenina ka suvel Rakvere linnuse hõivanud B. S. Kolõtšev, kes tõenäoliselt just sealt saabuski koos vürst Mihhailoga Tartusse.⁷² Pole võimatu, et ka Rakverest kaasa võetud sõjamehed jagunesid suure ja esimese polgu vahel ning moodustasid vene väe tuumiku.

Rõngu langes orduväe kätte 30. oktoobril, enne kui Tartust saadetud sõjavägi jõudis linnusele appi. 7. novembri öösel liikus orduvägi Rõngu alt 1,5 miili kaugusel hästi kindlustatud laagris olevatele venelastele vastu ning peeti lahing, milles vene vägi sai hävitavalt lüüa.⁷³

Ka vene allikad tunnistasid oma väe täielikku lüüasaamist ning vürst Mihhailo kirjutas tsaarile, et rüütlivägi sõtkus vene väe jalge alla, hukka sai kuus bojaarilast ja kaks alamaadlikku ning vangi võeti bojaar Ivan Likov ja Feodor Andrejevitš Pisemski.⁷⁴ Paraku ei suutnud orduvägi edu ära kasutada, sest koadjuutor Kettler suundus Tallinna oma rünnaku ajal murtud jalaluud ravima ning selle peale läks tema vägi laiali.⁷⁵

1559. aasta veebruaris-märtsis osales M. P. Repnin suure polgu neljanda vojevoodina tatari tsarevitš Tohtamõši juhitud sõjaretkel Marienburgist (*Alüksne, Алыст*) Riia alla ning Kuramaale. Temaga koos teenis suures polgus ka S. J. Narmonski ning parema käe polgus samuti Rakveres teeninud kapten B. S. Kolõtšev.⁷⁶

1559. aasta vaherahu ajal käis M. P. Repnin Liivimaalt ära võitlemas krimmitatarlastega, tuli aga 1560. aasta talvel tagasi ning oli vasema käe polgu esimene vojevood Marienburgi ordulinnuse vallutamisel. 1563. aasta talvel mängis ta Polotski piiramisel suurtükiväe esimese vojevoodina otsustavat rolli, kuna linnus alistus lõpuks pärast nädal aega kestnud lakkamatut suurtükituld.⁷⁷

II. Rootsi-Vene sõda (1570–1583)

Rootslased Liivi sõjas

Kuni kuningas Gustav Vasa surmani 29. septembril 1560 ei sekkunud Rootsi kuningriik Liivimaal puhkenud sõtta. Olles aastail 1554–1557 pidanud tulutult sõda Venemaaga, soovis vananev kuningas konfliktidest hoiduda. Sama meelt ei olnud Gustav Vasa surma järel Rootsi kuningaks saanud Erik XIV, kes võttis 1561. aastal vastu Tallinna linna ja Harju-

⁷¹ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 71; Псковская летопись. Москва, 1837, стр. 196.

⁷² Летописец начала царства... стр. 274; Разрядная книга 1475–1598... стр. 175.

⁷³ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 71.

⁷⁴ Летописец начала царства... стр. 275.

⁷⁵ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 71–72.

⁷⁶ Разрядная книга 1475–1598... стр. 175–176.

⁷⁷ Leetopissi tekstist selgus, et vürst Mihhailo Repnini käsutuses olid suured piiramissuurtükid nimedega Kašpirov, Stepanov, Pavlik, Orjol (Kotkas) ja Medved (Karu). Летописец начала царства... стр. 311–312.

Viru vasallide ustavusvande. See samm tõi kaasa suhete olulise halvenemise Taaniga, mis päädis Põhjamaade Seitsmeaastase sõjaga aastail 1563–1570. Kuna Erik XIV üritas allutada Soome lahe kaudu toimuvat Venemaa kaubavahetust Rootsi kontrollile, keelustades sel eesmärgil 1562. aastal laevasõidud Narva, halvenesid Venemaa ja Rootsi suhted. Et aga Venemaa oli sõjas Poolaga ning Rootsi Taani ja Poolaga, pidasid mõlemad pooled 1561. aastal sõlmitud 20-aastasest rahulepingust kinni ning hoidusid vastastikusest sõjategevusest. 1560. aastate keskel pidasid Erik XIV ja Ivan IV rahuläbirääkimised, mille eesmärk oli pikemaajalise rahulepingu sõlmimine. 1564. aastal sõlmisid rootslased Tartu asehalduriga seitsmeks aastaks vaherahu Liivimaal. Selle järgi tohtisid rootslased nende valduses olnud linnad ja linnused (Tallinn, Pärnu, Paide ja Karksi) endale pidada ega tohtinud ühtegi rohkem vallutada. Ühtlasi kinnitati lepinguga, et Kolga linnus ja piirkond kuuluvad Rakvere vojevoodi haldusalasse.⁷⁸ Oma head tahet rootslaste suhtes näitas vaherahu kehtimise ajal üles Rakvere vojevood Grigori Papinovitš Saburov, kes pakkus 1566. aastal omakasupüüdnematut abi Rootsi väepealikule Henrik Klasson Hornile Karksi linnust piiravate poolakate vastu. Erik XIV nõuanne sellest ette kandnud väepealikule oli abi vastu võtta, kuid venelasi linnusesse mitte lubada.⁷⁹

Sõda puudutas Virumaad taas alles 1568. aastal, mil Virumaal rüüstanud Pärnu mõisamehed põletasid muuhulgas maha ka Rakvere linna.⁸⁰

Pärast Erik XIV võimult tõukamist 1568. aastal ning Johan III kuningaks saamist halvenesid Vene-Rootsi suhted veelgi, mis tõi lõpuks kaasa Rootsi-Vene sõja aastail 1570–1583. Mõlemalt poolelt soodustas sõja vallapästmist asjaolu, et Rootsi oli Stettinis sõlminud rahu oma vaenlastega Seitsmeaastases sõjas Taani, Poola ja Lübeckiga ning Venemaa Poolaga.

Rakvere läbirääkimised (1569)

Enne avaliku sõja alustamist tegi Ivan IV katse Tallinna ilma sõjata enda kontrolli alla saada, saates selleks Liivimaale tema teenistusse üle läinud Tartu piiskopkonnast pärit aadlimehed Johan Taube ja Elert Kruse. 1569. aasta märtsis tegid viimased Tallinna raele ettepaneku pidada Rakvere linnuses läbirääkimised, kuna neil olevat „*seal midagi ette panna, millel olevat suur ja märkimisväärne tähendus Tallinna ja kogu maa kohta; ning pidagu raehärrad seda salajas ja ärgu avaldagu Rootsi valitsejatele*“. Läbirääkimised toimusid vaikselt nädalal, 5.–6. aprillil 1569. Tallinna poolelt osalesid neil sündikus Conradus Dellinkhusen ja raeliige Frederick Sandstede ning keelust hoolimata inkognito kaasa võetud Rootsi esindajad Diderik Kafer ja Hinrick Rute. Tsaari esindajad tegid tallinlastele ettepaneku anda end vabatahtlikult Vene tsaari valitsuse alla, säilitades oma senised privileegid ning saades uusi, kuna vastasel juhul tabavad neid tsaari viha ja hirmus kättemaks. Tallinna esindajad lükkasid pakkumise tagasi, viidates Rootsi kuninga ja Vene tsaari läbirääkimistele. Mõlemal päeval pärast läbirääkimisi toimusid pidusöögid, millest esimesel võtsid peale saadikute osa ka „*mõningad Tartu saksa raehärrad ja kodanikud, samuti mõned uhked vene härrad ja bojaarid, kes tallinlaste vastu üpris sõbralikud olid*“. Paastuajale ja vaikselt nädalale vaatamata pakuti Tallinna saadikutele liha ja venelased ei lasknud välja paista, et see oli neile vastumeelne, ehkki õigeusu kirik pidas sel ajal liha söömist ning isegi selle vaatamist suureks

⁷⁸ Дополнения к Никоновской летописи... стр. 385.

⁷⁹ Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ... стр. 487.

⁸⁰ Russow, В. Liivimaa... lk 166.

patuks. Ka teisel päeval osalesid võõruspeol mõningad uhked vene bojaarid, kes olnud tallinlaste vastu üsna sõbralikud. Töenäoliselt viibisid mõlemal võõrusel ka toonased Rakvere linnuse vojevoodid vürst Nikita Ivanovitš Kropotkin ja Feodor Mihhailovitš Jelagin.⁸¹

Venelaste Tallinna sõjaretk (1570–1571)

Rootsi-Vene sõda algas venelaste sõjakäiguga Tallinna alla. Tagala kindlustamiseks käskis Ivan IV enne sõjaretk algust 1570. aasta mai lõpus, juuni alguses teha korda „Kolõvani tee äärde“ jääv Toolse linnus, mille kaitsmiseks saadeti sinna maiskonnast bojaar ja vojevood Ivan Petrovitš Jakovlev, opritšninast okolnitši ja vojevood Vassili Ivanovitš Umnovo Kolõtšov. Ehitustöid juhatasid opritšninasse kuuluvad bojaarid Raman Olferjev (Roman Vassiljevitiš Alferjev), Feodor Kolõtšev ja Dmitri Šaferikov Puškin.⁸²

Vene väge juhtis Taani kuninga Frederik II vend, Saare-Lääne piiskop ja Ivan IV-lt Liivimaa kuninga tiitli saanud hertsog Magnus von Holstein (Арцымагнуш Крестьянович). Tsaar andis talle väejuhtideks kaasa vürst Mihhail Jurjevitiš Lõkovi Polotskist ning varasema Rakvere esimese vojevoodi vürst Nikita Ivanovitš Kropotkini.⁸³ Toolsetl saadeti Tallinna alla vojevoodid I. P. Jakovlev ja V. I. Umnovo Kolõtšov.⁸⁴

Tallinna piiramine algas 21. augustil 1570 ning lõppes tulemuseta 16. märtsil 1571. Peale venelaste oli Magnuse väes ka mõisamehi Põltsamaa, Tartu ja Rakvere piirkonnast. Töenäoliselt olid need suuremalt osalt needsamad kaks lipkonda mõisamehi, kes läksid pärast Claus Kursseli mässu mahasurumist Tallinnas Magnuse poole üle ning paigutati Virumaale Rakvere ümbruskonda talupoegade juurde toidule ja ülevalpidamisele.⁸⁵

Osa Tallinna piiramisel osalenud venelaste väest toodi sinna kohale Venemaa lõunapiirilt. Krimmitatarlaste kevadise Venemaa-sõjakäigu hooaja (mai-juuli) alguseks tagasi jõudnud väed olid piiramise ajal kantud suurte kaotuste tõttu väikesearvulised, kurnatud ja demoraliseerunud ning seetõttu õnnestus tatarlastel mais 1571 tungida Moskvani, see maani maha põletada ning kümneid tuhandeid inimesi tappa ja idamaade orjaturgudele viia.⁸⁶

Rüüstesõda 1571–1573

Piiramise ajal moonastasid vene väed ennast Harju- ja Järvamaa talupoegade arvelt neid sageli puupaljaks röövides. Seetõttu hakkasid need pärast vene vägede lahkumist endale peatoiduse muretsemiseks korraldama rüüsteretki venelaste võimu alla kuulunud Virumaale, vedades „ühe saagi teise järele sealt välja“. Talumeeste järjekordse rüüsteretke kavandamisest said venelased siiski kuulda ning „kui talumehed tulid ja rohkem röövi silmas pidasid kui vaenlast, siis tungisid neile venelased kallale ja tapsid armetul viisil üle 600 mehe Moe oja ääres maha“⁸⁷

Septembri alguses 1572 jõudis Tallinnasse sakslastest ja rootslastest koosnev ratsa- ja jalaväelaste vägi, mis tungis üsna varsti Rakvere alla, võitles seal venelastega, röövis Viru-

⁸¹ Russow, B. Liivimaa... lk 169–181.

⁸² Разрядная книга 1559–1605... стр. 65; Разрядная книга 1475–1605 гг. Т. II, Ч. II. М., 1982. <http://krotov.info/acts/16/possevino/razryady_1475b_15.htm> (17. 01. 2014).

⁸³ Разрядная книга 1559–1605... стр. 65.

⁸⁴ Разрядная книга 1475–1605 гг. Т. II, Ч. II. М., 1982. http://krotov.info/acts/16/possevino/razryady_1475b_15.htm (17. 01. 2014).

⁸⁵ Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ... стр. 579; Russow, B. Liivimaa... lk 192.

⁸⁶ Pealtnägijana kirjeldas Moskva põlemist Heinrich von Staden. Разрядная книга 1559–1605... стр. 71; Russow, B. Liivimaa... lk 205; Штаден, Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца опричника. Москва., 1925, стр. 150–151.

⁸⁷ Russow, B. Liivimaa... lk 205.

maal ning sai sealt suure saagi härgi ja lehmi. Pärast seda läksid nad Põltsamaa alla, võitlesid sealgi venelastega ning suundusid oma röövsaagiga jälle Tallinna.⁸⁸

Detsembri keskel 1572 asus 5000-meheline rootsi vägi Põltsamaad piirama. Samal ajal kogunes Rakvere juurde suur venelaste sõjavägi eesotsas tsaar Ivan IV endaga, mis suundus detsembri lõpul Paide alla ning vallutas selle 1. jaanuaril 1573 tormijooksuga. Kas Rakvere tollased vojevoodid Ivan Papinovitš Saburov ja Feodor Mihhailovitš Jelagin sõjakäigul osalesid, teenistusraamatutest ei selgu, kuid on väga tõenäoline, et ajal, mil sõjavägi kogunes enne Paide alla minemist Rakverre, peatus Ivan IV mõne aja Rakvere linnuses.

Rootslaste sõjakäik Rakvere linnuse alla (1574)

1573. aastal andis kuningas Johan III oma väepealikule Liivimaal Claes Åkeson Tottile (1525–1590) ülesande vallutada koostöös admiral Hermann Flemingi juhitava laevastikuga Narva. Sellega oleks läbi löigatud venelaste oluline varustustee Liivimaale ning tehtud lõpp venelaste Narva kaubandusele, millest rahvusvahelistest kokkulepetest ja Saksa keisri otsesest keelust hoolimata moodustas olulise osa sõjavarustus.⁸⁹ 1573. aastal ei tulnud sõjakäigust midagi välja, kuid kuninga uute juhiste järgi võeti sõjakäik ette 1574. aasta alguses. Selleks ajaks olid rootslased kogunud Tallinna enneolematult suure väliväe. Werner Tawaststjerna andmeil oli rootslastel 1573. aasta lõpul Soomes ja Liivimaal 17 lipkonda ratsaväge kokku 4478 mehega, kelle hulgas oli seitse sakslaste, viis šotlaste ning viis rootslaste ja soomlaste lipkonda. Jalaväelasi oli 28 lipkonda ehk 8820 meest, kelle hulgas oli seitse šotlaste ning 21 rootslaste ja soomlaste lipkonda. Kokku oli Liivimaal ja Soomes 13 298 meest, nendest Soomes kõige rohkem ainult 2500, Liivimaal seega aga peaaegu 11 000 ratsa- ja jalaväelast.⁹⁰

Kuningas Johan III palgatud 4000 šoti palgasõdurit saabusid Liivimaale 1573. aasta sügisel.

Juba enne Liivimaale tulekut olid nad nõudnud oma palgaraha väljamaksmist, kuid kuningal polnud seda. Lõpuks oli ta sunnitud andma šotlastele raha, mis oli mõeldud sakslastest ratsameestele, mistõttu vihkasid viimased neid kogu oma hinge jõust. Ka Rakvere alla keeldusid šotlased minemast, enne kui pole veel vähemalt ühe kuu palka saanud, ning nõudsid, et üks rootsi vägede pealikest Pontus de la Gardie müüks selleks maha oma isiklikud sõrmused ning käevõrud.⁹¹

Hoolimata kuninga käsust minna Narvat piirama, asus rootsi vägi 3. jaanuaril Tallinnast teele ning piiras Rakvere ümber. W. Tawaststjerna arvates ei söandanud C. Åkeson Tott jätta Rakvere garnisoni enda tagalasse ning lootis vallutada Rakvere ilma suurema vaevata.⁹²

Esialgu olid rootsi väel kaasas ainult mõned välisuurtükid ning „alles 15. jaanuaril läksid suurtükid, nimelt 6 kartauni ja 2 tulemüüsrüü, Tallinnast teele, mida tuli aadlikel ja kodanikel Rakvere alla toimetada. Tallinna linn andis ka lisaks kaks kartauni ja ühe tulemüüstri koos kõige, mis sinna juurde kuulub.“⁹³ Kui suurtükid kohale jõudsid, veeti need juba varem valmis ehitatud kantsidesse, ent venelased olid jõudnud neisse piirkondadesse kaitsevallid

⁸⁸ Samas, lk 212.

⁸⁹ Tawaststjerna, W. Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota vuosien 1570 ja 1590 välinen aika. I. Helsinki, 1918–1920, lk 91–92.

⁹⁰ Samas, lk 97–98.

⁹¹ Samas, lk 97–98, 100.

⁹² Samas, lk 99.

⁹³ Russow, B. Liivimaa... lk 223.

ehitada. Ebaõnn saatis rootslasi kohe alguses, kuna nii suurtüki- kui ka kantsimeister said üsna varsti pärast suurtükkide paigale asetamist ühestainsast lasust surma. Pealegi selgus, et suurtükid polnud kõige paremas korras: neil läksid rattad all katki. Pärast seda, kui kaks jaanuaris ette võetud tormijooksu ebaõnnestusid, üritasid rootslased linnuse alla kraave kaevata, kuid asjast haisu ninna saanud venelased rajasid vastukraave ning ajasid selle plaani luhta. Kolmas suur tormijooks toimus 2. märtsil, mil suurtükiväelastel oli õnnestunud purustada üks eellinnuse tornidest. Sinna joosti kolm korda „*üsna ägedasti tormi*“, aga ka pärast 1000 rootslase, šotlase ja sakslase kaotust ei suudetud linnust siiski vallutada. Peasüü tormijooksu ebaõnnestumises langes šotlastele, kes ei täitnud enda peale võetud ülesandeid ning tõmbusid poolel teel rünnakust tagasi, võimaldades venelastel rootslaste rünnaku veriselt tagasi lüüa.⁹⁴

15. märtsil 1574 üritasid rootslased Pontus de la Gardie juhtimisel vallutada tormijooksuga ka lähikonnas asuvat Toolse linnust, ent kuna ettevalmistused olid nõrgad ning rünnakut üritati ilma suurtükiväe toetuseta, „*kõrvetasid nad seal oma näpud ja jäid mõne mehe kaotusega häbisse*“.⁹⁵ Christian Kelchi järgi aga kallaletungijad „*kihutati suurte kaotustega tagasi*“.⁹⁶ Seda, et rootslaste ja šotlaste kaotused olid pigem suured, nagu väidab Kelch, ega piirdunud Russowi pakutud mõne mehe kaotusega, väidavad ka teised, näiteks sündmuste kaasaegse ajaloolase Johannes Messeniuse väitel olevat just šotlaste kaotused Toolsel olnud suured.⁹⁷

17. märtsil sai tavalisest kõrtsikaklusest alguse šoti jalaväelaste ja saksa ratsameeste vihane lahing, mille käigus löid sakslased B. Russowi andmeil ühe tunni jooksul maha umbes 1500 šotlast, samal ajal kui nad ise kaotasid vaid 30 meest. Russowi järgi said tapatalgud alguse šotlaste tegevusest, kes haarasid kõrtsikakluse järel oma valdusse suurtükid ning hakkasid nendest sakslasi laskma. Nood tungisid seepeale omakorda šotlastele kallale, murdsid püssimeeste lahingurivi ning tapsid „*neid hulgaviisi nagu lambaid, ja talupojad, kes samuti šotlasi ei sallinud, tulid sakslastele appi ja tapsid ka palju šotlasi, kes varju ja peitu olid pugenud*“. Lahingus sai haavata ka võitlevaid pooli lahutada püüdnud šotlaste pealik Archibald Ruthven. Šoti ratsalipkonnad lahingusse ei sekkunud.⁹⁸

W. Tawaststjerna andmeil toimus sakslaste ja šotlaste vahel kaheksa päeva jooksul mitu kokkupõrget. Nii tapeti 17. märtsi kokkupõrkes kohe 300 sakslasi rünnanud šoti jalameest, 400 linnuse ründamisel haavata saanud jalameest ning 100 šotlastega kaasas olnud naist. Kolm päeva hiljem tapsid sakslased veel 300 Virumaal kokkuriisunud saagiga sõjaleeri tagasi pöörduvat šotlast ning põletasid 25. märtsil linnuse alt lahkudes ühte hoonesse sisse veel 80 šotlast. Seega tapsid sakslased Rakvere all kokku umbes 1080 šoti jalameest. Kuna šotlastelt võeti enne Rakvere linnuse alt lahkumist relvad, olevat ka rüüstamise pärast vihased talupojad neist üsna paljud enne Tallinna jõudmist maha löönud. Nende arv pole teada.⁹⁹

⁹⁴ Samas; Tawaststjerna, W. Pohjoismaiden viisikolmattuotinen sota... lk 100–101; Tender, E., Blumfeldt, E., Liiv, O., Soom, A., Linnus, F., Köpp, J., Saareste, A., Suits, G., Puksoo, F., Põldmäe, R., Tuulse, A. Eesti ajalugu. III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu, 1940, lk 27.

⁹⁵ Samas.

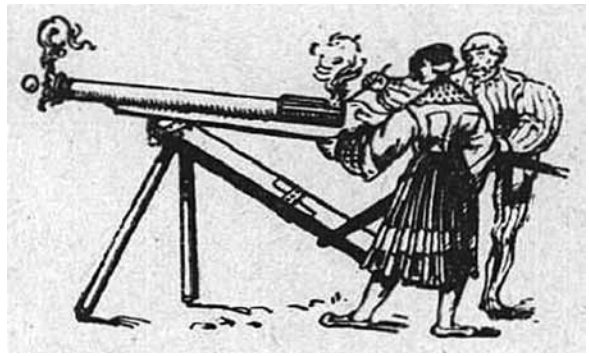
⁹⁶ Kelch, Chr. Liivimaa ajalugu. Tartu, 2004, lk 234; Russow, B. Liivimaa... lk 223–224.

⁹⁷ Dow, J. Ruthvens army in Sweden and Esthonia. – Historisk Arkiv, nr. 13, Stockholm, 1965, pp. 88.

⁹⁸ W. Tawaststjerna andmeil oli saksa ratsamehi piiramise lõpul rivis 1841, kui paljud neist osalesid kallaletungis šotlastega, pole teada. Russow, B. Liivimaa... lk 224–225; Tawaststjerna, W. Pohjoismaiden viisikolmattuotinen sota... lk 100–101.

⁹⁹ Tawaststjerna, W. Pohjoismaiden viisikolmattuotinen sota... lk 100–101.

Roger B. Manningi arvates jäi umbes kolmest tuhandest Rakvere piiramisel ja Toolse linnuse ründamisel osalenud šoti jalamehest lõpuks ellu ainult ligi viissada: kuni 1500 tapeti kokkupõrkes sakslastega Rakvere linnuse juures ja talupoegade käe läbi ning ülejäänud tuhatkond meest hukkusid lahingutes Rakvere ja Toolse all.¹⁰⁰ Väike hulk ellujäänud šotlasi põgenes linnuse juurde, kus venelased võtsid nad esialgu rõõmuga vastu, kuid vangistasid siis ning viisid Moskvasse. B. Russowi teatel valetasid Rakvere venelased, et nad võtsid šotlased lahingus vangi ning „*need vaesed mehed, arvult üle 70, tapeti Moskvas üsna haledasti*“.¹⁰¹

Joonis 7. Šoti palgasõdurid haakpüssiga.

Viimane teade on siiski vale. Moskvasse viidud šotlaste tegelikku saatust kirjeldas lähemalt tollane Inglise Vene kaubakompanii agent Moskvas Jerome Horsey, kelle teatel toodi sinna vangidena Liivimaalt 85 üsna kehvast olukorras šoti palgasõdurit, nende hulgas oli ka kolm inglasi. Tal õnnestus nad oma seisundit ja mõju tsaari õukonna juures kasutades vabaks osta ning Moskva lähedale Bolvanovkasse elama paigutada. Ühtlasi õnnestus tal tsaarile selgitada, et šotlased ja teised rahvad erinevad oluliselt tema vihavaenlastest rootslastest, poolakatest ja leedulastest ning et esimesed, olles vangidena ilma jäänud oma sissetulekust, on valmis palga eest teenima iga kristlikku valitsejat, kaasa arvatud Vene tsaari. Nähtavasti mõjus viimane argument veenvalt, sest üsna varsti moodustatigi välismaistest palgasõduritest 1200-meheline väeosa, mille juhtideks määrati nende seast igale rahvusele oma kaptenid. Šotlaste kapteniks sai Jeamy (Jemmy) Lingett, keda J. Horsey iseloomustas vaprana ja ausa mehena. Neile maksti palka, anti uued rõivad, igapäevane toit ja jook, hobused ja hobusemoon ning relvad: püssid, mõõgad ja püstolid. Väeosa saadeti võitlema krimmitatarlaste vastu Venemaa lõunapiiril, kus neist olnud rohkem kasu kui kümme korda suuremast venelaste väest. Tatarlased, kes ei tundnud euroopalikke võitlusviise ega olnud harjunud tulirelvadega, põgenesid nende eest kabuhirmus. Rahulolev Ivan IV andis palgasõduritele, teiste seas ka šotlastele maad ning paljud neist abiellusid Liivimaalt pärit kaunitaridega, löid perekonna ning elasid tsaari ja rahva poolt soosituna.¹⁰²

Kuna piiramine oli ilmselt ebaõnnestunud, lahkus rootsi vägi 25. märtsil Rakvere linnuse juurest Tallinna. B. Russowi sõnul laastasid rootslased, kes nägid pärast kolmandat ebaõnnestunud tormijooksu, et neil ei õnnestu Rakveret vallutada, Tartu piiskopkonda, Viru- ja Järvamaad seal tappes, röövides ja põletades.¹⁰³

¹⁰⁰ Manning, R. B. *An Apprenticeship in arms: the origins of the British Army 1585–1702*. New York, 2006, pp. 83.

¹⁰¹ Oma kroonikas suhtus B. Russow šotlastesse kui kalvinistidesse eelarvamuslikult ja ilmse halvaksõnaga ning kujutas neid seetõttu äärmiselt negatiivses valguses. Ta ei salgagi, et pidas neid halvaks, kuna tegemist oli kalvinistidega, väites, et „*see aga oli iseäralik Jumala arm, et šotlased saksa keelt ei osanud; muidu oleks nii mõnelegi inimesele nende ketserlus külge hakanud nagu nad mitte ainult selle, vaid samuti paljude teiste pahategude poole kaldusid*“. Seetõttu tuleks B. Russowi andmeisse šotlaste kohta suhtuda ettevaatlikult. Russow, B. *Liivimaa...* lk 222, 225–226.

¹⁰² Jerome Horsey (u 1550–1626) oli aastail 1572–1591 alguses Inglise Vene kaubakompanii agent, seejärel alates 1585. aastast kuninganna Elizabeth I saadik Venemaal. Inglismaale tagasi pöördunud kirjutas ta memuaarid oma Venemaal veedetud aastatest. Горсей, Д. Записки о Московіи XIV вѣка. С.-Петербургъ, 1909, стр. 42–43.

¹⁰³ Samas, lk 224.

Rakvere piiramist kirjeldas vastaspoolelt Ivan IV teenistuses olnud saksa päritolu opritšnik Heinrich von Staden, kes täiendas B. Russowi loodud pilti nii mõnegi iseloomuliku detailiga. Samal ajal kui rootslased piirasid Rakveret, toimusid ärevad sündmused ka Venemaa lõunapiiril, kus tsaar isiklikult juhtis sõjakäiku Krimmi tatarlaste ja nende toel Vene ülemvõimu vastu üles tõusnud Kaasani ja Astrahani tatarlaste vastu.¹⁰⁴ Tõenäoliselt oli just see peamine põhjus, miks Rakverele ei saadetud appi sõjaväge, et linnust piiramisest vabastada.

Šotlaste ja sakslaste tüli Rakvere all oli venelaste vaatenurgast nende suur õnn, sest Vene seaduste järgi ootas sõjamehi ja nende juhte, kes olid nende kaitsta olnud linnuse või linna ära andnud, kodumaal surmanuhtlus. Kui nad oleksid aga vaenlase poole üle läinud, siis oleks neid kui vandemurdjaid igal kirikupühal meelde tuletatud ja igaveseks ära neetud. Seetõttu rõõmustasid venelased üliväga ning leidsid sakslaste ja šotlaste üle nalja visates, et koer söi koera ära (*собака собаку и съела*). Rakvere linnuses olnud sõjamehed said tsaarilt autasu, eriti aga vojevood vürst D. B. Priimkov-Rostovski ja sakslasest tõlk Simon Kerkeling. Viimane sai kaks head saksa hobust, 400 rubla raha, 400 setverti maad ja võis valida endale Narvas parima talle meeldiva maja. Vojevood sai truu teenistuse eest kingiks Kargopoli maakonna kolme aasta sissetuleku.¹⁰⁵

Rakvere piiramise ajal said sõjavange ka rootslased. Teiste seas oli näiteks vürst Andrei Zasekin, keda hoiti Paide vojevoodi vürst Mihhail Vassiljevitš Obolenski andmeil 1574. aasta sügisel vangistuses Haapsalus. M. V. Obolenski tegi Tallinna bürgermeistritele, raele ja sõjalisele juhtkonnale ettepaneku vangid ja eriti vürst Andrei välja vahetada või välja osta.¹⁰⁶ Kahjuks pole teada, millised tagajärjed ettepanekul olid.

Üsna varsti pärast piiramise lõppemist tegid venelased ja tatarlased rüüsteretke Harjumaale ning said B. Russowi sõnul tagasi ja ajasid ära suurema osa Rakvere piiramise ajal röövitud loomadest.¹⁰⁷

Tasuretked Rakvere piiramise eest korraldasid venelased 1575. aasta talvel ja suvel. Jaanuaris kogunes B. Russowi sõnul suur vene vägi Rakvere alla, jõudis kuu lõpus Tallinna alla, kuid suundus sealt edasi ning rüüstas Läänemaal ja saartel, Pärnu kandis ja Põhja-Lätis.¹⁰⁸ Teine vene vägi kogunes juuni alguses samuti Rakveres, seisis seal kuu aega laagris ning suundus siis Pärnu alla ja vallutas selle.¹⁰⁹

Venelaste Tallinna sõjaretk (1577) ja rüüstesõda

Pärast Pärnu vallutamist alustasid venelased järjekordse Tallinna sõjakäigu ettevalmistamist. 23. oktoobril 1576 määrati ametisse polkude vojevoodid ja neile alluvad kaptenid. Piiramine algas 23. jaanuaril 1577 ning kestis seitse nädalat, kuni 13. märtsini.¹¹⁰

Piiramisel osales endistest Rakvere vojevoodidest okolnitši Feodor Vassiljevitš Šeretjev parema käe polgu teise vojevoodina. Kuna tema vend, suure polgu teine vojevood

¹⁰⁴ Штаден, Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца опричника. Москва, 1925, стр. 115.

¹⁰⁵ H. Stadeni järgi kasutas ta oma võimalust rumalalt ning jäi ilma suuremast osast targu talitamise korral saada olnud sissetulekust. Штаден, Г. О Москве Ивана Грозного... стр. 118.

¹⁰⁶ Русские акты Ревельскаго... ст. 205–206.

¹⁰⁷ Russow, B. Liivimaa... lk 227.

¹⁰⁸ Samas, lk 235–239.

¹⁰⁹ Samas, lk 241.

¹¹⁰ Разрядная книга 1475–1598... стр. 273–275.

Ivan Vassiljevits Menšoi Šeremetjev „olevat jämeda suurtüki kuuliga linnast maha lastud“¹⁰⁷ edutati ta venna asemel suure polgu teiseks vojevoodiks. Suurtükiväge juhtis esimese vojevoodina Mikita Borissovits Priimkov-Rostovski, kes oli koos B. S. Kolõtševiga 1558. aasta suvel üks Rakvere linnuse hõivanud vene väe juhtivaid kapteneid.¹⁰⁸

Tolleaegne Rakvere linnuse teine vojevood Subota Stepanovitš Puškin oli kapten suure polgu esimese vojevoodi Feodor Ivanovitš Mstislovski alluvuses, linnuse esimene vojevood Nikita Ivanovitš Kropotkin oli aga kapten parema käe polgu esimese vojevoodi bojaar Ivan Jurjevits Bulgakov Golitsõni juhtimise all. Vasaku käe polgu teise vojevoodi Ondrei Dmitrievits Paletski alluvuses teenis Rakvere linnusest kapten Semen Petrovitš Lukin.¹⁰⁹ Kui palju osales piiramises Rakvere linnusest pärit teenisaadlikke ja streletse, allikatest ei selgu, kuid on teada, et piiramise ajal veeti linna pommitavate suurtükkide tarbeks püssirohtu juurde muuhulgas ka Rakverest.¹¹⁰

Pärast piiramise lõppemist ning venelaste lahkumist said Tallinnas asunud mõisamehed, palgasõdurid, linlased ja talupojad vaba voli venelaste valdustes rüüstata. Muuhulgas olevat mõned talupoegade salgad läinud Rakvere, Laiuse, Haapsalu, Koluvere ja Lihula alla hobuseid ja kariloomi röövima. Ühtlasi põletanud nad nende linnuste puust eelkindlustused maha.¹¹¹ Pole võimatu, et Rakvere linnus oli sel ajal üsna halvasti mehitatud, sest osa garnisonist osales tsaari suvisel sõjakäigul Lätisse. Siiski tegid Rakvere ja Narva venelased 1577. aasta mihklipäeva paiku rüüsteretke Tallinna alla.¹¹² Usutavasti osales sellel retkel ka vürst Petr Ivanovitš Borjatinski, kelle tsaar saatis väega Rakverre appi.¹¹³

Vastastikuste rüüsteretkedega sõda kestis kuni 1579. aastani. Tallinna piiramise ja rüüstesõja ajal kerkis teiste seast esile Tallinna müntmeistri Christopher Schenkenbergi poeg Ivo Schenkenberg (umbes 1550–1579), kes oli Tallinna eestlastest koosneva sõjasalga pealik. 27. juulil 1579 varitses Schenkenbergi väesalk Rakvere linnuse juures Harjumaal röövretkel käinud tatarlasi. Kuna viimased olid varjunud Rakvere linnuse suurtükkide kaitse alla ning olid Schenkenbergi väesalgast oluliselt tugevamad, ei soovinud ta neid algul rünnata, kuid tegi seda lõpuks oma venna Christofferi pealekäämise ja häbistamise tõttu ometi. Viimane „sõimas nii oma venda Ivot kui ka kõiki teisi argadeks ja oli oma rumala vaprusena ühes mõningate talupoegadega esimene, kes peale söandas tungida. Kui teised seda nägid, läksid nad temale järele ja tormasid üpris vahvasti tatarlaste kallale, kihutasid neid kaks korda Rakvere väravast sisse ja löid neist maha üle viiekümne.“ Lahing lõppes väesalga ümberpiiramise, Ch. Schenkenbergi langemise ning I. Schenkenbergi ja paljude tema sõjameeste vangistamisega. I. Schenkenberg viidi Rakverest Pihkvasse ning hukati seal tsaar Ivan IV käsul, kuigi ta pakkus vastutasuks oma vabastamise eest vahetuskaubaks kolme suursugust bojaari.¹¹⁴

¹⁰⁷ Russow, V. Liivimaa... lk 265.

¹⁰⁸ Разрядная книга 1475–1598... стр. 273.

¹⁰⁹ Samas, стр. 275.

¹¹⁰ Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ... стр. 664.

¹¹¹ Russow, V. Liivimaa... lk 272.

¹¹² Samas, lk 281.

¹¹³ Разрядная книга 1559–1605... стр. 145.

¹¹⁴ Russow, V. Liivimaa... lk 252, 259–260, 309–310.

Rootslased vallutasid Rakvere linnuse (1581)

1580. aasta 14. novembril saatis Rootsi väepealik Pontus de la Gardie kuningas Johan III kirja, milles kirjeldas oma järgneva aasta sõjaplaani. Ta kavatses saata 1581. aasta alguses tema käsutuses olevad sõjajõud Liivimaale ning vallutada seal Rakvere ja Toolse linnuse, mille puidust kindlustustest pidavat tule abil kergesti võitu saama.¹¹⁹ Plaani järgi tuligi vägi 1581. aasta veebruaris Pontus de la Gardie juhtimisel ootamatult üle merejää Viiburist Liivimaale ja piiras 20. veebruaril Rakvere linnuse ümber. Venelased, kelle teada viibis P. de la Gardie oma vägedega Soomes, pidasid tema ilmumist Rakvere alla imeks.¹²⁰ Rootsi väes oli 3000–4000 meest alampealikute Hermann Flemingi, Carl Horni, Arvid Tawasti ja Arvid Stålarimi juhtimisel.¹²¹

Kuna rootslastel polnud piiramissuurtükke, saadeti mõisameeste rittmeister Hans Wachtmeister neid Tallinnast tooma, vahepeal aga prooviti õnne Soomest kaasa võetud välisuurtükkidega, millest lasti 1. märtsil tuliseid kuule puust eeslinnusesse. „*See süttis jalamaid suure hooga põlema ja tuli võttis nii kiiresti maad, et seda võimata kustutada oli ja sellest üheainsa tunni jooksul säärane laamatuli süttis, mida nähti õhtu hämaruses 14 saksa penikoorma taha.*“ Kui venelased nägid, et nad ei saa tulest võitu, süütasid nad põlema ka need puitehitised, mis seni olid terveks jäänud, ning taganesid kivilinnusesse. Et vahepeal olid piiramissuurtükid kohale jõudnud, hakati nendest linnust pommitama ning selle peale otsustas linnuse toonane esimene vojevood Stepan Fjodorovič Saburov alustada läbirääkimisi linnuse loovutamise tingimuste üle. „*Pärast lühikest läbirääkimist andsid venelased vaba läbipääsu tingimusel Rakvere lossi rootslastele üle, 4. märtsil aastal 1581. Siis läks üle tuhande mehe, naise ja lapse lossist minema ja kandis oma ikoone, puutahvlitele maalitult, enda ees avalikult ja pääses nõndaviisi Venemaale. Kui rootslased lossi sisse astusid, leidsid nad seal eest tohutu tagavara igasugu vilja ja rikkalikku sõjavarustust, suurtükke, püssirohtu ja tina.*“¹²² Linnuse all sai surma vaid neli rootslast ning mõned said haavata, venelaste kaotused pole teada.¹²³

Pärast venelaste lahkumist jättis P. de la Gardie linnusesse garnisoniks 316 Norrlandi lipkonna jalameest ja 110 ratsameest Hans Wachtmeisteri ja Yrjö Prytzi lipkondadest. Rakvere lääni ehk maakonna asehalduriteks said Laurens Cagnoli ja Johann Koskull, linnusefoogtikas Halsten Nilsson. Madalamatest ametnikest nimetati allikates kirjutaja Henrich Nilssoni, tõlk Hanns Frantzoosi ja habemeajaja Jonast.¹²⁴

Kohe pärast Rakvere hõivamist suundusid rootslased Hermann Flemingi ja Arvid Tawasti juhtimisel Toolse linnuse alla ning said selle 8. märtsil ilma lahinguta enda valdusse.

¹¹⁹ Lossius, J. Die Urkunden der Grafen de Lagardie in der Universitätsbibliothek zu Dorpat. Dorpat, 1882, S. 44.

¹²⁰ Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ... стр. 700.

¹²¹ Tawaststjerna, W. Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota... lk 303.

¹²² Russow, B. Liivimaa... lk 320–321.

¹²³ Tawaststjerna, W. Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota... lk 305.

¹²⁴ Tawaststjerna, W. Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota... lk 306; Schulmann, W. von. Die zivile Staatsbeamtenschaft in Estland zur schwedischen Zeit (1561–1710). Dorpat-Posen, 1939, S. 90–92.

III. Rakvere maakond ja vojevoodid

Rakvere maakond (yeзд)

Kuna Vene-Liivi sõja ajal Liivimaal vallutatud alad pidid Ivan IV kava kohaselt jääma Vene riigi koosseisu, seati seal sisse Venemaale omane halduskord. Aastail 1558–1560 loodi vallutatud alal neli maakonda: Tartu, Narva, Viljandi ja Rakvere. Neid juhtivad vojevoodid alusid Tartus paiknevale tsaari Liivimaa asevalitsejale ja vojevoodile (*наместник и воевода земли ливонской*) ning see omakorda teenistusrikaasile, mille kaudu toimusid vojevoodide ametisse nimetamised.¹²⁵ Teenismõisade prikaas tegeles teenismõisade andmisega mõisnikele ja muude selle valdkonna reguleerimisega seotud probleemidega. Kas Rakvere oli mingil moel seotud ka linnade prikaasiga, mis tegeles aastail 1577–1578 uute Liivimaal vallutatud linnade haldamisega, säilinud allikatest ei selgu.¹²⁶

Rakvere maakonna moodustasid endise Rakvere ja Toolse foogtkonna alad, mille läänepiiriks Harju- ja Järvamaaga oli Valgejõgi ning idapiiriks Alutagusega Purtse jõgi.¹²⁷ Nagu selgus Rakvere vojevoodide ja Taani asehalduri, Haapsalus resideerinud Dietrich Behri kirjavahetusest aastail 1561–1562, pidasid Rakvere vojevoodid oma haldusalasse kuuluvaks ka Harjumaal paiknevate Kolga ja Jägala (*Jaggowal*) mõisade ning Kiviloo linnuse alasid. Jägala ja Kiviloo kuulusid enne Liivi sõda Tallinna piiskopile, Kolga aga Taani kuningale. Kuna Taani kuninga vend hertsog Magnus oli ostnud Tallinna piiskopi ameti, pidas D. Behr neid valdusi Taani kroonile kuuluvaks ning nõudis 30. aprillil 1560 saadetud kirjas Rakvere vojevoodidelt, et venelased annaksid need tema haldusse üle. Vojevoodid V. V. Rozladin ja O. I. Novokštšenov keeldusid, sest venelased olid need valdused mõõgaga võtnud enne Haapsalu (Saare-Lääne piiskopkond) taanlaste omaks saamist ning kuuluvad seetõttu tsaarile. Kuna vojevoodidega kauplemine ei toonud tulu, kaebas D. Behr samas asjas otse tsaarile. Vastavalt 7. augustil 1562 Možaiskis saavutatud rahulepingule antigi Tallinna piiskopi Harjumaa valdused (Jägala ja Kiviloo) taanlastele, kuid Kolga mõisa ja selle valduste osas kokkulepet ei saavutatud ning see jäeti edasiste läbirääkimiste teemaks.¹²⁸ Nagu eespool mainitud, kuulus Kolga Viru maakonna haldusalasse jätkuvalt ka 1564. aastal.

1570. aastal taastati Rakvere maakonnas Toolse linnus, millel oli oma vojevood. Milline oli tema suhe Rakvere linnuses valitsevate vojevoodidega, pole teada, kuid arvestades sellega, et Toolses oli ametis korraga ainult üks vojevood, oli tõenäoliselt tegemist Rakvere vojevoodidele alluva ametikandjaga.

Usutavasti olid Rakveres sellal ka postijaam ning toimiv postiühendus. Otsest teavet selle kohta allikates küll pole, kuid salajase prikaasi postiteenistuse dokumentide seas leidis sedel, mille kohaselt vedas Vassili Snazin 1574. aastal postiteenistuse teenuseid kasutades 200 versta tagant Rakverre neli koormat, mis ühes talle kaasa antud saatjaga läks maksma kolm rubla, 20 altõnni ja viis dengat.¹²⁹

¹²⁵ Смирнов, Н. В. Ливонская война и города Ливонии. – Балтийский вопрос в конце XV–XVI вв. Москва, 2010, стр. 464–465.

¹²⁶ Angermann, N. Studien zur Livlandpolitik... S. 46–47.

¹²⁷ Русские акты Копенгагенского... стр. 64; Schirren, C. Neue Quellen zur Geschichte... S. 226; Bunge, J. G. v. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. V. Dorpat, 1847, S. 321.

¹²⁸ Щербачевъ, Ю. В. Датский архивъ... стр. 40, 43–44, 48, 53, 56; Schirren, C. Neue Quellen zur Geschichte... S. 226.

¹²⁹ Дела Тайного приказа. Кн. 2... ст. 843.

Rakvere asevalitsejad ja vojevoodid

Rakvere maakonda nimetati tavaliselt ametisse kaks vojevoodi, kelle tiitliks oli Rakvere maakonna asevalitseja ja vojevood (*наместник и воевода Ракоборского уезда*). Ainsa erandi moodustas 1558. aasta, mil ametis oli korruga viis vojevoodi (tabel 1). Vojevoodid nimetati tavaliselt ametisse vaid üheaastaseks perioodiks, kuid sageli tuli ette ka erandeid. Kuna Rakvere oli maakonnakeskus, pidid sealsed vojevoodid täitma sõjaliste ülesannete kõrval ka halduslikke ning diplomaatilisi funktsioone. Sõjaliste juhtidena korraldasid nad linnuse ja maakonna kaitset ning osalesid vajadusel oma väega sõjakäikudel. Nad korraldasid maakonna teenismõisnike väeteenistust ja maksid linnuse garnisoni sõjameestele palka nii rahas kui ka toidumoonaga. Neil oli kohustus tsaarile tema piirkonnas toimunud sündmustest kirjalikult ette kanda. Vojevoodide omavahelise alluvussuhte linnuses määras nende asetus kohajärgluse süsteemis. Tavaliselt olid kohustused jaotatud nii, et esimese vojevoodi ülesanne oli oma maakonna vägedega sõjakäikudel osaleda ning teise vojevoodi ülesanne linnuse garnisoni juhtida ja linnust kaitsta.¹³⁰

Tsaari asehalduritena tegelesid vojevoodid maksukogumise, maa omandi- ja kasutamisküsimuste lahendamise, maa-arvestusraamatute ehk nn üleskirjutamisraamatute pidamise, kohtumõistmise korraldamise ja muu sellisega. Vojevoodid said oma sissetuleku nende valitsemise all oleva maakonna tuludest.¹³¹

Diplomaatidena pidasid foogtid kirjavahetust Tallinna linna rae ning Taani ja Rootsi asevalitsejatega. Kirjavahetus käsitles tavaliselt kaubandusküsimuste lahendamist, ebaseaduslike kinnipidamiste ja kaupade röövimise ning vangide vahetamisega seotud küsimusi, oma alamate kaitsmist jms.¹³²

Selleks, et tuua näiteid Rakvere vojevoodidena teeninud isikutest, on järgnevalt esitatud kahe vojevoodi elulugu. Vürst M. P. Repnin oli esimene ning P. P. Zabolotski teine vojevood.

Tabel 1. Rakvere linnuse asevalitsejad ja vojevoodid (1558–1581)¹³³

1558–1559	Vürst Mihhailo Petrovitš Repnin, Pavel Petrovitš Zabolotski ja Semen Jartsevitš Narmonski, vürst Ivan Ivanovitš Menšoi Buinosov-Rostovski ja Ofonasi Novokšenov
1559–1561	Boris Stepanovitš Kolõtšev ja Dmitri Feodorovitš Puškin
1561–1563	Feodor Vassiljevitš Šeremetjev, Vassili Vassiljevitš Rozladin ja Ofonasi Ivanovitš Novokštšenov
1563–1565	Ivan Ivanovitš Jeletski ja Semen Feodorovitš Naštšokin
1565–1567	Grigori Papinovitš Saburov ja Ivan Ovtšõn
1567–1572	vürst Nikita Ivanovitš Kropotkin ja Feodor Mihhailovitš Jelagin
1572–1573	Ivan Papinovitš Saburov ja Feodor Mihhailovitš Jelagin
1573	Ivan Kvašnõn ja Stepan Võšeslavtsov
1573–1574	vürst Danilo Borissovitš Priimkov-Rostovski ja Pjotr Naštšokin
1574–1575	Stepan Bogdanovitš Saburov ja Feodor Ilitš Võšeslavtsev
1575–1577	vürst Nikita Ivanovitš Kropotkin ja Subota Stepanovitš Puškin
1577–1578	Ivan Ivanovitš Golovin Saburov
1578–1579	Stepan Feodorovitš Saburov ja Subota Stepanovitš Puškin
1579–1580	vürst Ivan Ivanovitš Obolenski ja Stepan Feodorovitš Saburov
1580–1581	Stepan Feodorovitš Saburov ja vürst Dmitri Mihhailovitš Putjatin
1581	Stepan Feodorovitš Saburov ja Subota Stepanovitš Puškin

¹³⁰ Голицынъ, Н. С. Русская военная история... стр. 20.

¹³¹ Samas.

¹³² Русские акты Ревельскаго... ст. 123–132, 215–216.

¹³³ Русские акты Ревельскаго... ст. 123–132, 215–216; Разрядная книга 1475–1598... стр. 175, 201, 206, 213, 214, 226, 245, 249, 250–252, 255, 256, 270, 272, 275, 290, 299, 314.

Mihhailo Petrovitš Repnin-Obolenski (Михайло Петрович Репнин-Оболенский)

Repninite vürstiperekond pärines Tšernigovi vürstidest, need aga omakorda Rjurikovitšidest, kuna esimene Tšernigovi vürst oli Vladimir Püha pojapoeg Svjatoslav Jaroslavitš.¹³⁴ Vürst M. P. Repnin oli 16. sajandi alguse riigitegelase ja väepealiku Pjotr Ivanovitš Repnini (†1546) poeg. Esimesed andmed tema kohta pärinevad aastast 1544, mil ta oli stolnik ja jessauul valitseja polgus tsaar Ivan IV Kaasani sõjakäigul. 1547. aastal oli ta tsaari õukondlane ning osales Ivan IV ja tema esimese naise Anastasia pulmas. Aastail 1545, 1551 ja 1553 oli ta Pronski vojevood ning võitles krimmitatarlastega. Aastail 1549–1550 oli M. P. Repnin Kaasani sõjakäigul ning sõjakäigul Kolomnasse krimmitatarlaste vastu Ivan IV ihukaitsja – rōnda (*рында*). Järgnevalt pidas ta mitut sõjaväelist ametit, olles 1555. aastal vojevood Ugra jõe ääres, kapten tsaari 1556. aasta sõjakäigul Serpuhhovisse, 1557. aastal vojevood Karatšajevis, Kurskis ja Mtsenskis ning 1558. aastal Orešekis. 1558. aasta suvel saadeti M. P. Repnin Liivimaale, kus ta juhtis sõjakäiku, mille jooksul vallutati juuli lõpus ja augusti alguses Põltsamaa ja Toolse linnus ning põletati Paide linn. Pärast seda nimetati ta Rakvere esimeseks vojevoodiks, kelleks jäi kuni 1561. aastani. Ta juhtis 1558. aasta oktoobris-novembris suure polgu esimese vojevoodina vene väge, mis läks appi ordukoadjuutor G. Kettleri poolt ümber piiratud Rõngu linnusele ning kaotas seal lahingu orduvägede vastu. 1559. aasta jaanuarist märtsini osales M. P. Repnin vene vägede sõjaretkel Marienburgi (*Alüksne, Алыст*) kaudu Riia alla ja Kuramaale suures polgus, kuid alles tähtsuselt neljanda vojevoodina. Sama aasta suvel käis ta Liivimaalt ordumeistriga sõlmitud vaherahu tõttu ära, sai bojaaritiitli ning oli sõjaretkel krimmitatarlaste vastu tsaari kaaskonnas. 1560. aasta talvel oli ta taas Liivimaal ning osales vasema käe polgu esimese vojevoodina Marienburgi vallutamisel, aastail 1562–1563 aga Polotski sõjakäigul suurtükiväe esimese vojevoodina. M. P. Repnini abielust Mariaga, kelle päritolu pole kahjuks teada, sündis kaks tüdart, Anna ja Jelena. Neist oli Jelena Repnina (†1592) vürst Vassili Ivanovitš Šuiski – hilisema tsaari – esimene abikaasa. Vürst Andrei Kurbski sõnul tapeti M. P. Repnin tsaar Ivan IV käsul 1564. aastal Moskvast kirikus altari ees evangeeliumi lugemise ajal, kuna ta keeldus mõni päev varem otsekohese ja iseseisva inimesena osalemast tsaari korraldatud joomapeol bojaari jaoks alandavates ja solvavates lõbustustes ning keelas ka Ivani sellisel mittekristlikul, tsaarile ebasobival moel käitumast. Pärast surma kanti tema nimi Kirillo-Belozerski kloostrisünodikusse, süütult hukatute nimekirja.¹³⁵

Pavel Petrovitš Zabolotski (Павел Петрович Заблоцкий)

Zabolotskite perekond pärines Smolenski vürstide suguvõsast ning nende esivanemad mängisid 15. sajandil Moskva suurvürstiriigi õukonnas üsna olulist rolli. 16. sajandil nende mõju kahanes. P. P. Zabolotski tegudest enne Liivi sõda andmeid pole, nagu pole teada ka tema täpne sünni- ja surmaaeg, kuid 1550. aastal oli tal 100 setverti suurune maavaldus endise Pihkva vürstiriigi alal Gdovi maakonnas.¹³⁶ J. Renneri andmeil oli „üks rikas bojaar Venemaal nimega Pawel Powick“ (P. P. Zabolotski) teatanud enne venelaste 1558. aasta

¹³⁴ Общій Гербовникъ дворянскихъ родовъ Всероссийскія Имперіи. Ч. 1. С.-Петербургъ, 1789, стр. 6–7.

¹³⁵ Русскій биографическій словарь. Т. 16. С.-Петербургъ, 1913, стр. 92–93; Сказанія князя Курбскаго. Санктпетербургъ, 1842, стр. 92–93, 345, 432.

¹³⁶ Сторожев, В. Н. Десятни и Тысячная книга XVI века. – Материалы для истории русскаго дворянства. Москва, 1891, стр. 184, 191; Angermann, N. Studien zur Livlandpolitik... S. 103.

jaanuarikuist sissetungi oma sugulasele Vasknarva foogtile Bernd van der Steinkulenile tsaari kavatsusest Liivimaale tungida ning soovitanud, „*et ta selle, mis talle armas, minema toimetaks*“.¹³⁷ Põhiandmed P. P. Zabolotski kohta pärinevad Liivi sõda kajastavatest Vene leetopissidest ja teenistusraamatutest. Nende kohaselt oli P. P. Zabolotski vene sõjaväe 1558. aasta jaanuari-veebruari sõjakäigul valvepolgu neljas vojevood, kes juhtis Kaasanist pärit sõjamehi. Kohe pärast sõjakäiku määrati ta Ivangorodi kolmandaks vojevoodiks.¹³⁸ 11. mail 1558 juhtis P. P. Zabolotski Narva vallutanud venelasi ning pidas seejärel läbirääkimisi Narva linnuse alistumiseks.¹³⁹ Narva vallutamise järel läks ta teise vojevoodina Danil Feodorovitš Adaševi kõrval Vasknarvat piirama, kusjuures tema ülesanne oli paigaldada seal teesulud, et vältida abiväe saabumist Vasknarvale.¹⁴⁰ Vasknarvast siirdus ta Laiuse linnuse juurde ja vallutas selle. Seejärel osales P. P. Zabolotski juuli lõpus ja augusti alguses vürst M. P. Repnini juhitud sõjakäigul, mille jooksul vallutati Põltsamaa ja Toolse linnus ning põletati Paide linn. P. P. Zabolotski kirjast tsaarile selgus, et ta sai Põltsamaal saagiks suur-
tükke ning kirikukellad, mis viis Laiusesse.¹⁴¹ 1558. aasta sügisel oli ta üks vähematest vojevoodidest Rakvere linnuses ning osales näiteks Kiviloo linnuse vallutamises. 1559.–1560. aastal oli P. P. Zabolotski aga hoopis Putimlis asevalitseja (*намесник*). 1561. aastal osales ta valvepolgu teise vojevoodina sõjakäigus Tarvastu piirkonda ning oli seejärel aastail 1561–1565 Laiuse linnuses esimene vojevood. Aastal 1565 sai ta Viljandi linnuse teiseks vojevoodiks ning sellest alates katkesid sissekanded tema kohta teenistusraamatutes.¹⁴² Samal aastal astus ta tõenäoliselt opritšninast ja tsaari põlu alla sattumisest tingituna mungaks Petseri kloostrisse, kus tema nimi oli pärast pühitsemist Pafnuti.¹⁴³

IV. Rakvere linnuse garnison

Linnuste garnisoni moodustasid teenismõisnikud, kes said endale teenistusajaks teenistuskoha lähedusse maavalduse, millelt laekuva tuluga pidid nad end ülal pidama, teenistuseks vajaliku varustuse hankima ja korras hoidma ning teatud arvu sõjamehi endaga kaasa võtma, linnuseaadlikud (*городовые*), kelle maavaldus oli oluliselt väiksem, hõlmates sageli ainult paari talu, ning aastarahvas (*годовые, годовщички*), kes viibis teenistuses ajutiselt, lühema perioodi jooksul. Lisaks aadlipäritolu võitlejatele, kes moodustasid üldjuhul väe juhtivkoosseisu, kuulusid garnisoni ka lihtsõdurid: haakpüssimehed ehk streletsid, suurtükiväelased, kasakad ja tatarlased. Peale sõjaväelaste kuulusid linnuse garnisoni veel tsiviilteenistujad: djakid, alamdjakid, kirjutajad, tõlgid ning mitmesugused käsitöölised (sepad, puusepad, parkalid jt). Kuna linnuses oli õigeusu kirik, pidi seal teenima ka vaimulikke.

¹³⁷ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 26.

¹³⁸ Разрядная книга 1475–1598... стр. 171–172.

¹³⁹ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 26.

¹⁴⁰ Летописец начала царства... стр. 266.

¹⁴¹ Osa 1558. aasta suvel toimunud sündmustest on kroonika koostaja ekslikult paigutanud 1559. aasta suvesse, mil kehtis vaherahu. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Полное собрание русских летописей. Томъ XIII. Вторая половина. Санктъ Петербургъ, 1906, стр. 306, 312.

¹⁴² Разрядная книга 1475–1598... стр. 212.

¹⁴³ Angermann, N. Studien zur Livlandpolitik... S. 103.

Linnuse garnisoni suurus

Rakvere linnuses alaliselt viibivate teenismõisnike, aastarahva ja sõjameeste arvu kohta pole allikates kuigi palju andmeid säilinud. J. Renneri andmeil oli seal 1558. aasta oktoobris vaid 150 meest, sest ülejäänud olid eesotsas vürst M. P. Repniniga Rõngu all G. Kettleri väe vastu võitlemas. 1558. aasta augusti- ja septembrikuiste sõjakäikude ajal võis seal olla aga vähemalt kuni 8000 meest, sest linnuses paiknesid nii M. P. Repnini juhtimise all Paidet ja Toolset rünnanud vene väeosad kui ka linnuse hõivamise ajal B. S. Kolõtševi käsutuses olnud üksused.

Nürnbergis 14. detsembril 1560 Georg Kreydleini välja antud Neue Zeytung andmeil teatati neile Tallinnast, et 1559. aasta suvel, mil Liivimaal kehtis vaherahu, olid vene garnisonid Rakveres ja Narvas väga väikesed, kuna kõik vabad väeosad viidi Liivimaalt ära Venemaa lõunapiirile tatarlastega võitlema.¹⁴⁴ Nagu eespool mainitud, võttis sellest sõjakäigust tsaari kaaskonnas osa ka vürst M. P. Repnin. Tema kaasvojevood Rakveres P. P. Zabolotski teenis aga aastail 1559–1560 samuti lõunapiiril Putimli asevalitsejana.¹⁴⁵

Suuri väehulki polnud seal ka järgmistel aastatel. Nii teatas Paide linnuse pealik Heinrich von Brockhausen oma 20. juunil 1561 saadetud kirjas tollasele Pärnu komtuurile, et linnuses pole rohkem sõjamehi, kui on vaja selle kaitsmiseks.¹⁴⁶

Rohkem on linnuse garnisoni kohta andmeid aastaist 1562–1563, mil toimunud Polotski sõjakäigust võtsid osa nii Rakvere teenismõisnikud kui ka aastarahvas. 28. septembril 1562 käskis tsaar olla talviseks teenistuseks valmis Rakvere aastarahva seast kapten Nevzor Zlobinovitš Tšeglokovil.¹⁴⁷ Rakvere aastarahvas – kokku 110 Novgorodimaa Bežetski viiendikust pärit meest – määrati teenistuse valitseja polku. Neist 84 kuulusid Grigori Borissovi sotnjasse ning ülejäänud Feodor Karpovi sotnjasse. Mis rolli mängis Polotski sõjakäigul N. Z. Tšeglov, allikatest kahjuks ei selgunud, kuid nagu allpool näha, oli ta tubli keskastme sõjaline juht. Rakvere teenismõisnikest kutsuti Polotski sõjakäigule 50 meest, kes teenisid esimeses polgus bojaar Aleksei Danilovitš Basmanovi juhtimise all.¹⁴⁸ 1562. aasta sügisel tunnistasidki kaks Paides rootslaste poolt eraldi üle kuulatud vene sõjavangi Anton ja Pjotr nagu ühest suust, et Rakveres pole rohkem kui 100 sõjameest.¹⁴⁹

1563. aastal, pärast Polotski sõjakäiku oli Rakvere linnuses vojevood I. I. Jeletski alluvuses Novgorodimaa Obonežki viiendikust bojaarilapsi (дети боярских) ja

Sehr grewliche/erschöckliche / vor vnerhönte / warhafftige Newe zeytung/was für grausame Tyranny der Moskowiter/anden Gefangenen/ hinwegführen Christen auß Lyfland/ beydes an Mannen vnd Frauen/ vndt Frauen vndt kleinen Kindern/ Eges bet/ vnd was täglichs schaden er then in jrem Land vßfüger. Drey neben angezeygt / in was großer fehr vnd not die Lyflender stercken. Allen Christen zur warnung/ vnd beserung ihreo Sündelichen lebens/ auß Lyfland geschriben / vnd in Druck verfertige.

Joonis 8. Neue Zeytung teatas venelaste metsikutest Liivimaal (1595).

¹⁴⁴ Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ... стр. 190–192.

¹⁴⁵ Angermann, N. Studien zur Livlandpolitik... S. 103.

¹⁴⁶ Bienemann, Fr. Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. IV. Riga, 1873, S. 395.

¹⁴⁷ Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года – Русский дипломатарий, Вып. 10, 2004.

¹⁴⁸ Samas.

¹⁴⁹ C. Schirreni kogumikus on nimetatud kiri dateeritud aastaga 1558 augusti II poolega, mis on tõenäoliselt eksitus. Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ... стр. 326; Schirren, C. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. Bd. IX. Reval, 1883, S. 90–91.

mõisnike 60, Vadja viiendikust 4 meest ning 60 Rakvere teenismõisnikku. S. F. Naštšokini alluvuses oli Obonežki viiendikust bojaarilapsi ja mõisnike 40 ning Rakvere teenismõisnike 30. Seega oli Obonežki ja Vadja viiendikust aastarahvast 104 ja Rakvere teenismõisnike 90, kokku 194 meest.¹⁵⁰ Eespool kirjeldatud vene sõjaväe mehitamise põhimõtetest lähtub, et Rakvere teenismõisnikud pidid tooma sõjaväkke minimaalselt suurusjärgus 90–270 ratsameest ning teist samapalju jalamehi voori. Kui pisut spekuloida ning eeldada, et igal aadliseisusest sõjamehel oli kaasas vähemalt üks ratsa- ja üks jalamees, võis Rakvere garnison ulatuda 580–585 meheni, lisaks veel ehk teadmata kogus streletse, suurtükiväelasi ja väeosas vajalikke käsitöölisi. Tõenäoliselt oli vähemalt osa teenismõisnike poolt teenistusse toodud sõjameestest eestlased.

Kahjuks pole rohkem andmeid Rakvere teenismõisnike arvu kohta säilinud. Teada on veel vaid niipalju, et tsaari Vönnu sõjakäigu ajal 1577. aasta suvel teenis vasaku käe polgu teise vojevoodi Vassili Lvovitš Saltökovi alluvuses 20 Rakvere teenismõisnikku.¹⁵¹

1581. aastal, mil Rakvere linnus alistus Pontus de la Gardie juhitud rootslastele, läks sealt B. Russowi andmeil „üle tuhande mehe, naise ja lapse lossist minema“. Paraku ei selgu kroonikast, kui palju oli nende hulgas teenismõisnikke, nende perekonnaliikmeid ja sõjamehi, streletse, tsiviilametnikke jt.¹⁵²

Osa Rakvere ja Paide teenismõisnikest ei soovinud tsaari kättemaksu kartes pärast linnuste langemist Venemaale tagasi pöörduda, lootes ühtlasi sel moel säilitada ka oma maa-aldusi. Nad astusid Rootsi sõjaväe teenistusse ning nagu B. Russow ilmse halvaks panuga mainis, osalesid 6. septembril 1581 tormijooksus Narvale, talitades pärast selle õnnestumist „oma kaasmaalaste ja veresugulastega veel palju hullemini ja hirmsamini kui rootsi ja saksa tingisõdurid“.¹⁵³ Nagu järgnevast nähtub, ei jäänud taganevast vene väest kohapeale maha mitte ainult aadlikke, vaid ka alamväelasi.

Vaimulikest Rakvere linnuses

Otseseid andmeid õigeusu kiriku tegevusest ning vaimulikest ja nende tegevusest Rakvere linnuses pole, kuid vihjed kiriku olemasolule seal on allikates siiski olemas. Lebedevski kroonikas anti teada, et kõigis 1558. aastal vallutatud linnades „püstitati kristlikud kirikud ning seati sisse õigeusk ja vagadus“.¹⁵⁴ Lisandustes patriarh Nikoni kroonikale anti teada, kuidas tsaar Ivan IV käskis pärast Polotski vallutamist pidada üle kogu maa selle auks jumalateenistusi ja helistada kirikukellasid. Sellega seoses sai ka Tartu asevalitseja kirja käsuga korraldada jumalateenistusi ning helistada võidu auks kirikukellasid Rakveres, Viljandis jt saksa linnades.¹⁵⁵

Tõenäoliselt ehitati kirik linnuse garnisonis teenivate streletside ja aastarahva ning Virumaale asustatud teenismõisnike usuliste vajaduste rahuldamiseks linnusesse juba aastail

¹⁵⁰ 1558. aastal koostatud Virumaa ja Alutaguse mõisaomanike nimekirja oli kantud 85 aadlimeest. 1563. aastal oli venelastel Rakvere ja Narva maakonnas kokku 140 teenismõisnikku. Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года – Русский дипломатарий, Вып. 10, 2004; Schirren, C. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. Bd. IX. Reval, 1883, S. 44–46.

¹⁵¹ Разрядная книга 1475–1605 гг. < http://www.krotov.info/acts/16/possevino/razryady_1475b_19.htm > (17. 01. 2014)

¹⁵² Russow, B. Liivimaa... lk 321.

¹⁵³ Üheks ülejooksikuks oli näiteks 1582. aastal rootslaste poole üle läinud Vassili Leontjevitš Rozladin, kelle vanema põlve sugulane V. V. Rozladin oli olnud aastail 1561–1563 Rakvere linnuse teine vojevood. Russow, B. Liivimaa... lk 333; Ohmann, V. Kõrkküla ehk vene bojaari Vassili Rosladini kivirist. – Tuna, nr 3, 2012, lk 53–65; Adamson, A. Veel veidi „bojaar“ Vassili Rosladinist. – Tuna, nr 2, 2013, lk 144–145.

¹⁵⁴ Летописец начала царства... стр. 270.

¹⁵⁵ Дополнения к Никоновской летописи... стр. 363.

1558–1559 seoses eellinnuse rajamisega.¹⁵⁶ Kiriku olemasolust linnuses andis tunnistust ka asjaolu, et vene garnison pärast rootslastele alistumist 1581. aastal linnusest lahkudes „kandis oma ikoone, puutahvlitele maalitult, enda ees avalikult“.¹⁵⁷ Samas võis õigeusu kirikuna edasi tegutseda lisaks ka orduajal linnuse konvendihoones paiknenud kirik.

Tõenäoliselt kuulus Rakvere linnuses olnud õigeusu kirik 1570. aastast vast rajatud Tartu ehk Jurjevi-Viljandi õigeusu piiskopkonda, mis tegutses kuni 1582. aastani, mil Tartu langes poolakate võimu alla.¹⁵⁸

Tsiviilametnikest Rakvere linnuses

Linnuse tsiviilametnikest olid olulisemad vojevoodide alluvusse kuulunud djakid, alamdjakid ja kirjutajad, kes korraldasid piirkonna rahandus- ja maksuasju, pidasid üleskirjutamisraamatuid maakonna teenismõisade kohta ning tegid jooksvat kantseleitööd. Kahjuks pole Rakvere piirkonna üleskirjutamisraamatud säilinud ega ole allikatest õnnestunud leida mingeid andmeid ka linnuses tegutsenud djakkide kohta. Ainus nimeliselt teadaolev linnuses teeninud tsiviilametnik oli tõlk Simon Kerkeling.

Simon Kerkeling – tõlgist teenismõisnikuks

S. Kerkelingist pole eriti palju teateid. H. von Stadeni andmeil oli ta 1574. aasta talvel, mil rootslased piirasid Rakveret, ametis linnuse vojevoodi D. B. Priimkov-Rostovski vene-saksa tõlgina (*толмач*). Kuna S. Kerkeling oli päritolult liivimaalane, pole võimatu, et ta oskas ka eesti keelt. Nagu eespool mainitud, sai ta pärast piiramist tsaarilt tubli teenistuse eest kingituseks kaks head saksa hobust, 400 rubla raha, 400 setverti põllumaad ja võis endale valida Narvas parima talle meeldiva maja (*двор*). On üsna tõenäoline, et S. Kerkeling sai oma maavalduse teenistuskoha lähedusse. Kui pikalt tema teenistus Rakveres kestis, pole siiski teada, kuid pärast Vene-Rootsi sõja lõppu teenis ta 1580. aastatel tõlgina Novgorodis ning 1603. aastal Pihkvas. Tõlkidena tegutsesid Venemaal ka tema pojad Peter, Stephan ning võib-olla ka Heinrich.¹⁵⁹

Väärrib märkimist, et Liivi sõja eel aastail 1548–1557 tegutses Rakvere linnuses drost Friedrich von Sebeke (Sebecke), hüüdnimega Kercklink (Kercklinck, Kerckrinck), kes oli 1559. aastal Järvamaal Albu ordumõisa valitseja. Ta suri enne 7. septembrit 1567.¹⁶⁰ Seoseid S. Kerkelingi ja Friedrich von Sebeke vahel välja selgitada ei õnnestunud.

Joonis 9. Vene ratsaväelase relvad, rakmed ja rännakvarustus 16. sajandi keskel.

¹⁵⁶ Plaat, J. Varajane Vene õigeusu mõju Eestis ja Petserimaal. Õigeusklikud ja õigeusu pühamud 11.–17. sajandil. – Akadeemia, nr 1, 2012, lk 91–92.

¹⁵⁷ Russow, B. Liivimaa... lk 321.

¹⁵⁸ Plaat, J. Varajane Vene õigeusu mõju... lk 91.

¹⁵⁹ Штаден, Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца опричника. Москва., 1925, стр. 118; Zwischen Christianisierung und Europäisierung. – Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und früher Neuzeit. Stuttgart, 1998, S. 234–235.

¹⁶⁰ Arbusow, L. Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. 1899. Mitau, 1901, S. 91; Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 97.

Kaptenitest Rakvere linnuses

Vojevoodidest järgmised nii väliväes kui ka garnisoniteenistuses olid kaptenid, kellele allusid nii teenismõisnikud, aastarahvas jt aadlisoost võitlejad kui ka nende kaasa toodud ratsateenistuslased ja jalaväelased. Streletsid allusid streletsikaptenitele. Rakvere linnusest on teada kaptenid M. B. Priimkov-Rostovski ja B. S. Kolõtšev, kes hõivasid linnuse 1558. aastal ja seejärel teenisid seal, viimane ka esimese vojevoodina (1559–1561). 1563. aastal osales Polotski piiramisel kapten Nevzor Zlobinovištš Tšeglokov, kellest tuleb allpool pikemalt juttu, ning 1577. aastal Tallinna piiramisel kapten Semen Petrovištš Lukin.¹⁶¹

Nevzor Zlobinovištš Tšeglokov (Невзор Злобин сын Чеглоков)

Nevzor Zlobinovištš Tšeglokov ilmus teenistusraamatutesse esimest korda 1555. aastal, mil ta käis Galitsist teenistusse kutsutuna valvepolgu kaptenina Kaasanimaal sõjakäigul tšeremisside vastu. Vene väe 1558. aasta jaanuari-veebruari sõjakäigul oli ta üks suure polgu kaptenitest. Samas ametis, kuigi parema käe polgus, oli ta ka Vastselliina ja Tartu piiramise ajal ning 1559. aastal krimmitatarlastevastases sõjakäigus. 1560. aastal osales ta taas kaptenina Viljandi vallutamisel suures polgus kolmanda vojevoodi okolnitsi Oleksi Feodorovištš Adaševi käe all. 1562. aastal teenis ta Rakvere linnuses samuti kaptenina ning osales 1563. aastal Polotski piiramises. Novembris 1565 nimetati ta kapteniks leedulastelt vallutatud Ozerištša linna ning järgmisel aastal Nevelisse. Seejärel teated temast teenistusraamatutes lõpevad.¹⁶²

Streletsid, kasakad, tatarlased

Täpseid andmeid streletside, kasakate ja tatarlaste viibimise kohta Rakvere linnuses pole. Viimastega seoses on nimetada vaid eespool kirjeldatud episood Ivo Schenkenbergi vangistamisest, kuid selgi puhul pole selge, kas nood tatarlased viibisid röövretkel ja Rakvere oli lihtsalt üks peatuspaiku või peatusid nad alaliselt Rakveres. Streletsid olid linnuse garnisonis strelets Ivaško Danilovi sõnul selle viie viimase aasta jooksul, kuid tõenäoliselt juba linnuse vallutamisest alates.¹⁶³

Strelets Ivaško Danilov

Venemaa salajase prikaasi dokumentidest käis 1601. aastal läbi Ivaško (Ivanko) Danilov, kes oli olnud enne Rakvere linnuse vallutamist 1581. aastal rootslaste poolt viis aastat Rakvere linnuse strelets. Tema väeteenistusest pole midagi teada ega mäletanud ta isegi oma kapteni nime, kuid pärast linnuse vallutamist jäi ta elama Rakverest kolme versta kaugusele Ipatkini või Katerinkina mõisa talupojana.¹⁶⁴ Seal ta abiellus, sai lapsed ning lahkus teadmata põhjusel 1596. aastal koos naise ja lastega Venemaale, olles seal kolm aastat Gdovi maakonnas Poli külas Feodor Aminevi talupoeg. Siis aga põgenes tema abikaasa Olenka ühes lastega Eestimaale isa juurde ning Ivaško läks neid Rakvere kanti taga otsima.

¹⁶¹ Разрядная книга 1475–1598... стр. 275.

¹⁶² Разрядная книга 1475–1598. Москва, 1966, стр. 171, 174, jj; Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года – Русский дипломатарий, Вып. 10, 2004.

¹⁶³ Дела Тайного приказа Кн. 4... стр. 275.

¹⁶⁴ Ühes tsiteeritavatest dokumentidest nimetati Ivaško elukohana Ipatkini mõisa (въ деревнѣ Ипаткинѣ мызѣ), teises Katerinkina mõisa (въ деревнѣ въ Катеринкинѣ мызѣ). Ehk võis tegemist olla Kadrina mõisaga. Дела Тайного приказа Кн. 4... стр. 275, 288.

Tal oli plaanis koos nendega Ivangorodi elama asuda, kuid naine ei olnud nõus Venemaale tagasi pöörduma, ning pärast seda, kui naise vennapojad teda tappa üritasid, pöördus ta seejärel, kui oli mõnda aega Narva kandis elanud, Venemaale tagasi. Kuna Feodor Aminev ei tahtnud Ivaško Danilovit tagasi, saadeti ta 1601. aasta juuni keskel Novgorodi-lähedase riigimõisa Korolevo külla talupojaks, kust ta mõne päeva pärast põgenes, kavatsedes jõuda Sumerski kanti, kus tal oli sugulasi. Kuna ta kuulutati tagaotsitavaks, anti välja ka tema isikukirjeldus: lühikest kasvu, tugeva kehaehitusega, jämedate näojoontega, silmad hallid, näol kortsud, juuksed helepruunid, seljas hall kodukootud kaftan ja peas uus müts. Varasematest tunnistustest selgus, et ta oli enne põgenemist juuksed, habeme ja vuntsid ära ajanud. Ivaško tabati ning heideti Novgorodis vangi. Kuna tekkis kahtlus, et ta on Venemaale saadetud salakuulajana, kasutati tema suhtes piinamist, kuid midagi uut ei õnnestunud välja selgitada. Lõpuks anti Ivaško Danilov tsaar Boris Godunovi otsusega Feodor Aminovile talupojaks tagasi ning kohustati viimast võtma Ivaško Danilov käendusele, et ta enam ei põgeneks ega Narva taha tagasi ei pöörduks. Feodor Aminov ei võtnud teda siiski tagasi ning veel kolm aastat hiljem kirjutas Ivaško Danilov tsaarile palvekirja, milles kaebas raske ja näljase vanglaelu üle ning palus end vanglast vabastada. Tsaar käskis ta uuesti käendusele anda, kuid kas see toimus või mitte, pole selge.¹⁶⁵

V. Rakvere maakonna teenismõisnikest ja talupoegadest

Teenismõisnike asustamine Liivimaal vallutatud aladele oli tollase Vene valitsuse poliitika üks osa. Kuna Venemaal oli väikemõisnikele jagamiseks vajalik riigi maafond Liivi sõja eelseks ajaks sisuliselt otsas, olid nende elutingimused ja sissetulekud üsna kehvad. Seega võis Liivi sõja üheks, ilmselt küll teisejärguliseks põhjuseks olla ka vajadus vaba maa järele.

Nagu selgus vene allikatest, hakkas tsaar Liivimaal vallutatud aladel kohe sõjaväeteenistuses viibivatele teenismõisnikele maavaldusi jagama. Tollase teenismõisade andmise korra järgi sai teenistuses olev mõisnik endale teenistusajaks teenistuskoha lähedusse maavalduse, millelt laekuva tuluga pidi ta end ülal pidama ja teenistuseks vajaliku varustuse hankima ning korras hoidma. Teenismõisnikele antud maavalduste andmed pandi kirja üleskirjutamisraamatutesse (*писцовые книги*), mida pidasid kohapealsed ametnikud.

Üks esimesi nimeliselt teadaolev Liivimaal Alutaguse piirkonnas maad saanud teenismõisnik oli Novgorodimaa Šeloni viiendikust Karatšunski pogostist pärit kapten Družina Karaulov,¹⁶⁶ kes sai pärast Narva vallutamist ja Edise linnuse loovutamist selle kaitsjate poolt linnuse enda valitsuse alla.¹⁶⁷ Samal ajal sai läänistuse ka Edise endine sakslasest

¹⁶⁵ Дела Тайного приказа Кн. 4... стр. 274–276, 280–307.

¹⁶⁶ Списокъ съ граматы царя Ивана Васильевича 1550 года о жалованьѣ помѣстьями. – Временникъ Императорскаго московскаго общества исторіи и древностей Россійскихъ. Томъ XX. Москва, 1854, стр. 50.

¹⁶⁷ Kuna Edise linnust ei mainitud teenistusraamatutes ega määratud sinna vojevooode, on tõenäoline, et see oli kuni Rootsi-Vene sõja lõpuni 1581. aastal eravalduses. Лѣтописный сборникъ, именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью. – Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Томъ XIII. VIII. Санктъ Петербургъ, 1904, стр. 299; Львовская лѣтопись. – Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Томъ XX. Ч. 2. Санктъ Петербургъ, 1914, стр. 597; Русский Летописец (1553–1563). Московская летопись. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540–1560/Letop_russkij/text3.htm> (29.09.2012).

drost Hieronymus Rensch, kes oli linnuse vabatahtlikult loovutanud ja Vene tsaarile truudust vandunud, mille eest anti talle tasuta linnuse juures asunud vesiveski.¹⁶⁸

Rakvere maakonna teenismõisnikest

Ka Rakvere maakonnas algas teenismõisade jagamine kohe pärast maakonna vallutamist, nagu selgus vojevoodide Ivan Ivanovič Jeletski ja Semen Feodorovič Naštšokini 30. juulil 1564 läkitatud kirjust Rootsi pealikule Tallinnas Heinrich Claessonile. Selle kohaselt kuulusid vaidlusalused Wittenaa¹⁶⁹ piirkonna mõisade ja talude maavaldused juba seitse aastat Vene tsaari võimkonda ning olid teenismõisnikele välja jagatud.¹⁷⁰ Nagu selgus Tartu vojevoodide 6. juulil Heinrich Claessonile saadetud kirjust, olid läkituse ajendiks piiritülid. Vojevoodid leidsid, et rootslased olid venelaste rüüsteretkes Paide ja Pärnu piirkonda ise süüdi, kuna nad olid varem ise tunginud tsaari võimkonda kuuluvatele küladele ja mõisadele kallale ning tapnud ja vangistanud bojaare ja nende teenijaid muuhulgas ka Rakvere maakonnas. Ühtlasi nõuti vangistatute vabastamist ja Rakverre saatmist.¹⁷¹ N. Angermann esitas oma uurimuses Ivan Groznõi Liivimaa-poliitikast Kopenhaageni Riigiarhiivist pärit dokumendikatke 1561. aastast, millest selgus, et kohe pärast maa vallutamist kirjutas vürstide Fasilien Iwanowich Prosovosky ja Simon Offenactzevicz Portenhofi maakonnas olnud kirjutaja üles kõik Rakvere linnuse haldusalasse kuulunud maavaldused.¹⁷²

Arvestades Venemaal teenismõisnikele antava maa suurusega – tavaliselt 100 kuni 300 setverti põllumaad –, kuulus Rakvere linnuse 90 teenismõisnikule 1563. aastal ühtekokku 9000 kuni 27 000 setverti maad.¹⁷³ Tõenäoliselt võis nende maavaldus olla isegi suurem, sest Venemaal oli kombeks tasuda sõjaliste teenete ja teenistuses saadud haavade eest lisavalduse andmisega (tavaliselt 100 setverti), mida tunnistavad ka säilinud üleskirjutamisraamatute andmed. Nagu selgub kapten R. O. Oboljaninovi näitest, võis Viru maakonna teenismõisnikel esineda ka 400-setvertiseid maavaldusi.¹⁷⁴

Rogatš Ondreevitš Oboljaninov

Hoolimata teenismõisnike suhteliselt suurest arvust Rakvere linnuses, on tänapäeval nimepidi teada ainult üks venelasest Rakvere piirkonna teenismõisnik – R. O. Oboljaninov (allikates ka Rogatška Oboljaninov) – ning temagi vaid seetõttu, et ta pöördus 1579. aasta jaanuaris tsaar Ivan IV poole palvekirjaga, milles soovis vahetada talle annetatud maavaldust Rakvere piirkonnas maavalduse vastu Pärnu piirkonnas seoses teenistuskoha muutmiseks. Palvekirjast selgus, et tegemist oli kapteniga, kes viidi üle Pärnusse, kus tema juhtimise alla anti 400-meheline väeosa. Rakvere piirkonnas kuulus talle 400 setverti¹⁷⁵ põllumaad, mis oli valdavalt üles harimata, kuna oli „*saksa inimeste poolt tühjaks sõditud*“.

¹⁶⁸ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 43.

¹⁶⁹ Enn Tarveli järgi tähendas Witena alamsaksa keeles Valgejõe ning võis paikneda Valgejõe lähistel ülekäigukoha juures hili-sema Vanaküla lõunaosa kohal. Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn, 1993, lk 54.

¹⁷⁰ Schirren, C. Verzeichnis livländischer Geschichts-Quellen... S. 113.

¹⁷¹ Samas S. 112.

¹⁷² Angermann, N. Studien zur Livlandpolitik... S. 31.

¹⁷³ 9000 kuni 27 000 setverti = 4500 kuni 13 500 dessatiini ~ 4916 kuni 14 749 ha ehk kolme välja arvestades 27 000 kuni 81 000 setverti = 13 500 kuni 40 500 dessatiini ~ 14 749 kuni 44 246 hektarit.

¹⁷⁴ Документы Ливонской войны... стр. 192.

¹⁷⁵ 400 setverti x 3 välja = 1200 setverti ehk 600 dessatiini ~ 655 ha.

Palvekirja kirjutamise ajal oli sellest üles haritud vaid 19 setverti.¹⁷⁶ Tõenäoliselt said tema maaval-
dus ja sellel elavad inimesed raskelt kannatada
1574. aastal, mil rootsi väed piirasid Rakveret ja saa-
nud aru selle ebaõnnestumisest, „*panid nad oma
lootuse rüüstamisele ja röövimisele ja laastasid maid
palju hullemini kui enne ning söid need tühjaks*“, ning
1577. aastal, mil Virumaad rüüstati pärast Tallinna
ebaõnnestunud piiramist taas rängalt.¹⁷⁷ Tsaar ar-
vestas R. Oboljaninovi palvekirjas esitatud põhjen-
dustega – Pärnu on Rakverest 200 versta kaugusel
ja ta võib jääda ilma sissetulekuta – ning käskis eral-
dada talle uue teenismõisa Pärnumaal ning ühtlasi
lisada sellele vanade teenete eest tasumiseks 100
setverti maad.¹⁷⁸

R. Oboljaninovi hilisemast saatusest on teada
vaid, et aastail 1588 ja 1590 nimetas tsaar Feodor
Ivanovitš ta Ladoga asevalitsejaks.¹⁷⁹

Rakvere maakonna talupojad Liivi sõja ajal

1558. aasta kevadel, mil tsaar Ivan IV otsustas
Liivimaa nõrkust nähes selle vallutada, suhtusid ve-
nelased kohalikesse talupoegadesse eialgu üsna hästi. Seda tunnistavad ühtviisi nii vene
allikad kui ka J. Renner. Viimase teatel lasknud venelased pärast Narva vallutamist „*igal
pool Alutaguse talupoegadele öelda, [et] ärgu nad minema jooksku, vaid jäägu koju, kündku,
külvaku ja töötagu nagu varemalt, neile ei sündivat midagi kurja, niikaua kui nad suurvürsti
oma isandaks tunnistavad, ning kõik need, kel vilja pole, tulgu Narva ja viigu vilja mingi aja
peale võlgu*“. Nii andnudki nad end meelsasti venelaste võimu alla ja pääsenud paljaksriisu-
misest ja laostumisest.¹⁸⁰ Kuna käes oli külviaeg, venelased olid maa enne seda rüüstanud
ja talupojad paljaks riisunud ning seemnevilja polnud kusagilt võtta, võis selline õigel het-
kel tulnud pakkumine talupoegi mõneks ajaks venelaste poole meelitada, kuid pole tea-
da, kui tõsiselt nad „*isandaks tunnistamist*“ tegelikult võtsid. Pärast Edise linnuse langemist
olevat ka paljud Alutaguse naabruses asuvate Rakvere foogtkonda kuuluvate piirkondade
talupojad tulnud Narva ja kinnitanud oma soovi saada tsaari alamaks.¹⁸¹ Võimalik, et neidki
peibutas venelaste lubadus jagada kõigile talupoegadele, kes seda vajasid, seemnevilja.
Teisest küljest ei jäänud neil ka suurt muud midagi üle, sest üks olnud neilegi selge, et ordu
ei suuda maad tegelikult venelaste eest kaitsta. J. Renner vahendas nende nurinat oma
isandate, aadli ja üldse kõigi sakslaste suhtes, kes oskavat talupoegi „*küll koorida, nulgida ja*

Joonis 10. Vene sõjamees 16. sajandi Saksa gra-
vüürilt.

¹⁷⁶ Документы Ливонской войны... стр. 192.

¹⁷⁷ Russow, V. Liivimaa... lk 223, 271–273.

¹⁷⁸ Документы Ливонской войны... стр. 192, 193.

¹⁷⁹ Разрядная книга 1475–1598. Москва, 1966, стр. 398, 411.

¹⁸⁰ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 42.

¹⁸¹ Samas.

piinata, kui aga neid kaitsta ja hoida on vaja, siis polevat kedagi olemas“.¹⁸² Olulist rolli mängis küllap ka asjaolu, et end venelaste kaitse alla andnud talupojad said kaitsekirjad, mis pidid ära hoidma vene vägede poolse rüüstamise.¹⁸³

Nii mõnigi talupoeg astus hea meelega venelaste teenistusse ning tegutses salakuulaja ja diversandina. Nii peeti näiteks 1559. aasta märtsis Tallinnas kinni üks talupoeg, kellele Rakvere vojevood oli teinud 12-margase tasu eest ülesandeks süüdata põlema Tallinna sadamas seisvad laevad. Talupoeg tabati ja hukati Tallinnas.¹⁸⁴ Sama aasta suvel „Rakverre tuli üks talupoeg jooksuga, kõneles venelastele, kuidas sakslased olevat Tallinnast lahkumas ja kogu maa liikvele minemas vaenlast ründama“. Ehkki maal kehtis vaherahu, võtsid venelased talupoja hoiatusi tõsiselt ning nõutasid endale Pihkvast abi.¹⁸⁵

Nagu varemadel aegadel kombeks, kasutasid ka venelased käskjaladena talupoegi. 1559. aasta vaherahu ajast (1. mai kuni 1. november) on säilinud kolm B. S. Kolõtševi ja tema kaasvojevoodi D. F. Puškini kirja Tallinna bürgermeistritele, raehärradele ja kodanikele, milles lisaks muule nõuti teateid vojevoodi talupojast käskjala Toomase (*латыш Дома*) kinnipidamise ja temalt 10 grivna eest väljaostetud hobuse äravõtmise kohta Tallinna sõjasulaste poolt. Ühtlasi mainiti käskjalana ka Albu talupoega nimega Лавр (Laur?), kellele Tallinna sõjasulased samuti liiga teinud ja kaks grivnat röövinud.¹⁸⁶

Nagu eespool mainitud, jagati Vene teenismõisnikele maad üsna varsti pärast Virumaa langemist venelaste võimu alla, kuna tsaar oli käskinud pärast vallutamist üles kirjutada piirkonna mõisates ja külades kõik talud ja taludes nimepidi elanikud ning maksustatavad põllumaad jm kõlvikud. Kuna teenismõisnikud viibisid tihti sõjaväeteenistuses, ei elanud nad pidevalt neile antud mõisades ning piirdusid vaid iga-aastase andami kogumisega.¹⁸⁷

Üldiselt tundub, et Virumaad rüüstati 1558. aastal venelaste vallutuse käigus suhteliselt mõõdukalt ning järgnevatel aastatel jätkus maal vilja nii oma tarbeks kui ka väljaveoks. Kui Venemaa kannatas aastail 1559–1560 näljahäda ja sellest tulenenud viljahinna kallinemise tõttu, siis vedasid venelased eespool mainitud Neue Zeytungi andmeil viljapuuduse leevendamiseks Rakvere ja Tartu piirkonnast „päeval ja öösel“ (*Tag vnd Nacht*) vilja Venemaale.¹⁸⁸

Tundub siiski, et vilja väljavedu ei tähendanud talupoegade paljaks koormist, sest veel 1561. aasta sügisel kaebas hertsog Magnuse asevalitseja Haapsalus D. Behr, et Viljandi maakonna ja Läänemaa piiril elavad Koonga ja Pärnu-Jaagupi piirkonna talupojad on võtnud endale Viljandi vojevoodilt kaitsekirjad ning keelduvad neile viidates teotööst ja maksude tasumisest.¹⁸⁹ Tõenäoliselt olid venelaste kaitse eest nõutavad maksud, mida sai tasuda nii viljas kui ka rahas, talupoegadele kergemad kanda ning muidugi kaitses see

¹⁸² Samas, lk 53.

¹⁸³ Selart, A. Lätlased ja tšuhnaad: kohalikud ja võõrad Liivi sõja aegses Eestis ja Lätis. – Ajalooline Ajakiri, nr 1, 2010, lk 15.

¹⁸⁴ Renner, J. Liivimaa ajalugu... lk 81.

¹⁸⁵ Samas, lk 87.

¹⁸⁶ Esimese kirja (Nr 71) saksakeelses versioonis räägitakse Toomaselt (phomke) ära võetud 10 marka väärt hobusest. Русские акты Ревельскаго... ст. 123–132; Bienemann Fr. Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. III. Riga, 1868, S. 134.

¹⁸⁷ Филюшкин, А. Проект „Русская Ливония.“ – Quaestio Rossica. №2, 2014, стр. 98; Küng, E., Laidre, M., Leimus, I., Põldvee, A., Selart, A., Seppel, M., Tafenu, K., Tarkiainen, Ü., Tarvel, E. Eesti ajalugu III. Tartu, 2013, lk 107–109; Selart, A. Lätlased ja tšuhnaad... lk 15.

¹⁸⁸ Форстенъ, Г. В. Балтійскій вопросъ... стр. 191–192.

¹⁸⁹ Pärast Viljandi vallutamist 1560. aastal said seal vojevoodideks Aleksei ja Daniil Feodorovitš Adašev, Ossip Polev ja Roman Alferjev. Разрядная книга 1559–1605. Москва, 1974, стр. 10; Щербачевъ, Ю. В. Датскій архивъ... стр. 40–45.

neid ka venelaste rüüsteretkede eest. Tõsi küll, juba 1559. aastal nõudsid Rakvere vojevoodid maakonnast Tallinna põgenenud „varastest“ talupoegi tagasi.¹⁹⁰

Üldiselt jääb mulje, et Virumaa talupoegade elu oli 1560. aastatel tänu venelaste ja rootslaste vahelisele suhtelisele rahule, v.a piiri- ja vaidlusalustel aladel, üsna rahulik ning alles 1568. aastal jõudis sõda taas Virumaale, mil Pärnu mõisamehed „kihutasid maal ringi ja tungisid ootamatult mõnele venelasele kallale, neid tappes või vangi võttes. Toreda vana Rakvere alevi aga põletasid nad täitsa maha ja tegid maatasa. Pärast seda pöörasid nad suure röövsaagiga taas Pärnu“. B. Russowi järgi „tuli vaestel talupoegadel jällegi arvet maksta, keda ennekuulmatu piinaja vaevaga venelaste poolt hukka saadeti“.¹⁹¹ See väide tundub aga olevat ebaloogiline, sest pigem kannatasid talupojad mõisameeste röövimise tõttu kui venelaste käe läbi, kellele nad andamit maksid.

1568. aasta rüüsteretk oli omamoodi sissejuhatuseks ja hoiatuseks Virumaa talupoegi 1570. aastatel tabanud õnnetustele. Rootsi-Vene sõda tõi kaasa mitu rüüstamislainet. Esimene, millest oli eespool juba juttu, leidis aset pärast 1570. aasta Tallinna piiramist, mil Harjumaa talupojad riisusid Virumaal, et kompenseerida oma piiramise ajal kantud kahjusid. Pärast teist piiramist 1577. aastal järgnes teine samasugune rüüstamislaine ning kolmas samasugune pärast linnuse vallutamist rootslaste poolt, mil Narva, Tartu ja Paide venelased ning talupojad käisid Virumaal rüüstamas.¹⁹²

Põhjalikult laastati maa 1574. aasta Rakvere piiramise ajal ning seega pole ime, kui eespool mainitud R. Oboljaninovi maavaldusest oli 1579. aastal asustatud alla viie protsendi.

Kokkuvõte

Rakvere linnuse langemine venelaste kätte 1558. aastal tähistas olulist muutust linnuse ajaloos. Liivi ordu suhteliselt tähtsusetust sisemaalinnusest sai venelaste võimu all piirilinnus ja oluline tugipunkt Vene riigi Liivimaa ekspansiooni jätkamiseks. Linnuses oli Rakvere maakonna halduskeskus, mille asevalitsejad ja vojevoodid omasid nii militaar- kui ka haldusvõimu ning tegelesid välissuhtlusega. Rakvere linnuse garnisoni kuulusid teenismõisnikud, aastarahvas ja streletsid. Tsiviilteenistujatest on nimeliselt teada vaid tõlk Simon Kerkeling, teiste kohta allikates andmeid pole, kuid nende olemasolus ei saa erilist kahtlust olla. Rakvere maakonnast kujunes välja Venemaale omane teenismõisnike maavaldus. Mis puudutab maarahva olukorda venelaste võimu alusel Virumaal, siis tundub, et kuni Rootsi-Vene sõja alguseni oli see ehk isegi parem kui varem, sest teenismõisnikud ei nõudnud teotööd, vaid ainult andami tasumist. Olukord halvenes tunduvalt 1570, mil Virumaa rüüstasid korduvalt nii Rootsi riigi teenistuses seisnud palgasõdurid kui ka Harjumaa talupojad.

¹⁹⁰ Русские акты Ревельскаго... ст. 132.

¹⁹¹ Russow, B. Liivimaa... lk 166.

¹⁹² Samas, lk 205, 271–273, 322.

Toolse linnuse konserveerimisest

Uno Trumm

Toolse linnuse ehituslugu pole päris täpselt teada. Küll aga on teada, et linnust on selle ajaloo jooksul kolm korda purustatud ning kahel korral taastatud. Viimast korda purustati linnus Vene-Rootsi sõja (1656–1661) ajal, mil Vene sõjavägi rüüstas 1658. aastal Virumaad. Linnus võeti 1926. aastal muinsuskaitse alla ning esimesed kindlalt teadaolevad ametlikud konserveerimistööd tehti seal 1936. aasta septembris.

Pärast II maailmasõda aastail 1964 ja 1985 viidi linnuses läbi väliuuringud selle seisundi ja ehitusloo väljaselgitamiseks ning konserveerimise kontseptsiooni väljatöötamiseks, kuid linnuse säilimise seisukohalt oli olulisem tegevus tõmb-ankrute paigaldamine 1999. aastal. SA Virumaa Muuseumide ja Muinsuskaitseameti koostöös algas 2006. aastast linnuses süstemaatiline konserveerimistöö, mille aluseks oli arhitekt Heino Uuetalu välja töötatud Toolse linnuse varemete tehnilise olukorra üldhinnang ja I etapi kindlustamis-konserveerimistöde põhiprojekt.

Artikli eesmärk on anda ülevaade linnuses aegade jooksul ning viimasel kümnel aastal tehtud ehitus- ja konserveerimistödest ning nendega seotud arheoloogilistest jm uurin-gutest.

Linnuse ehitamisest ning hävitamisest ja taastamisest 15.–17. sajandil

Toolse linnus paikneb Toolse neemiku tipus ning on kolmest küljest merega ümbritsetud. Linnus on piklik ida-läänesuunaline ehitis, mille lõunaküljel on kolm tornilaadset eenduvat osa: läänetorn (6, siin ja edaspidi vt joonis 1), lõunatorn (5) ja väravatorn (ka kagutorn, 4). Linnuse loodenurgas oli suur rondeel (9), mis praeguseks on hävinenud. Linnuse põhja-poolses osas torne pole, kuid see-eest paiknes põhjamüüri ääres põhiosa linnuse hoones-tusest (8, 10, 11, 12, 13). Lääne- ja väravatorni vahelisele alale lõunamüüri taha jäid kaks sisehoovi (1, 2). Suurem müüri-ga piiratud eeshoov (3) oli linnuse idaosas.¹ Kuna Toolse linnus oli foogtilinnus, kus puudus täismahuline konvent, polnud seal jälgitud ka suure ordulinnuse ruumiprogrammi.²

Linnuse esimene etapp ehitati Toolse neemikule Liivi ordu ordumeistri Wolthus von Herse käsul aastail 1471–1473, kuid selle ehitus jätkus kuni 16. sajandi keskpaigani. Linnus ehitati varem Wrangelite perekonnale kuulunud vasallilinnuse asemele, mille ehitamise aeg pole paraku teada, kuid pakutud on isegi ebatõenäolist 1219. aastat.³

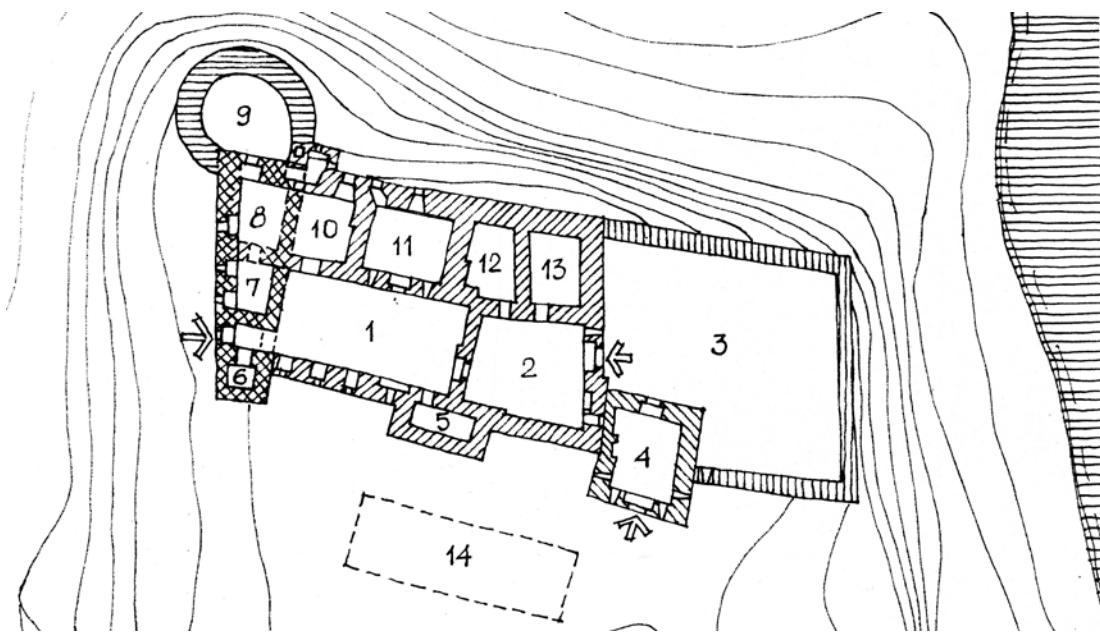
Esimest korda purustati linnus Liivi sõja alguses 1558. aastal, mil vene väed vallutasid linnuse ning sealt lahkunud sakslased põletasid selle maha. Selle kohta esitas oma Liivimaa

¹ Aluve, K. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn, 1993, lk 33–35.

² Altoa, K. Muinsuskaitse eritingimused Toolse linnuse konserveerimiseks. Tallinn, 2004. Eritingimuste originaaleksemplar asub SA Virumaa Muuseumid valduses.

³ Aluve, K. Eesti keskaegsed... lk 33; Merian, M. Sr., Zeiller, M. Topographia Electorat, Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae. etc. das ist Beschreibung der Vornembsten vnd bekantisten Stätte vnd Plätze in dem hochlöblichsten Churfürstenthum vnd March Brandenburg; vnd dem Hertzogtum Pommeren, zu sampt einem doppelten Anhang. Vom Lande Preußen vnnnd Pomorrellen Von Lifflande vnnnd Selbige berüffenisten Orten. Topographie Livoniae, Das ist Beschreibung der vornehmsten Städte und Oerther in Liffland. Frankfurt am Main, 1680, S. 28.

Joonis 1. Toolse linnuse põhiplaan Kalvi Aluve järgi. 1 – II ehitusjärgu sisehoov, 2 – II ehitusjärgu eeshoov, 3 – III ehitusjärgu hoov, 4 – III ehitusjärgu torn, 5 – II ehitusjärgu torn, 6, 7, 8 – I ehitusjärgu ruumid (majalinnus), 9 – suur-tükitorin V ehitusjärgust, 10, 11, 12, 13 – II ehitusjärgu ruumid, 14 – hilisem kõrtsivare.⁴

ajaloos värvika kirjelduse Johann Renner.⁵ Vene vägesid juhtis Toolse linnuse (Торчь-Бор, samas tekstis ka Толчбор, Толщебор, Толшебор) vallutamise ajal vürst Mihhailo Petrovitš Repnin, kes kirjutas tsaar Ivan Groznõile, kuidas nad vallutasid mereäärse kindluse, löid inimesed maha ja pöördusid pärast vallutamist Rakveresse tagasi.⁶

Vene allikate alusel jääb mulje, et pärast linnuse esialgset vallutamist 1558. aasta augustis ei võetud seda kohe kasutusele ning see seisis varemtes. Linnuse taastamist alustati alles 1570. aasta mai lõpus, juuni alguses, mil Ivan Groznõi käskis teha „Kolõvani tee äärde jäävas“ Toolse linnuses ehitustöid, mille juhtideks määras bojaarid Raman Olferjevi, Feodor Kolõtševi ja Dmitri Šaferikov Puškini.⁷ Ilmselt just sel ajal ehitati peale linnuse korda tegemist selle lõuna- ja lääneküljele mullast ja kividest kurtiinvali ning lõunapoolse valli ida- ja läänepoolsetesse ottesse bastionid. Otse valli ette kaevati madalam vallikraav. Veel lõuna poole kaevati teine, sügavam vallikraav, mis võis valmimise ajal olla täidetud mereveega. Läänepoolset kurtiinvali pole praegu enam alles, kuid lõunapoolne vall, bastionid ja mõlemad vallikraavid on vaadeldavad tänapäevalgi.

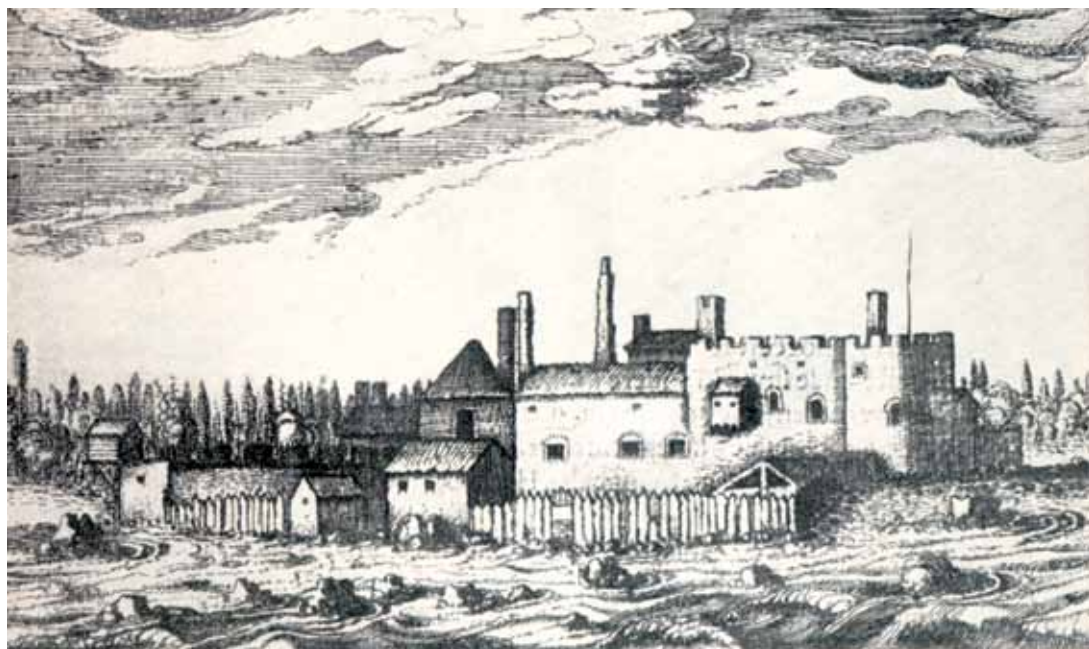
Linnuse korrastamisele venelaste poolt viitavad ka 2006. aastal linnuse kagutornis (värvatornis) seoses konserveerimisega tehtud arheoloogiliste kaevamiste tulemused. Kaevamistel avanes Liivi sõja ajal ehitatud puitpõrand, mis viitas uuringuid teinud arheoloog-

⁴ Järgnevalt viidatakse ruumidele plaanil oleva numeratsiooni alusel. Aluve, K. Eesti keskaegsed... joon119.

⁵ Renner, J. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tallinn, 1995, lk 58.

⁶ Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александро-Невская летопись, Лебедевская летопись. – Полное собрание русских летописей. Томъ XXIX. Санктъ Петербургъ, 1904, стр. 269.

⁷ Разрядная книга 1559–1605. Москва, 1974, стр. 65; Разрядная книга 1475–1605 гг. Т. II, Ч. II. М., 1982. <http://krotov.info/acts/16/possevino/razryady_1475b_15.htm> (17. 01. 2014).

Joonis 2. Anthonis Goeteerise joonistus Toolse linnusest (1616).

gide Tõnno Jonuksi ja Kahrut Elleri arvates värvatorni kasutamisele eluruumina. Põranda kohalt kultuurikihist saadud leidude järgi dateeriti kiht 16. sajandi teise poole kuni 17. sajandi algusse. Valdava osa leiumaterjalist moodustasid Loode-Venemaale iseloomulike kedral valmistatud savinõude katked ja loomaluud.⁸

Teist korda hävitati Toolse linnus üsna varsti pärast selle vallutamist rootslaste poolt Pontus de la Gardie käsul 1581. aasta lõpus. Lammutustöid juhtis linnuse pealik Tõnis Maydell.⁹

Rootslased taastasid linnuse uuesti aastail 1605–1608. Tolleaegse linnuse välisilmest annab hea ettekujutuse Anthonis Goeteeriselt pärinev joonistus, millel on seda kujutatud heas korras olevana. Goeteeris joonistas linnuse põhjakülge 29.–31. märtsini 1616. Nagu ta märkis, oli meri sel ajal veel jääs ning ta sai minna kaugele jääle ning joonistada linnust sellisena, nagu see merelt paistis.¹⁰

Linnuse viimase hävitamise kohta täpsemaid teateid pole. Kirjanduses on seni levinud arusaam, nagu oleks see toimunud Põhjasõja ajal.¹¹ Sellise arvamuse paiskas käibesse E. Ph. Körber, kes joonistas 1806. aastal Toolset külastades linnusest paar vaadet ning linnuse ja Toolse neemiku plaani. Körberi väitel varisenud 1804. aastal kokku ka linnuse „põhjaküljel asunud poolümmargune ilus rondeel”.¹²

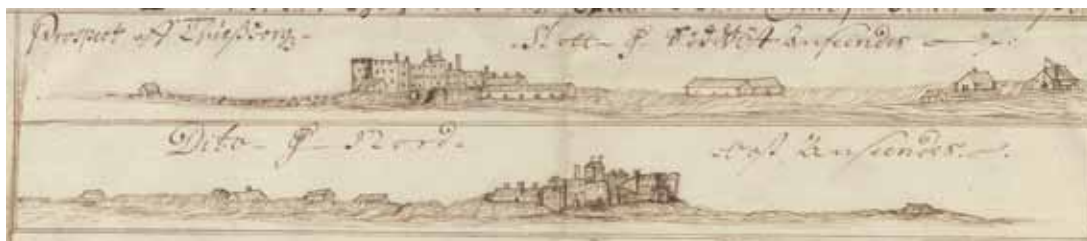
⁸ Jonuks, T., Eller, K. Archeological investigations at the Toole Order castle. – Archeological fieldworks in Estonia 2006. Tallinn, 2007, pp. 73.

⁹ Schulmann, W. von. Die zivile Staatsbeamtenschaft in Estland zur schwedischen Zeit (1561–1710). Dorpat-Posen, 1939, S. 91–92; Hueck, W. v. Die Herkunft der Ritterschaftlichen Geschlechter in Wierland zu schwedischer Zeit. – Beiträge zur Baltischen Geschichte. Bd., 1. Hannover-Döhren, 1973, S. 148, 262.

¹⁰ Bunge, F. G. v. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands. Bd. IV, Dorpat, 1845, S. 314–315. Johansen, P. Acht Bilder aus Estland. 1615. Reval, 1927, S. 11.

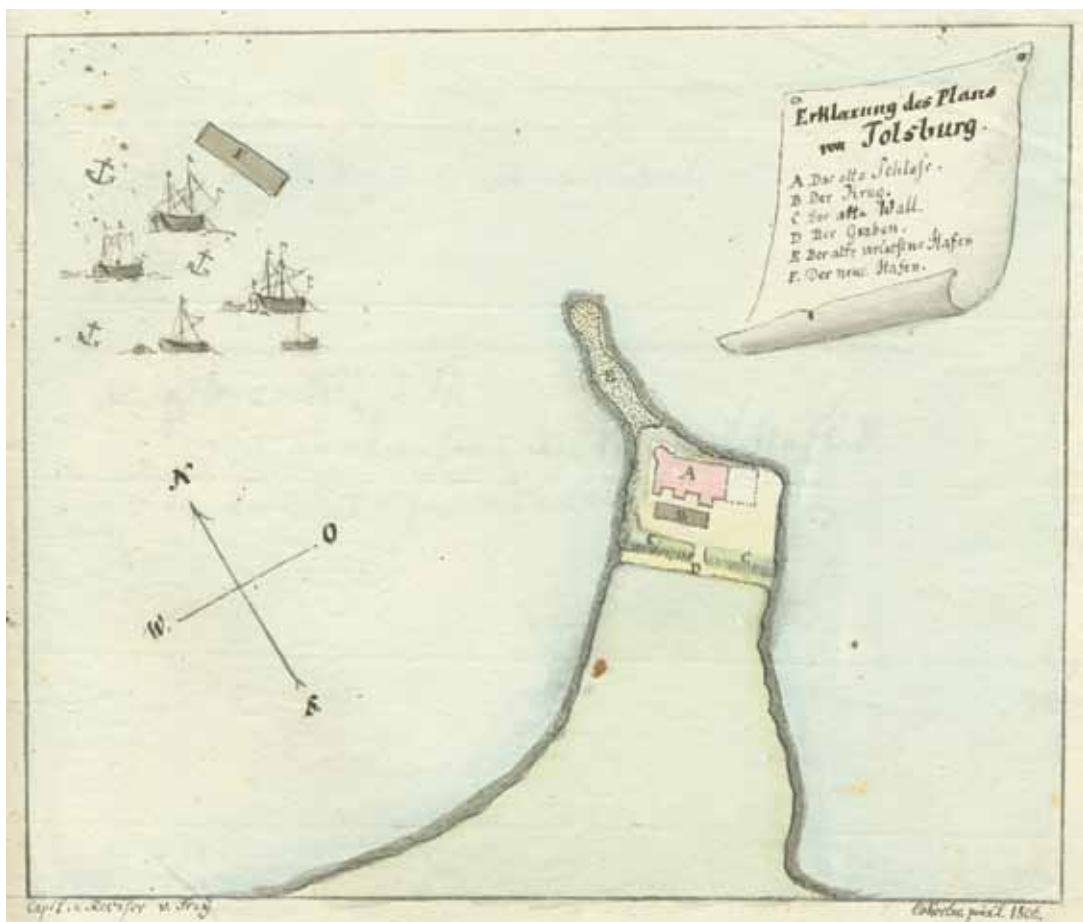
¹¹ Vt nt Aluve, K. Eesti keskaegsed... lk 33.

¹² Brotze, J. Ch. Estonica. Tallinn, 2006, lk 543–546.

Joonis 3. S. Waxelbergi panoraamvaated, kirdesuunaline panoraamvaade on allpool (1683).

Joonis 4. Kirdesuunalisel panoraamvaatel on näha, et linnuse purustuste ulatus vastab suures ulatuses tänapäevasele olukorrale (1683).

Joonis 5. E. Ph. Körberi joonistatud Toole neemiku, linnuse ja sadama plaan (1806, EKLA, ÖES, MB 56 : 372).

Foto 1. Vaade Toolse linnusele kirdest (1931, RMF 714:15).

Ometi ei olnud Körberil õigus, kuna juba Samuel Waxelbergi 1683. aastal joonistatud kirde-suunalisel linnusevaatel on selgelt näha, et linnuse eeshoovist ja teise sisehoovi kohal olevast põhjamüürist polnud kuigi palju alles ning rondeeli idaküljel oli suur ülalt alla kulgev lõhe, mis võis olla õhkimisest põhjustatud. Tõenäoliselt varises 1804. aastal kokku siiski vaid rondeeli läänepoolne külg. Kui linnus lasti tõepoolest tahtlikult õhku, võis selleks ajendi anda pigem Vene-Rootsi sõda (1656–1661), mille käigus rüüstasid vene väed 1658. aastal Virumaad. Toolse linnust on hävinuna mainitud ka 3. aprillil 1686 koostatud Toolse mõisa (Tolsburg = Selgs, Selja) revisjoniaktis.¹³ Ka Karl Johann von Blombergi 1701. aastal ilmunud kroonikas nimetati Toolset kui varemetses linnust.¹⁴

Tegelikkuses ei lõppenud linnuse kasutamine ka pärast selle purustamist. S. Waxelbergi panoraamvaadetelt on näha, et veel 1683. aastal oli linnuse lõunatorn katustatud ja elamis-kõlblik. Torn oli kasutuses ka 18. sajandil, mil Selja mõisnik kohandas selle mõneks ajaks oma eluruumideks. Linnust kasutati sisuliselt kuni 20. sajandini. Eespool mainitud 2006. aastal väravatornis tehtud arheoloogiliste uuringute tulemusel leidsid arheoloogid T. Jonuks ja K. Eller, et väravatorn võis ka hilisemal ajal olla katustatud. Sellele viitas ka linnuse viimase hävitamise järgsesse perioodi, tõenäoliselt 18.–19. sajandisse kuuluvate kaminajäänuste avastamine torni loodenurgas. Asjaolule, et kasutusel olid ka võlvagedega ruumid 12 ja 13, viitavad mõlema põhjapoolsesse otsa linnuse hävitamise järgsel ajal ehitatud tagaseinad.¹⁵

Linnusest murtud materjalist ehitati hiljemalt 18. sajandi lõpus kõrts. T. Jonuksi ja K. Elleri arvates ehitati kõrts alles 19. sajandi teisel poolel, kuna seda polnud Eduard Philipp Körberi 1806. aasta linnusevaatel,¹⁶ kuid nad jätsid tähelepanuta tema joonistatud Toolse neemiku plaani, kus kõrts asetses oma praegusel kohal. Tõenäoliselt soovis Körber kujutada linnuse vaadet ning jättis kõrtsi kui seda segava ning teisejärgulise detaili kujutiselt välja.

Körtsist ida poole väravatorni ette jääv paekivivundamendi ja paeplaatidest põrandaga puidust kõrtsi kõrvalhoone oli ühendatud väravatorniga.¹⁷

¹³ VARKA 247, 1, 1614: 533p.

¹⁴ Blomberg, K. J. von. An Account of Livonia; with a relation of the Rise, Progress, and Decay of the Marian Teutonick Order. London, 1701, pp. 16.

¹⁵ Jonuks, T., Eller, K. Archeological investigations... pp. 73, 79.

¹⁶ Samas, pp. 80.

¹⁷ Samas, pp. 75–76.

Konserveerimistöödest linnuses enne 2003. aastat

Toolse linnus võeti kaitset vajava mälestisena muinsuskaitse alla juba 1920. aastatel. Nii teatas ajaleht Waba Maa 17. augustil 1926, et Haridusministeeriumi korraldusel on ajalooliselt väärtuslike muinasvaradena Virumaal registreeritud ning kaitse alla võetud teiste seas ka Toolse linnus.¹⁸

Kuni 1930. aastateni Toolse linnuses seni teadaolevalt konserveerimistöid ei tehtud. Probleem tõusis päevakorda 1936. aastal, mil võeti ette esimesed sammud linnuse konserveerimiseks. Paraku pole Muinsuskaitseameti arhiivis sellekohaseid materjale. Küll aga saab mõningase ülevaate protsessist ajalehtedes Wirumaa Teataja ja Postimees ilmunud uudisnuppude põhjal.

1936. aastal ilmus Wirumaa Teatajas Toolse linnuse konserveerimise kohta kaks nupukest. Esimeses, mis ilmus 12. augustil, kurdeti Toolse linnuse varemete ohtlikkuse üle ning anti teada, et nende korrastamiseks on eraldatud vahendeid:

Muinsuskaitse nõukogu poolt määrati juba mõne aja eest teataw summa Wiru rannas asuwa Toolse lossi varemete korrastamiseks, kuna need on sedavõrd ohtlikus seisukorras, et wastawa renoveerimiseta pole neil enam kuigi pikka iga. Asjatundjate poolt korraldati kohapeal ka ülevaatus, kus otsustati lossi tornile panna koguni raudsed klambrid ümber, kuna torni on tekkinud kardetawad mõrad.

Nüüd on tööde alustamist juba mõnda aega oodatud, kuid seni pole summade määramisest veel üldse kaugemale jõutud, waid wareded seisawad endiselt ohtlikus ja lagunewas seisukorras. Ka pole seal kodanike hoiatamiseks pandud wälja wastawaid hoiatusedeleid, kuigi varemete lähedal liikumine pole kuigi julge ja üksikute kiwirahnude warisemised wõiwad leida õige kergesti aset.¹⁹

Teisest uudisnupust 23. septembril selgus, et eriti ohtlikuks peeti läänetorni, mille lõunaküljes olev vertikaalne pragu muutuvat järjest laiemaks ning ähvardavat kaela kukkuda. Ajakirjaniku väitel olla „*torn Toolse kaluritele koguni kardetaw, kuna lossitagusel neemel*

Foto 2. Linnus enne konserveerimist, esiplaanil lõhega läänetorn (RMF 100:365).

¹⁸ Muinaswara kaitse. – Waba Maa, nr 191, 1926.

¹⁹ Toolse wareded ootawad korrastamist. – Wirumaa Teataja, nr 90, 1936.

asuvad kalurite wõrgukuurid ja paadisillad, nii et tee randa läheb otse torni lähikonnast“. Uudises korrati veel kord üle, et muinsuskaitse nõukogu on eraldanud linnuse korrastamiseks raha. Insener Kukkur olevat välja töötanud ka linnuse restaureerimise plaani.²⁰

Ajalehe Postimees teatel oli linnuse konserveerimise eelarve 540 krooni ning selle summa eest „müüri tekkinud praod tõmmatakse kokku raudklambritega ja murenemine müürid kaetakse kinni, millega waremete suuremale lagunemisele on küllaldane piir pandud“.²¹ Raha tööde tegemiseks tuli haridusministeeriumi eelarve kaudu.²²

6. oktoobri Postimees teatas, et sügisest hoolimata toimusidki Toolse linnuses korrastustööd:

Lossi peatorni ülemisse ossa pandi kaks ankrut, mis peavad müüri kaitsma laialiwalgumise eest. Peale selle kõrwaldati lossimüüridelt rippuvad ja muud hädaohtlikud müüriõrsad, millega loss nüüd on jälle mõneks ajaks hädaohutu lähedal liikuwatele inimestele ja hoitud on ka lossimüüride häwinemine.²³

29. juulil 1938 ilmunud ajalehes Wirumaa Teataja anti teada, et muinsuskaitse inspektor Eerik Laid on viibinud pikemal ringsõidul Wirumaal, mille käigus ta tutvus muuhulgas ka Toolse linnuse varemete korrashoiu ja seisukorraga:

Toolse waremete juures wõeti paar aastat tagasi ette parandustööd, mille juures lõhkiwajuwale tornile raudwitsad peale tõmmati. Hra Laid on Toolse waremete praeguse seisukorraga ja seal tehtud remonttööde tagajärgedega täielikult rahul.²⁴

Artiklis mainitud witsad on ilmselt linnuse läänetorni paigutatud tõmb-ankrud (raudklambrid), mis oleksid pidanud takistama torni lõunaseinas oleva müüri lõhe suurenemist ning müüride varisemist.

Foto 3. Tõmb-ankrud läänetornis. Alumised, mustaks värvitud tõmb-ankrud on paigaldatud 2008. aastal, ülemised rooste-
sed 1930. aastatel (Foto: Uno Trumm, 2012).

²⁰ Toolse orduloss kokku warisemas. – Wirumaa Teataja, nr 108, 1936.

²¹ Toolse varemed parandamisele. – Postimees, nr 142, 1936.

²² Toolse lossiwaremed korda. – Postimees, nr 258, 1936.

²³ Toolse waremed seati korda. – Postimees, nr 270, 1936.

²⁴ Muinsuskaitse inspektor Wirumaal. – Wirumaa Teataja, nr 87, 1938.

Foto 4, 5. Lõunatorni ukseava on konserveeritud tsementmördiga ilmselt 1934. aastal (Fotod: Uno Trumm, 2012).

Foto 6. Lõunatorni ukse tsementmördiga valatud lävepaku siseküljel on betooni kraabitud aastaarv 1934 (Foto: Uno Trumm, 2012).

Samas jääb mulje, et linnuses on tehtud korrastustöid ka varasematel aastatel. Nii on näiteks korrastatud linnuse lõunatorni põhjaseinas paiknev ukseava nii torni seesmisel kui ka välimisel küljel. Osaliselt müüriti nende tööde käigus kinni torni põhjaseinas paiknev trepikäik. Ukse lävepakule valatud betoonikihis on selgelt loetavalt kraabitud aastaarv 1934. Samas võis sellel ehitustööl olla ka mõni muu eesmärk, sest tööde juures on kasutatud Toolse linnuses täiesti kohatuna mõjuvaid punaseid telliseid (foto 4).

II maailmasõja järel ei võetud linnuses pikka aega ette mingeid korrastustöid ning alles 24. juunil 1964 tegi ENSV MN Riikliku Ehituskomitee teadusliku restaureerimise töökoja insener V. Buldas seal varemete esialgse ülevaatus.

Ülevaatusel selgus, et põhjaseinast säilinud osa oli tugevasti kaldunud põhja poole ja läänesein läände. Samuti oli läänesein kahe püstpraoga eraldatud kolmeks osaks, kusjuures keskmise osa väljakalle oli suurem. Lääneseina põhjaosa stabiliseeris selle külge jäänud sisemise põikseina jäänus, mis moodustas vastukaalu.

Põhjaseina läänepoolne osa oli kaldunud rohkem kui läänesein. Seda toetas kontraforsina selle lääneotsas oleva danskeri sein. Põhjaseina idapoolne osa oli aga täiesti ilma välistoeta ning kogu põhjaseinast säilinud osa oli sisemistest põikseintest lahti rebenenud. Põhjaseina idapoolse osa väljakalle oli aga väike – u 15 cm.

Põhja- ja lääneseina avariihohtlikkuse täpsemaks hindamiseks oli V. Buldase arvates tingimata vaja seinad üles mõõta ja loodida ning vundamentide seisundit hinnata.

Tema arvates tuli toetus-konserveerimisprojekti koostamiseks teha järgmised eeltööd: 1) 4–5 šurfi vundamentide seisukorra määramiseks; 2) kogu linnuse või vähemalt selle lääneosa ülesmõõtmine; 3) kontrollmajakate püstitamine pragudele.²⁵

1964. aastal tehti ka šurfmine, kuid fotodelt, millel on šurfe kujutatud, ei selgu nende asukohad.²⁶ 1964. aasta novembris-detsembris koostas ENSV MN Riikliku Ehituskomitee teadusliku restaureerimise töökoja uurimis-projekterimissektor Toolse linnuse skemaatilise maa-ala plaani ja linnuse põhikorruse plaani. Projekti juhiks oli Fredi Tomps, mõõdistasid A. Leinfeld ja A. Kihu, joonestas A. Kihu.²⁷

Järjekordne väliuuring Toolse linnuse konserveerimise kontseptsiooni väljatöötamiseks toimus 1985. aastal. Selle käigus püüti saada vastust kolmele probleemsele küsimusele. Esiteks vanima väikelinnuse, oletatava 15. sajandi alguse elutorni versiooni kontroll looduses šurfmise teel. Teiseks loodetorni arhitektuurilise vormi selgitamine. Kolmandaks idapoolse hoovi kirdenurga looduses fikseerimine.

Väliuuringu käigus uuritigi vanima väikelinnuse idapiirde jälgi, avati suurtükitorni vundamendid ja linnuse kirdenurga vundamendid. Uuringute tulemused publitseeris oma Eesti keskaegseid linnuseid käsitlevas töös Kalvi Aluve, seega pole siinkohal mõtet neil lähemalt peatuda.²⁸

Kaur Alttoa seletuskirjast Vabariiklikule Arhitektuurimälestiste Inspeksioonile selgus, et 1985. ja 1986. aastal toimusid Toolse linnuses Rakvere Pioneeride Maja juures tegutsenud Rakvere „Kodulinna“ korraldatud isetegevuslikud ja kooskõlastamata koristustööd Erki Nuudi ja Kaur Alttoa juhtimisel, mille eesmärgiks oli viimase sõnul puhastada varemeid varisemisprahist ja parandada sellega mõnes lõigus varemete väljanägemist, puudutamata sealjuures keskaegset kultuurikihti. 1985. aastal kaevati välja prahi- ja varingukiht väravatornis (4), kus sellest peale on paremini jälgitavad alatsoonis paiknevad laskeavad. Samuti töötati eeshoovis (2), kus eemaldati prahti kirde-, kagu- ja loodenurgas. 1986. aastal kõrvaldati varisemisprahiti läänepoolseima hoovi kirdeosast köögi (11) lõunapoolse müüri

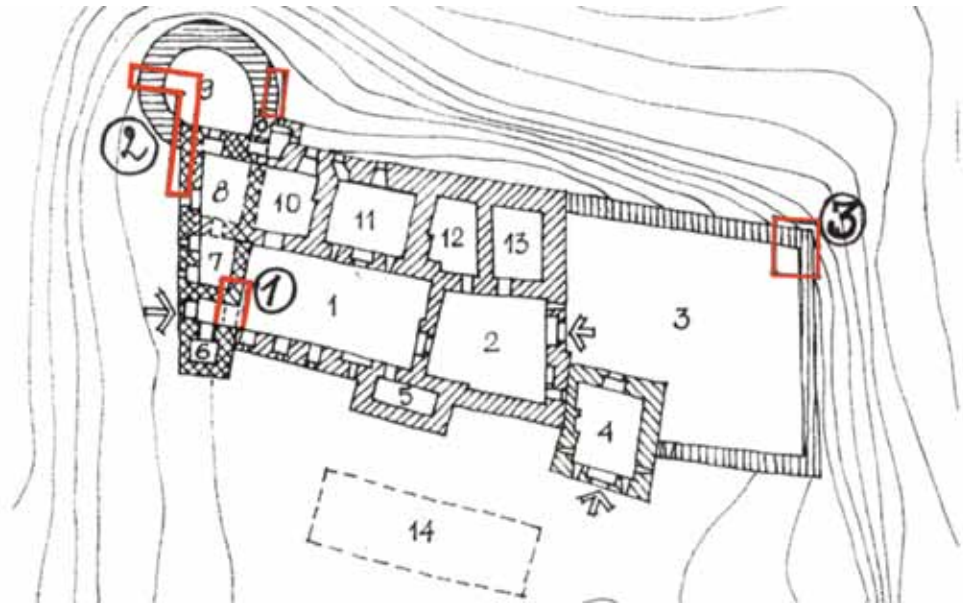
²⁵ ERA T-76, 1, 537: 1–2. Vihula vald, Toolse linnus. Varemete esialgse tehnilise ülevaatus tulemused ja edaspidi vajalike uurimistööde loetelu. V. Buldas. P-580.

²⁶ ERA T-76, 1, 538: 23–25. Toolse 1964. P-580A.

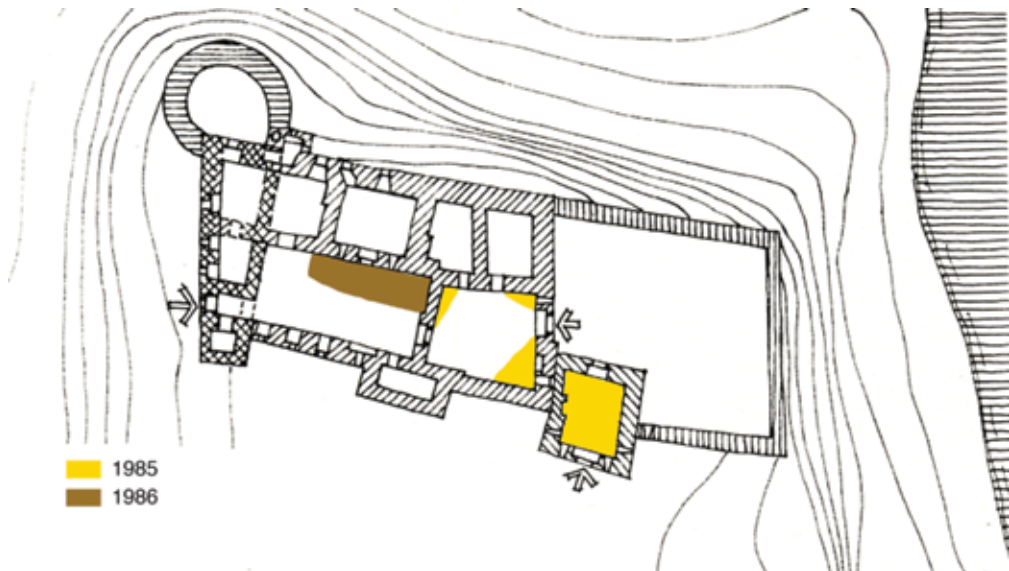
²⁷ ERA T-76, 1, 18027: 1–2.

²⁸ Aluve, K. Eesti keskaegsed... lk 34–35.

Joonis 6. 1985. aasta väliuuringute ajal kaevatud šurfid 1–3 on piiratud punase joonega.

Joonis 7. Rakvere kodulinlaste poolt 1985. ja 1986. aastal väljapuhastatud lõigud.

jalamil, kus puhastati välja köögi väravast kahele poole jäävad laskeavad ning laskeava sisehoovi (1) lääneseinast.²⁹

Muuhulgas juhtis K. Alttoa inspeksiooni tähelepanu asjaolule, et „30. aastail ankurdatud läänemüüri kõrval on välja kaldunud ka põhjapoolne sein“ ning „läänepoolseima hoovi väravaga idaseina põhjaosa sisekülg on alatsoonis tugevasti lagunened: demoleeritud on laskekambri palend ja riivpalgiga külgnened õhuke seinatsoon“.³⁰

²⁹ ERA T-76, 1, 11249: 1–2.

³⁰ Samas, 3.

Foto 7. Sisehoovi idaseina alaosa koos laskeava ning väravakannaga on konserveeritud tsementmördiga. 2007. aastal konserveeritud värava ülaosa ja varem konserveeritud väravakanna vahele on ülaosa toetamiseks paigaldatud metallist tugi, mis ühtaegu eraldab ka erineva kontseptsiooni alusel teostatud konserveerimisetappe (Foto: Uno Trumm, 2012).

Võimalik, et K. Alttoa info peale taastatigi sisehoovi (1) ja eeshoovi vahelise seina idapoolne fassaad ning laoti üles hoovidevahelise värava põhjapoolne kand. Töö juures on sideainena kasutatud tsementmörti.

Põgusad välitööd toimusid linnuses ka 1999. aastal, mil paigaldati tõmb-ankrud linnuse läänemüüri väljavarisemise peatamiseks. Kahjuks pole nende tööde dokumentatsioonist Muinsuskaitseameti arhiivis mingeid andmeid. Ajalehes Virumaa Teataja avaldatud artiklist selgus, et 1999. aasta suvel paigaldas ettevõtte Rakvere Restauraator linnuse lääneseina väljavarisemise vältimiseks tõmb-ankrud avariitööde projekti järgi, mille autoriks oli OÜ Heino Uuetalu inseneribüroo projekteerija Heino Uuetalu. Artiklist ei selgu, kas samal ajal paigaldati ka linnuse põhjaseina tõmb-ankrud, kuid tõenäoliselt see nii oli. Lisaks tõmb-ankrute paigaldamisele tasandati ka linnuse sisehoovi, „et turistidel oleks mugavam lagunenud müüre imetleda“. Kahel korral, 14. juulil ja 11. augustil 1999, käis Toolse linnuse ümbrust korrastamas Rakvere Muinsuskaitse Selts, mille eestvedaja ja Rakvere Muuseumi direktori Olav Mäe sõnul puhastati linnus võsast, nõgestest ja kõrgest rohust ning ühtlasi juuriti välja müüri vahelt kasvavad põõsad.³¹

³¹ Pulver, A. Toolse lossimüürid tõmmati trossidega kinni – Virumaa Teataja, nr 172, 1999; Muinsuskaitsejad lähevad taas Toolsele – Virumaa Teataja, nr 150, 1999.

Foto 8. Lääneseina tõmb-ankrud (Foto: Uno Trumm, 2012).

Foto 9. Tõmb-ankrute kinnitused lääneseinas: neli kollast ruudukujulist kinnist kuuluvad lääneseina tõmb-ankrutele, must 2008. aastal läänetorni paigaldatud tõmb-ankrule, 1930. aastatel paigaldatud ümara kinnisega tõmb-ankrutele osutavad nooled (Foto: Uno Trumm, 2012).

Konserveerimistööd Toolse linnuses aastail 2003–2012

2003. aastal andis Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium Toolse linnuse SA Virumaa Muuseumid haldusse. 2004. aasta juunis-juulis tegid Virumaa Muuseumid linnuse ümbruses Kunda Ühisgümnaasiumi õpilaste ja rahvusvahelise vabatahtlike töölaagri noorte abil korrustustöid, mille käigus koristati linnus ja selle ümbrus prahist, puhastati pööstastikust, prügitati kruusaga teerajad ning hakati pakkuma giiditeenust.

2004. aastal toetas Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium Lääne-Virumaal asuvate muinsuskaitseobjektide restaureerimistööd kokku 3,1 miljoni krooniga, millest 200 000 krooni eraldati Toolse linnuse konserveerimistöödeks.³² 2005. aastal eraldas Kultuuriministeerium Toolse linnuse avarii-konserveerimiseks veel 300 000 krooni.³³

Tööde tegemise aluseks on aastail 2006–2014 olnud SA Virumaa Muuseumid poolt OÜ-lt H. Uuetalu tellitud ja insener Heino Uuetalu 2004. aastal koostatud Toolse linnuse varemete tehnilise olukorra üldhinnang ja I etapi kindlustamis-konserveerimistööde põhiprojekt. Selles hinnati linnuse varemete üldolukorda ning jagati kindlustus- ja konserveerimistööd etappideks. Dokument sisaldas ka I etapi kindlustus-konserveerimistööde põhiprojekti. Selleks et täpsustada I etapi tööpiirkonna arhitektuuriliselt oluliste elementide korrastamise ulatust ja iseloomu, telliti OÜ-lt H. Uuetalu muinsuskaitse eritingimused Toolse linnusevaremete konserveerimiseks, need koostas kunstiteadlane Kaur Alttoa samuti 2004. aastal.³⁴

Tööd alustati 2006. aastal, mil AS Restor konserveeris linnuse väravatorni põhja- ja lõunafassaadi ning neis olevad väravaavad. Alates 2007. aastast on töid Toolse linnuse konserveerimisel teinud OÜ Zoroaster (2007–2010) ja Scandec Ehitus OÜ (2011–2014). Linnuse konserveerimisse on aastail 2006–2014 investeeritud ühtekokku üle 100 000 euro.

2006 – väravatorn

Väravatorn (kagutorn) on Toolse linnuse ehitistest kõige noorem, valminud tõenäoliselt vahetult enne Liivi sõda (1558–1583). Samas oli see kõigist linnuse säilinud osadest kõige halvemas seisus. Torni lõuna- ja põhjafassaad olid tugevalt kahjustunud ning muutunud äärmiselt varisemisohtlikuks.

2006. aasta suvel konserveeriti 2004.–2005. aastal eraldatud 500 000 krooni eest. Konserveerimise eeltööna tehti kagutorni põhja- ja lõunaküljel arheoloogide T. Jonuksi ja K. Elleri juhendamisel arheoloogilised kaevamised, mille käigus avati väravahoone fassaadid kuni vundamendi põhjani, ühtlasi kaevati uurimiskraav risti läbi väravahoone ja proovi- auk väravatorni idaküljele.³⁵ Konserveeris AS Restor, kelle töö tulemusel taastati kagutorni põhja- ja lõunapoolsed fassaadid, põhja- ja lõunaväravad. Müüripealsed puhastati taimestikust ning kaeti veekindla kihiga.

³² Muinsusobjektid saavad kolm miljonit. – Virumaa Teataja, 02.06.2004. <http://www.virumaateataja.ee/020604/esileht/uudised/15017711.php> > (21.02.2015).

³³ Muinsusobjektid said raha. – Virumaa Teataja, 30.03.2005. <http://www.virumaateataja.ee/300305/esileht/uudised/15023430.php> (21.02.2015).

³⁴ Uuetalu, H. Toolse linnuse varemete tehnilise olukorra üldhinnang ja I etapi kindlustamis-konserveerimistööde põhiprojekt Tallinn, 2004; Alttoa, K. Muinsuskaitse eritingimused Toolse linnusevaremete konserveerimiseks. Tallinn, 2004. Mõlemad dokumendid on SA Virumaa Muuseumid valduses.

³⁵ Jonuks, T., Eller, K. Archeological investigations... pp. 72, 83.

Foto 10. Värvatorni lõunapoolne fassaad enne konserveerimist (Foto: Aivar Ojaverre, 2003).

Foto 11. Värvatorni lõunapoolne fassaad pärast konserveerimist (Foto: Uno Trumm, 2007).

Foto 12, 13. Väravatorni põhjapoolne fassaad ja lõunapoolne värav seestpoolt (Fotod: Uno Trumm, 2007).

Foto 14. Põhja-lõunasuunaline tranšee väravatornis (Foto: Tõnno Jonuks, 2006).

Foto 15, 16. Väravahoone idaküljel oleva šurfi põhjas oli näha kollase lubimördiga laotud teistsugune konstruktsioon, mida tõlgendati kui esialgse majalinnuse juurde kuuluvat palkpaliisaadi vundamenti. Parempoolsel fotol on kamin väravahoone loodenurgas (Fotod: Tõnno Jonuks, 2006).

Foto 17. Vundamendid väravahoone lõunaküljel (Foto: Tõnno Jonuks, 2006).

2007 – sise- ja eeshoovide vahelised väravad

2007. aastal oli tööde eesmärgiks sisehoovi (1) ja eeshoovi (2) vahelise ning eeshoovide (2, 3) vahelise värava kindlustamine ja puhastamine.

Sise- ja eeshoovi vahelise värava lõunapoolses osas taastati väravakand, müüritise pinnad puhastati taimestikust ja mustusest ning konserveeriti lubimördiga. Värava põhjapoolne kand toestati keermestatud mustast metallist terastoega. Nii eraldati teineteisest kaks erinevat konserveerimispiirkonda. Põhjapoolse väravakanna alaosa, millele toetati tugi, oli taastatud ilmselt pärast 1986. aastat, kusjuures sideainena oli kasutatud tsementmörti, kuna väravaava ülaosas, mis taastati 2007. aastal, oli kasutatud lubimörti.

Foto 18, 19. Sise- ja eeshoovi vaheline värav. Esimesel fotol on paremal näha ka lõunatorni ukseava enne konserveerimist 1934. aastal, teisel fotol värava põhjapoolne müürikand, mis konserveeriti pärast 1986. aastat (Foto: Armin Tuulse, 1920.–1930. aastate algus, Foto: Uno Trumm, 2004).

Foto 20, 21. Vaade konserveeritud väravapõskedele. Mõlemal väravapõsel on näha avad riivpalgi jaoks (Fotod: Uno Trumm, 2007).

Foto 22. Eeshoovidevaheline värav enne konserveerimist (Foto: Uno Trumm, 2004).

Foto 23, 24. Eeshoovidevaheline värav pärast konserveerimist, vaated idast ja läänest (Fotod: Uno Trumm, 2007).

Foto 25. Väravasillust ülal hoidvad metalltalad (Foto: Uno Trumm, 2007).

Eeshoovidevahelise värava seisukord oli avariiline ning oli oht, et väravasillus variseb kokku. Värava lõunapoolses küljes taastati puuduv väravakand, varisemisohtlik sillus riputati metalltalade külge, mille põhja- ja lõunaotsad toetusid müüritise kandvatele osadele. Allosas kaeti sillus metallvõrguga ning võrk lubjakrohviga. Metalltalade varjamiseks laoti müüritis silluse osas kõrgemaks. Väravaga külgneva müüritise pinnad puhastati taimestikust ja lahtisest segust ning konserveeriti lubi-tsementmördiga. Müüripealsed puhastati, kindlustati ja konserveeriti ning kaeti veetõkkega.

2008 – läänetorni lõunasein

Läänetorni lõunaseina läbisid ohtlikud praod, seoses läänemüüri väljalangemisega osutus vajalikuks kindlustada müüri alumist osa juurdelaoga, et vältida ülemiste müüriosade varisemist. Praod injitseeriti lubimördiga ning pragudele paigaldati klamberankrud. Müüri ülaosa toetuseks laoti tugimüür. Torni laialivajumise vältimiseks kindlustati torn ristuvate tõmb-ankrutelega (foto 3). Torni idaseinas taastati võlvikaar.

2009 – „köögi“ loodnurk

„Köögi“ (11) loodnurkas olevad praod puhastati, injitseeriti lubimördiga ning pragudele paigaldati klamberankrud. Müüri ülaosa toetuseks laoti u meetri laiune tugimüür.

Foto 26, 27. Vaade läänetorni lõunaseinale. Juurdeladu müüri alaosas (Fotod: Uno Trumm, 2012).

Foto 28, 29. „Köögi“ loodenurk läänest ja idast (Fotod: Uno Trumm, 2012).

2010 – põhjaosa idapoolne võlv

Linnuse ainsad laega ruumid on kaks võlvlaega nn keldrit linnuse teise eeshoovi põhjapoolses osas. Neist idapoolse „keldri“ võlvi olukord oli avariiline ja varisemisohtlik. Algne kaarava oli kaotanud geomeetrilise kuju, kive pudenes nii vuukidest kui ka võlvi põhjapoolsest otsast. Võlvi müüritis oli rikutud ning kirdepoolne tugi oli kaotanud üle poole oma paksusest.

Konserveerimise käigus täideti võlvi alumise osa vuugid lubi-tsementmördiga. Võlvi müüritise ülemise osa konserveerimiseks eemaldati sellelt olemasolev kasvupind, müüritise vuugid puhastati vanast ja lagunenenud mördist ning kividest. Müüritise tugevdamiseks täideti vuugid lubi-tsementmördiga ning tehti tasanduskiht lubi-tsementmördist paksusega 50 mm. Tasanduskihi peale kleebiti hüdroisolatsioonikiht ning see kaeti savimattidega. Savimattide peale laotati kasvupinna kiht.

Foto 30. Idapoolse „keldri“ võlvi avamine (Foto: Uno Trumm, 2010).

2011 – kagupoolne müüriosa

Linnuse väravatornist ida poole jääv müüriosa oli avariiline ning varisemisohtlik. Lõunapoolses seinas esinesid müüriaringud ning seda läbis suur vertikaalne pragu, millest allpool oli müür osaliselt varisenud. Praost ida poole jääv kiilukujuline müüriosa oli varisemisohtlik.

Foto 31, 32. Linnuse kaguosa müür enne ja pärast konserveerimist (Fotod: Uno Trumm, 2007, 2012).

Konserveerimise käigus paigaldati praole klamberankrud ning pragu injitseeriti lubimördiga. Idapoolse müüriosa toetamiseks laoti 80 cm laiune tugimüür ning taastati lõunaseina pinnavoodri müürivaringud.

2012, 2013 – esimese eeshoovi „keldrite“ fassaad

2012. aasta konserveerimistöde eesmärk oli korrastada esimese eeshoovi (2) põhjaosas paiknevate võlvkatustega ruumide hoovipoolne fassaad. Selleks puhastati müüripinnad kasvupinnast ning vanast ja lagunenuid mördist ja kividest. Puhastamise käigus säilitati ja ladustati kõik kasutuskõlblikud kivid. Vormistati fassaadi ülaosas asetsevad palgipesad, korrastati ruumidesse (12, 13) viivad ukseavad. Müüritise tugevdamiseks täideti vuugid lubi-tsementmördiga.

Foto 33. „Keldrite“ fassaadid enne konserveerimist (Foto: Uno Trumm, 2004).

Foto 34. „Keldrite“ fassaadid pärast konserveerimist (Foto: Uno Trumm, 2013).

2014 – esimese eeshoovi läänemüüri fassaad ja laskeava

2014. aasta konserveerimistöde eesmärk oli korrastada esimese eeshoovi (2) läänemüüri fassaad, mille pinnas võis täheldada ulatuslikke müüriparinguid. Selleks puhastati müüripinnad kasvupinnast ning vanast ja lagunenenud mördist ning kividest. Ühtlasi puhastati konserveeritava müüriosa kohal olev müürihari kasvupinnast, puhastati müüritise

Foto 35. Esimese eeshoovi (2) läänemüüri fassaad enne konserveerimist (Foto: Uno Trumm, 2014).

Foto 36. Esimese eeshoovi (2) läänemüüri fassaad pärast konserveerimist (Foto: Uno Trumm, 2014).

vuugid vanast ja lagunened mördist ning kividest. Müüritise tugevdamiseks täideti vuugid lubi-tsementmördiga, ning tehti müüriharjale tasanduskiht lubi-tsementmördist. Ühtlasi vormistati müüris olnud laskeava.

Aastail 2006–2014 toimunud konserveerimisega tehti suur osa H. Uuetalu koostatud Toolse linnuse varemete I etapi kindlustamis-konserveerimistöde põhiprojektis ettenähtust, kuid töid on plaanis jätkata ka järgnevail aastail. 2015. aastal näiteks jätkuvad konserveerimistööd väravatornis, mille idamüüris on suur läbiv pragu ning mille ümbruses on täheldatud ulatuslikke müüriaringuid.

Foto 37, 38. Esimese eeshoovi (2) läänemüüris olnud laskeava enne ja pärast konserveerimist, vaade eeshoovi poolt (Fotod: Uno Trumm, 2014).

Foto 39, 40. Esimese eeshoovi läänemüüris olnud laskeava enne ja pärast konserveerimist, vaade sisehoovi (1) poolt (Fotod: Uno Trumm, 2014).

„Kui Jumal on olemas, siis on ta lontrus!“ Palmse mõis ja mõisnikud rahvapärimuses

Susanna Murel

„Kui jumal on olemas, siis on ta lontrus!“ Nii olevat vana kokamammi jutu järgi sajanud Palmse mõisnik Carl Magnus von der Pahlen pärast oma esimese abikaasa Elisabeth von Esseni surma. See lause esindab seda artiklit suurepäraselt, kuna artikli üks eesmärk on muuta Palmse parunid ja parunessid pisut inimlähedasemaks. Teine eesmärk on vahendada rahva kultuuripärandit nende endi mälestuste kaudu. Kuigi käesolev kirjatöö on ainult osaliselt ajalooteaduslik, sobib selle eesmärke kirjeldama Enn Tarveli lause ajalooteaduse funktsioonidest: „[A]idata otsida identsust, samastada end minevikus, mõista kadunud põlvkondi ja nende pärandit. Teine funktsioon: anda hästiloodud kirjatöös lugejale pinget ja romantikat.“¹ Alljärgnev artikkel koosneb kahest osast, millest esimene puudutab otsest allikmaterjale ja nendega seotud teoreetilisi küsimusi. Teise osa põhirõhk on erinevatel mõisaga seotud teemadel, mida üritan vaadelda kohalike inimeste silmade läbi ja valitud pärimustekstide kaudu elustada. Mõnes mõttes on tegu ka ülevaatega, näitamaks, millist materjali mõisate kohta võib arhiividest leida.

Palmse mõisa ajalugu on käsitletud mitmest vaatenurgast. Ants Hein on andnud ülevaate mõisaansambli arhitektuurist,² Rihard Tammik on kirjutanud kokkuvõtliku peatüki Palmse mõisa ajaloo kohta.³ Lisaks on välja antud kogumik Palmse Pahleneid puudutavaid rahvajutte.⁴ Palmset on kirjeldanud ka paljud seal külalisena viibinud baltisakslased, näiteks Eduard von Dellingshausen⁵ ja Anna von Gruenewaldt.⁶

Osaliselt on uuritud ka Palmse ümbruse kohta käivat pärimust. Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond viis 2009. aastal läbi projekti, mille käigus koguti Lahemaa kohapärimust, millest kirjutab lühidalt Tõnno Jonuks.⁷

Rahvapärimust uuritakse eelkõige kommete, usundi või legendidega seoses. Mõisatega seotud pärimus on huvi pakkunud eelkõige kodu-uurijaile. Viimase kümne aasta jooksul on mõisapärimus jõudnud ka laiema publikuni, seda eriti Mari-Ann R Emmeli raamatu „Mõisalegendid“ kaudu.⁸

Palmset puudutavates kirjatöödes on vähem kirjutatud mõisa viimastest aastakümnetest ja sel ajal valitsenud mõisnikest, kuid just selle perioodi kohta on peale ajalooliste dokumentide võimalik allikatena kasutada rahva enese mälu ja pärimust. Lisaks teisetahulisele vaatenurgale võimaldab pärimuste uurimine anda lisaväärtust ajaloolistest allikatest saadud infole. SA-le Virumaa Muuseumid kuuluv Palmse mõis töötab praegu ajastumuuseumi-

¹ Tarvel, E. Siinne ajalugu on kirev sündmuste mosaiik. – Kodumaa, nr 11, 1987.

² Hein, A. Palmse: Palms: Ein Herrenhof in Estland. Tallinn, 1996.

³ Tammik, R. Kadrina kihelkond läbi aegade. Kadrina, 2005.

⁴ Ong, E. Palmse lood. Rakvere, 2006.

⁵ Dellingshausen, E. von. Im Dienste der Heimat. Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen, ehem. Ritterschafts hauptmanns von Estland. 1930.

⁶ Gruenewaldt, A. von. Erinnerungen. Fellin, 1994.

⁷ Jonuks, T. Kohapärimusest Lahemaal. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Tallinn, 2010.

⁸ R Emmel, M.-A. Mõisalegendid. Tallinn, 2008.

na – väravast sisenedes satub külastaja otse 19. sajandisse. Kuulsad mõisahärrad, suursugune arhitektuur ja kaunis park moodustavad tardunud terviku, mis koosneb nimedest, aastarvudest ja auastmetest. Ajastuult renoveeritud ja sisustatud mõis, huvitavad näitused ja tegevused panevad aluse meeldejäävale külastusele, ent pisut elulähedasi jutustusi võiks lisada vürtsi ja teeks skulptuuridena mõjuvad von der Pahlenid meile lähedasemaks.

Tänapäeval on ehk raske ette kujutada, milline elu kees mõisa sees ja ümber: mõisatöölised põldudel, härrasrahvas ja nende külalised pargis jalutamas, viinavoorid teedel. Mõisa korrektse funktsioneerimise nimel töötas arvukalt inimesi nii härrastemajas kui ka ümbritsevais majandushooneis. Palmse ajalugu tundma õppides jäi mulle puudu just sellisest materjalist, mis kirjeldaks seda süsteemi altpoolt, talu- ja teenijarahva silmade kaudu. Kui ühelt poolt on võimalik mõisate ajalugu uurida baltisakslaste biograafiaid lugedes, siis rahvapärimus avab mõisa hoopis teisest küljest. Järgnevad leheküljed ongi pühendatud allikmaterjalide tutvustamisele ja analüüsile.

Allikad

Käesoleva artikli allikmaterjalide tuum koosneb Eesti Rahva Muuseumi (edaspidi ERM) arhiivis leiduvast etnograafilisest ainesest, millele sattusin Palmse mõisa ajalugu uurides. Suur osa siin kasutatud arhiivimaterjalist on köitest „*Palmse kandi mõisa- ja külarahva elust*”⁹, mille on kogunud 1976. aastal välitööde käigus ajaloo 1. kursuse üliõpilasprikkandid. Intervjueeritavate seas olid Helmi Töldsepp, Elisabeth Rahkema, Leida Ojasoo, Arnold Ilves, Rihard Leemet, Rihard Palm, Olga Naan, Marie Veerväli ja Emilie Kuuskla. Kõik ülalmainitud inimesed on sündinud 20. sajandi algusaastatel, välja arvatud Olga Naan, kes sündis 1898. aastal. Nad ise või vähemalt üks nende vanematest on olnud mõisas tööl. Vahetud kogemused moodustavad nende mälestustes ainult ühe osa, millele lisanduvad nende vanemate või tuttavate jutustuste põhjal loodud mälestused.

Korrespondentide vastuste arhiiv on ERM-i suurim, mis sisaldab kirjasaatjate võrgu liikmete vastuseid erinevatele muuseumi koostatud küsimuslehtedele.¹⁰ Selles kogus leidub Palmse kandi elanikelt kaastöid, milles kirjeldatakse talurahva elu mõisas ja selle ümbruses. Korrespondent Helmi Rohtla,¹¹ kes elas Palmises aastatel 1926–1972, on saatnud ERM-i palju käsikirju mitmesugustel teemadel, sealhulgas nii Palmse mõisateenijate eluolu kirjeldusi kui ka meenutusi Palmse paruneist. Tema kogutud materjalid ei ole isiklikud mälestused, vaid on teiste jutustuste põhjal üles tähendatud. Lisaks on ta kasutanud mõisas töötanud Jakob Grassi (1862–1939) kirjalikke andmeid.

Käesolevas artiklis leiavad kasutust eelkõige Palmset puudutavad materjalid.¹² Võrdlemaks eluolu teiste mõisatega olen kasutanud lähedal asuva Tõdva-Kõnnu talurahva mälestusi.¹³

Materjalid erinevad üksteisest andmete kogumise meetodi poolest. 1976. aastal välitöödel kogutud on intervjuud, korrespondentide vastused on tagasiside ERM-i koostatud küsimustikele. Ka sisult on materjalid erinevad. Korrespondentide vastused on isiklikult

⁹ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112.

¹⁰ <http://www.erm.ee/et/Teadus-ja-kogud/Kogud/Arhiiv/Korrespondentide-vastuste-arhiiv>.

¹¹ ERM KV 323:8/261-297; ERM KV 234:4/34-60; ERM KV 234:17/279-306.

¹² ERM KV 323:8/261-297; ERM KV 234:4/34-60; ERM KV 234:17/279-306; ERM EAp 560 EA 145:1/4-112.

¹³ ERM KV 323:11/352-396. Kui Tõdva-Kõnnus oli mõis.

üles kirjutatud ning kirjeldava teksti vahelt võib leida isiklikke hinnanguid möödunud aegadele ja inimestele:

„Mõnikord mõtlen, et meie inimeste vigu ja puudusi põlvnevad osalt just esivanemate tööst mõisapõldudel. Valekaebused, pugemine, kadedus, salaviha, toorus, enese ja teiste alavääritamine, pisiriisumised, isegi tööpõlgus – kas ei ole see kõik esivanemate pärandus, mille lakkav taimelava asus mõisapõldudel? Mitu põlvkonda alles kasvatavad välja need hingelised rikked ja vead.“¹⁴

Nagu ülal mainitud, ei ole tegemist minu kogutud materjaliga ning seetõttu ei peatu ma pikemalt kogumismeetodi kirjeldamisel ega analüüsil. Siiski pean mainima, et üldjuhul valitakse kogumisstrateegia uurimistöö eesmärkide järgi, kuid käesoleval teemakesksel uurimisel ei mõjuta meetod otseselt lõpptulemust. Arhiivimaterjalidele tuginedes tuleb autoril arvestada, et puudub ligipääs intervjuu läbiviimist puudutavale infole (aeg, koht, õhkkond), mis hõlbustaks andmete töötlust ja võimaldaks tekste paremini mõista. Samuti tuleb tekste analüüsidest arvesse võtta muutuv ajamööde. Käesolevas artiklis lugejani jõudvad sündmused ja jutustused on läbinud mitu filtrit. Esiteks on sündmuste aset leidmisest ülestähendamiseni möödunud vähemalt pool sajandit. Muutunud ajaloolises kontekstis võib juhtuda, et sündmuse mõtestatakse teisiti ning aastate jooksul on palju ununenud või vastupidi, infot lisandunud. Lisaks on möödunud aastakümneid materjali kogumisest käesoleva ülevaate kirjutamiseni.

Oluline on ka see, mida mäletatakse ja tahetakse mäletada. Mälu on selektiivne ning tihtilugu tulevad pärimuses esile eelkõige kentsakad või valulised mälestused.¹⁵ Mari-Ann Rimmel on põhjalikult uurinud mõisalegende ja mõisapärimust ning toonud välja neis esinevad suuremad teemavaldkonnad: ajaloolised sündmused, isikud, mõisahooned ja rajatised.¹⁶ Samasugune liigitus on paslik ka Palmse pärimuses esile kerkivatele teemadele. Siiski ei sisalda mälestused pelgalt hoonete või pargi kirjeldusi, neisse on põimitud tolle aja inimeste elulood ja ajastu vaim. Peksupingi asukohta kirjeldades räägitakse mõni lugu vitsahoope tunda saanud mõisatöölisest, pargist rääkides tulevad meelde suvised kiigel veedetud öhtud.

Kui tõsiseltvõetavat infot on võimalik edasi anda, tuginedes rahvamälestustele kui ajaloolistele allikatele? Teksti kohta tuleb esitada õigeid küsimusi ja pöörata tähelepanu teksti loomist mõjutanud teguritele: aeg, koht, intervjuueerija. Põhirõhk on selles artiklis asetatud Palmse mõisa loo jutustamisele „altpoolt“ ehk inimeste mälestuste ja kogemuste kaudu. Ainult rahvapärimusele tuginedes tekib probleem: ajalugu „altpoolt“ on paratamatult ühepoolne ning härrasrahva ja lihtrahva keele- ja kultuuribarjääri tõttu võib kergesti ette tulla sündmuste erinevat tõlgendamist.

Kus võimalik, olen kasutanud n-ö ametliku ajaloo allikaid, et täiendada, täpsustada ja võrrelda rahvamälestustest pärit infot. Allikaid võrreldes juhtub tihti, et sündmuste motiivid sarnanevad, kuid rahvajuttudes on muutunud inimeste nimed, aastaarvud, kohanimed. Heaks näiteks on järgmine lugu parunessi surmast: *„Paruni õde elas koos väikese lapsega Palmse mõisas. Mees täiendas end Saksamaal. Laps magas kiigus ja proua imetas teda nagu talunaisedki, kiiku ette põlvili lastes. Kord tabas prouat äkiline valuhoo ja kui lastetüdruk tuppä astus oli proua endiselt põlvili, kuid juba surnud. Ta sängitati Ilumäe surnuaeda*

¹⁴ ERM KV 234:4/34-60: 39.

¹⁵ Rimmel, M.-A. Mõisalegendid... lk. 27.

¹⁶ Samas.

ja tema hauale pandi skulptuur – naine põlvili last imetamas.”¹⁷ Võib päris kindlalt väita, et kirjeldatakse Carl Magnuse esimese abikaasa Betsy õnnetut surma, mitte paruni õe oma. Kuna tegemist on üsna kauge minevikuga, on lood aja jooksul muutunud ning selles, kas Betsy suri hälli kohale kummardudes, ei saa ka kindel olla. Ehk tekkis see lugu rahva mälu tänu Betsy hauamonumendile, mis kujutab naist hälli kohale kummardumas. Rahvas ei osanud niisugust monumenti enda jaoks mõtestada ning tekkiski ülalmainitud legend. Artikli eesmärk on siiski mõista ja kirjeldada olustikku lihtrahva silmade läbi ja seetõttu ei püüdle ma täieliku ajaloolise tõe poole. „Pärimus muutub põlvkonniti, kuivõrd iga põlvkond elab oma ajas.”¹⁸

Keeruline on paigutada käesolevat uurimistööd institutsionaalsetesse piiridesse. Kas tegemist on ajaloolise, antropoloogilise või hoopis etnograafilise artikliga? Ajalugu ja antropoloogia on kaks eri distsipliini, kuid sisuliselt on need üksteisega äärmiselt sarnased: uuritakse muuhulgas inimeste tavasid, eluolu, töekspidamisi – kultuuri. Ülalmainitud käsi-kirjad võivad olla allikmaterjaliks nii ajaloolastele, antropoloogidele kui ka rahvaluuleteadlastele, olenevalt nende uurimisteedest ja eesmärkidest.

Rahvapärimuse ja folklooriga on süviti tegelenud rahvaluuleteadlane Tiiu Jaago, kes on kirjutanud pärimuslikust ajaloo kui ühest paljudest rahvapärimusele lähenemise võimalustest.¹⁹ Pärimusliku ajaloo allikaks on tõsielust jutustatud ja kirja pandud lood. Eestis sai pärimusliku ajaloo uurimine alguse 1990. aastatel²⁰ ning see võimaldab „[...]analüüsida tõsielul põhinevaid tekste[...], mida võib mõista kui rahvapärasteid ajalootõlgendusi.”²¹ Käesoleva artikli põhirõhk on teemal, seetõttu ei lasku ma süviti uuritud tekstide žanrimääratluse kirjeldamisse.

Antud artiklis olen kasutanud mõisteid „rahvapärimus” ja „rahvamälestused” samas tähenduses ning et vältida liigsete terminite kasutust, ei too eraldi välja argi-ega mõisapärimuse mõistet.

Arhiivis leiduvaid pärimuslugusid võiks nimetada folkloorist tuntud terminiga teemajutustus²², milles põhirõhk on järgmistel teemadel: hoonestik, mõisaelu puudutanud ajaloo-sündmused, isiklikud kogemused ning parunid ja antvärgid. Esinevaid motive ja kirjeldusi ühtsena vaadeldes on võimalik koostada üsna terviklik pilt sellest, kuidas kulges elu Palmse mõisas 19.–20. sajandi vahetusest kuni maareformini.

Mälestusi...

...hooneist

Juba 19. sajandi keskel kirjeldas Eduard von Dellingshausen Palmset kui Eesti suursuguseimat mõisaansamblit.²³ Mitmed teosed kirjeldavad Palmse mõisa arhitektuurilist poolt ja ajaloolised kaardid annavad teavet hoonete täpse asukoha ning nende funktsiooni koh-

¹⁷ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 92.

¹⁸ Jaago, T. Kuidas mõista pärimusjutu tõde? – Kultuur ja mälu, Tartu, 2001, lk 228.

¹⁹ Jaago, T. Pärimuslik ajalugu – arengusuunad ja paralleelid. – Mäetagused, nr 56, 2014.

²⁰ Jaago, T. See kõik oli nii, nagu tundsin ja mõtlesin: Ühe naise elulugu pärimusliku ajaloo vaatepunktist. – Pärimus ja tõlgendus. Tartu, 2003, lk 191.

²¹ Samas.

²² Jaago, T. Lugu ja sündmus jutu-uurimises: situatsioonianalüüsist kontekstianalüüsini. – Mäetagused, nr 43, 2009, lk 139.

²³ Dellingshausen, E. von. Im Dienste der Heimat. Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen, ehem. Ritterschafts hauptmanns von Estland. Stuttgart, 1930, S. 9–10.

ta. Ka üldajalooliselt on teada, milline otstarve oli näiteks linnasterehel või moonamajal. Millist lisainfot võib pakkuda rahvamälestuste uurimine? Samamoodi nagu on rahvapäruste põhjal võimalik aimu saada mõisas elanud ja töötanud inimeste olemusest, saab hoonete kohta välja noppida huvitavaid detaile ja lugusid ning neisse hing sisse puhuda.

Mõisahäärberit mäletab suurem osa informantidest veel ajast, kui mõisa kaguküljel asus ühekordne tiibehitis, mis valmis Carl Magnus von der Pahleni ajal. Läbi suure kivipüramiididest värava võisid maja ette sõita vaid härraste sõidukid. Ka paraadtrepile, mida valvasid kaks kivist lövi, ei tohtinud teenijarahvas asjatult astuda.²⁴ 1889. aastal astuti härrastemaja ja sisenedes esikusse, kus asusid malmist saapapuhastaja, jalutuskepihoidja, riidenagid ja peegel. Lisaks puust diivan ja neli tooli.²⁵

Tiibhoones asusid kontor, selle kõrval valitseja eluruumid, söögituba (serveerimisruum), mida ühendas köögiga käsilift, ja piljardituba. Tiibhoone ei ole säilinud. Gerd Fiedler kirjutab, et see tuli 1920. aastatel, Heina järgi 1930. aastatel ehitustehnilistel põhjustel (varisemisoht) lammutada.²⁶

„Ülemisel korral asusid proua ja paruni toad, esimesel korral oli lastetuba. Keldrikorrus oli triikimisepaik. Siin asusid ka toatüdrukute, toapoiste, perenaise ja tema abiliste ning koka eluruumid“.²⁷ Tiibhoone keldrikorrusel asus suur köök, kuhu kaeti laud tubastele teenijatele ja külaliste kutsaritele.

Mõisakeskuse idaküljel asub valitsejamaja ehk „uus mõis“. Hein asetab hoone valmimisaasta 1820. aastate esimesse poolde.²⁸ 20. sajandi alguses elasid seal aidamees, valitseja ja kirjutaja, vahepeal ka sepp ja meier.²⁹ Arvatavasti oli kahekordne hoone algselt mõeldud külaliste ööbimispaigaks, kuna 1889. aastal Alexis von der Pahleni koostatud inventaranimistus saab esimese korruse ruumides kokku lugeda kolmteist ja ülemisel korrusel üksteist voodit. Lisaks külalistetubadele asusid seal ka mõningad majapidamisruumid: triikimisruum, majahoidja tuba ja köök.³⁰ Mõisa ehitamisega on üles tähendatud järgmine lugu. „Noor parun Alexander oli kirglik ratsutaja. Ta armastas käia tihti tallis oma lemmikhoobust patsutamas ja talle maiustusi viimas. Tallipoisiks juhtus olema humoorikas mees ja noor parun käis temaga tihti vestlemas. See kõik vihastas vana parunit. Pealegi ei kannatanud ta talli lõhna, mis paratamatult noore paruni riiete külge jäi. Vana parun andis käsu uue hoone ehitamiseks, kus poeg võiks elada. „Virtsa lõhnaga mina juba ühes majas ei ela!“³¹

Mõisahoone kõrval asus käsiat ehk kavaleride maja. See on hoone, mis on leidnud mitmesugust kasutust nii varem kui ka tänapäeval. Käsiaidaks kutsuti seda seetõttu, et kõik „[...]asus käe-jala juures.“³² Ka 1840. aasta kaardil on see tähistatud aidana.³³ Rihard Palmi mäletamist mööda hoiti seal aga „kõiksugust kola“ ning suviti kasutati seda ketramise paigana. Arhitektuuris kutsutakse kavaleride majaks (sks *Kavalierhaus*) lossiansambliisse kuu-

²⁴ ERM KV 234:4/34-60: 45.

²⁵ LVVA Riga 766/2/i6. 94 Mööbliinventar perekond von der Pahleni käest, koostatud 15.04.1889.

²⁶ Hein, A. Palmse... lk 30–31; Fiedler, G. Das Gutsensemble Palmse des Nationalparkes Lahemaa. Brandenburg, 1987.

²⁷ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 12.

²⁸ Hein, A. Palmse... S. 57.

²⁹ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 11.

³⁰ LVVA Riga 766/2/i6 94 Mööbliinventar perekond von der Pahleni käest, koostatud 15.04.1889.

³¹ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 41.

³² ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 82.

³³ EAA 1690, 1, 36.

luvat hoonet, mis oli mõeldud külaliste majutamiseks. Ei ole kindlalt teada, kas ka Palmes oli hoone sellises kasutuses, kuid Helmi Töldsepp mainib, et see võis olla meeskülaliste ööbimispaik.³⁴ Rihard Leemeti mälestustes leiti käsiadale erinevaid kasutusviise: „Ükskord oli seal avatud kirst parunessi surnukehaga. Rahvas käis teda seal vaatamas. Hiljem seisis käsiadad vana kolu, parunipreilide vanad muusikariistad.”³⁵ Muusika õppimine käis aadlisoost neidude kasvatusel juurde ning oli osa mõisarahva meelelahutusest nagu ka pargis jalutamine.

...pargist

Pargis jalutamine oli üks levinumaid aja veetmise vorme nii meeste kui ka naiste seas. Parkide rajamine oli omaette privileeg ja mood ning tihti kutsuti kohale parimad aednikud ja maastikuarhitektid, et tulemus oleks võimalikult suurejooneline. Pargis tegi viimaseid suuri ümberkorraldusi Alexander von der Pahlen, kes tõi Vaida mõisast kaasa oma aedniku Madis Weidemanni, sest „[...]vana parun Alexander tahtis oma residentsi suurejooneliselt kaunistada.”³⁶ Palmes võis mõisa pargis lõbutseda ka talurahvas, kes veetis suviti oma vähesed vabad tunnid pargis Suursillal tantsides või kiigel lauldes, kohal käidi isegi Sagadist. Kiik asus tiigi kaldal ja selle ümber olid pingid, kuhu nädalalõppudel kogunesid nii antvargid kui ka külarahvas.³⁷ Parun korraldas talurahvale pidustusi erinevate majandushoonete valmimise puhul, ning vahel võis näha ka ilutulestikku. Mõnikord käis härrasrahvaski vaatamas, kuidas talurahvas lõbutseb. Enne Esimest maailmasõda, Gustav Christian von der Pahleni ajal, jäi park rahvale suletuks.³⁸

Foto 1. Fairy ja Charles Buxhövdens rotundis aastal 1910 (von der Pahlenite erakogu)

Palmse mõisa parki on aegade jooksul rajatud suur hulk lusthooneid, millest mõned on tänapäeval taastatud. Taastatud hoonete hulka kuuluvad Bresti paviljon, Kohvimaja³⁹ rotund ja Kaevumaja. Lusthooned olid osa pargiarhitektuurist ning pakkusid jalutajatele mugavaid ja maalilise vaatega peatuskohti. Lisaks ülalmainituile mäletavad kohalikud järgmisi puhkekohti: „Prestist ojakallast pidi üles asus seen[...] Kivitamme vastas asus Kitty plikk. See oli katusealune puhkekoht [...] Vahi Antsu silla lähedal asus Olga hüte. Sel oli sõrestik ümber ja katus peal.”⁴⁰ Arnold Ilvese sõnul hüüti Olga hütet (hütti) ka kasetohust

³⁴ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 13.

³⁵ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 69.

³⁶ ERM KV 234:4/34-60: 36. Üht-teist Palmse mõisateenijate elust 1890–1900 (kaasaegsete jutu järgi).

³⁷ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 97.

³⁸ ERM KV 234:4/34-60: 47.

³⁹ Helmi Töldsepa sõnul oli Kohvimaja põhiliselt kohvijoomise paigaks, kuid vahepeal kasutati ka saunana.

⁴⁰ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 13.

paviljoniks, mille katus olnud kaetud kuusekäbidega.⁴¹ Bresti paviljonis „*seisid valged kõrged lauad. Laua plaatidele lõikasid paljud tähtsamad Palmse mõisa külalised kas oma initsiaalid või nime. Kirjas oli nii vene, saksa kui ka prantsuse keelseid ütelsusi.*“⁴² Bresti all asus kelder, mis on tänapäevalgi alles, kuid mitte kasutuses.

Pargi korrasoleku eest vastutas aednik, kuid lihtsamad tööd usaldati lastele. Peenarde rohimine ja teeäärte korrashoid olid laste tööd, mille eest maksti 30 kopikat päevas. Tõdva-Kõnnu mõisas tasuti lastele päevatöö eest 20–25 kopikat.⁴³ Töö algas mõisas kell viis ning juba kaheksa paiku peeti „*keskhommikut*“, st söödi hommikust ja puhati. Pärast keskpäeva oli lõunapaus, misjärel kestis töö kuni päikese-loomanguni.⁴⁴

Mõisa rohuaias kasvatati kaalikaid, kapsaid ja porgandeid. Talli aia ääres oli tomatipeenar. „*Lihtrahvas ei teadnud, mis asjad need on ega osanud neid süüa. Tihti visati need vastu aeda puruks. Saksad aga söid väga tomateid.*“⁴⁵ Peale selle kasvatati triiphoonetes virsikuid, viinamarju ja fuksiaid. Aias kasvasid õunapuud ja mitmesugused marjapõõsad.

...mõisateenijaist

Sügistalvisel ajal valitseb Palmses üldjuhul vaikus – mõisahoone seisab tardunult nagu lumekuulis, mida aeg-ajalt raputatakse. Võib ette kujutada, et 19. sajandi lõpuaastail käis mõisas vilgas elu. Kuigi kõrgaeg oli möödas – ajuti võis mõisateenijate arv tõusta üle 70⁴⁶ –, toimetas mõisas suur hulk teenijaid ja muid ametimehi: kirjutaja, kunstkärner, kolm aednikupoissi, kubjas, aidamees, viinameister, tallmeister, tallipoiss, karjane, vahimees, puusepp, jääger, toapoiss, kaks toatüdrukut, kaks pesupiigat, triikija, kokk ja kokatüdruk. Kui vanemad olid kodust ära, tegelesid laste kasvatamisega kaks *bonne*'t⁴⁷. Lastel olid koduõpetajad: poistel meesõpetaja, tüdrukutel naisõpetaja – *mademoiselle*, rahvakeeli mussel.

Toapoissid ja teenijatüdrukud valiti põhiliselt väljanägemise järgi, eelistati saledaid, pikki ja heatujulisi noorikuid, kuid ka vanematest teenijatest peeti väga lugu.⁴⁸ Toatüdrukud kandsid talvisel perioodil musta, suvel kirjut kleiti, kuid paljasääri ei lubatud kunagi

Foto 2. Puhkepaik. (von der Pahlenite erakogust).

⁴¹ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 55.

⁴² ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 85.

⁴³ ERM KV 323:11/352-396. Kui Tõdva-Kõnnus oli mõis.

⁴⁴ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 40

⁴⁵ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 39.

⁴⁶ Vahtre, S. Talurahva sotsiaalsest struktuurist Eestimaa kubermangus feodalismi lõpuperioodil. – Eesti NSV ajaloo küsimusi. VI. Tartu, 1970, lk 193.

⁴⁷ *Bonne* – pr k kasvataja.

⁴⁸ ERM KV 234:4/34-60: 48.

Foto 3. Palmse kunstärner Madis Weidemann (RMF 641:230).

käia.⁴⁹ Tol ajal ei olnud haruldane, et mõisahärrad noori ja ilusaid toatüdrukuid kimbutasid. Palmse parunid endale sellist käitumist ei lubanud ja ka oma külalistel paluti end vastavalt üleväl pidada.⁵⁰ Ainult Gustav Christian kogus rahva seas tuntust külatüdrukute kiusajana.

19. sajandi lõpus sai Palmse aednikuks Madis Weidemann, kes hoolitses pargi eest kuni oma surmani. Ta istutas parki mitmesuguseid lilli, pügas ilupuid ja -põõsaid ning rajas ühte triiphoonesse viinamarjaistanduse. Madise elukoht asus ühes triiphoonetest, kuid ei ole teada, millises. Nii rahvas kui ka parunid pidasid aednikust väga lugu, kuna ta teadis kõikide taimede ladinakeelseid nimetusi ja oskas oma tööd suurepäraselt. Aednikule olid abiks kolm kärneripoissi, kuid kevadel ja suvel käisid töödel abiks tüdrukud Pärisea rannakülalt.⁵¹

„Peale nende oli seal veel keegi vanem mees, kes lõpnud loomi mattis, käimlaid puhastas ja muud sellist peenemat tööd tegi. Võttis viina ja õpetas parunipoegadele eestikeelseid rumalaid sõnu.“⁵²

Palmse viimased mõisnikud

Kõige rohkem personaalseid mälestusi on meieni jõudnud Gustav Christian ja Katharina (Kitty) von der Pahleni kohta, kuid kohati võib leida meenutusi Carl Magnus von der Pahleni ja tema poja Alexandri kohta. Palmse mõisnikke on rahvasuus ja lugudes kujutatud kui õiglaseid ja auväärseid,⁵³ kuid ka nende kohta esineb lugusid, mis viitavad nende kärsitule ja kergesti ärrituvale iseloomule. „[...]Kõrvakuulmine polnud tal just kõige parem. Kord vana parun Alexander ütles midagi, kutsar ei reageerinud kohe. Parun vihastanud, haaranud vitsa ja lõõnud sellega kutsarile pähe. Viimane hakanud veelgi halvemini kuulma.“⁵⁴ Samas loos ilmneb ka paruni lahkus: „Parun otsustanud kinkida vaevatasuks Kaasiku talu.“⁵⁵ Vihasööstud on üks asi, kuid talurahva jõhkrat kohtlemist peksupingil Palmse lugudes üldiselt ei esine.

Alexis von der Pahleni mõisnikuks saamisest 1889. aastal hakkab mõisnike suhe lihtrahvaga muutuma. Ühelt poolt tuleb arvestada inimeste erinevaid iseloomujooni, kuid teiselt

⁴⁹ RM 3425 Ar1k 741:1b: 5. Koguja: Linda Palu

⁵⁰ ERM KV 234:4/34-60: 49.

⁵¹ ERM KV 234:4/34-60: 56.

⁵² ERM KV 234:4/34-60: 47. Üht-teisti Palmse mõisateenijate elust 1890–1900 (kaasaegsete jutu järgi).

⁵³ Kreutzwald, F. R. Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn, 2006; Schultz-Bertram, J. von. Balti idealisti kirjad emale. Tartu, 2004, lk 215–217.

⁵⁴ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 39.

⁵⁵ Samas.

poolt tuleb ära märkida, et 19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus oli muutuste aeg. Suurem osa mõisnike pidi leppima tõsiasjaga, et nende hiilgeajastu hakkab läbi saama ja hakama tuleb saada vähemaga. Arvan, et majanduslikud ja sotsiaalsed muutused mängisid suhete jähinemisel oma rolli. Ka Helmi Rohtla käsikirjast võib lugeda muutustest. „Paruni (Alexis – S.M.) majanduslikku kitsikust sai ennekõike töörahvas tunda. Raharendi asemele astus uuesti teoorjus. Talud oli[d] küll juba enamikus müüdnud, kuid mõisa rendi-, sauna- ja popsikohtade pidajad said seda rohkem valu. Senine heatahtlik pehmus rentnike ja tööliste vastu kadus sootuks.”⁵⁶ Kui Alexist lähenemas nähti, öeldi järgmist: „Pilv tõuseb mõisa poolt, täna saame äikest!”⁵⁷ Alexis von der Pahlen sai mõisa omanikuks veel „vanaparuni“ eluajal 1889. aastal. Teda mäletatakse kui nõudlikku härrat, keda „[...]ei tohtinud vihastada, sest siis läks ta täitsa meeletuks.”⁵⁸

Ta abiellus 1877. aastal Lubinka Anna Stael von Holsteini-ga, kellega tal sündis neli last, sealhulgas Gustav Christian, Palmse viimane mõisnik.⁵⁹

Gustav Christian von der Pahlen sündis 24. septembril 1883 Palmstes. Rahvajuttudes räägitakse, et ta oli viimane Palmse mõisnikest, kes sündis juurdeehitatud tiibhoones. Alexis von der Pahlen kirjutas mõisa 1907. aastal oma poja Arendt Dietrichi nimele, kes kinkis selle paar aastat hiljem Gustav Christianile.⁶⁰ Temaga seotud rahvamälestused on seotud põhiliselt jahi ja relvadega: „armastanud püssiga külavahel hulkuda, koduloomi moonakapere õuel hirmutada jne.”⁶¹

Katharina (Kitty) Marie Natalie von der Pahlen (sünd. Buxhoevden) sündis 28. septembril 1887 Peterburis. Augustis 1910, 22-aastaselt, abiellus ta Palmse mõisniku Gustav Christian von der Pahleniga.⁶² Rahvamälestuste kohaselt

Foto 4. Alexis von der Pahlen koos kahe õe Betsy ja Olgaga. (von der Pahlenite erakogust).

Foto 5. Palmse viimane mõisaproua Katharina (Kitty) von der Pahlen.

⁵⁶ ERM KV 234:17/279-306: 295 Palmse parunid rahva mälestustes.

⁵⁷ Samas.

⁵⁸ Samas.

⁵⁹ Stackelberg, O. M. von. Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil: Estland Bd. I. Görlitz, 1930, S. 171.

⁶⁰ Hein, A. Palmse... S. 32.

⁶¹ ERM KV 234:17/279-306: 302.

⁶² Stackelberg, O. M. von. Genealogisches... S. 34.

peeti laulatuspidu Saksamaal⁶³, kuid Genealogische Handbuch nimetab abiellumise paigaks Revalit.⁶⁴ Siiski teab rahvasuu, et noorpaari Palmseesse saabudes „[...] seati mõisa õue üles ilutulestik. Teomhed seisid värava juures auvalves, kõigil pühapäeva riided seljas. Kaugelt hakkasid töllad paistma, pikk rivi, noorpaar tilisangiga⁶⁵ kõige ees. [...] Pulmad kestsid Palmsees mitu nädalat“⁶⁶ Rahvasuu kaudu ülekantud infot ei saa võtta ajaloolise tõena, nagu näeme üleval toodud lugude erinevusest, kuid siiski on huvitav jälgida, kuidas sündmused on rahvamälus talletunud. Rihard Palm teadis rääkida,⁶⁷ et Palmseesse kolides ei osanud proua Kitty, nagu rahvas teda kutsus, sõnakestki eesti keelt ning Gustav olevat hakanud oma naisele maakeelt õpetama, alustades kõige rumalamatest sõnadest. Tänu oma toatüdrukule sai mõisaproua sõnade õigete tähenduste jälile.⁶⁸ Argielulised seigad võimaldavad kunagisi mõisnikke tundma õppida rohkem inimlikul tasandil, mitte ainult mõisahärra või -prouana.

Erinevalt ajaloolistest dokumentidest võimaldab biograafiate, rahvamälestuste ja kirjajavahetuse uurimine jõuda lähemale ümbritsevale atmosfäärile, inimsuhetele ja argielule.

Kitty von der Pahlenit mäletavad inimesed kui heasüdamlikku, ilusat ja rikast prouat,⁶⁹ kes armastas värskes õhus viibida, eriti meeldis talle oma koertega jalutada ning üheks lemmikuks oli tal hall hurt, kelle nime kahjuks ei mainita. Mõisaproual olid ka sülekoerad. Üks neist, Lulu, jäi haigeks ning pandi Kadrinas magama. Lulu maeti mõisa parki ja hauale pandi tahvel kirjaga „Lulu 1912. aastal“⁷⁰

Pahleni-prouade koertearmastusest võib lugeda ka Tõdva-Kõnnu küla rahvamälestustest. Parun Pahleni õdesid nähti tihti Kõnnu küla vahel jalutamas. „*Saatjateks 4–5 kõverate käppadega määrakoera. Aeg-ajalt kanti koeri süles, kui need oma kõverate käppadega ei jõudnud sakstele järele vänderdada. Mõisas oli veel kaks suurt koera. Hästi suur musta-valgekirju hoovikoer Keissa ja pruuni-hallivöödiline vana linnukoer Leedi.*“⁷¹ Võrreldes teiste teemadega, on kogutud pajatustes koertest üsna palju juttu. Mitmes mälestuses kirjeldatakse Gustav Christiani jahikoerte kadumise lugu. Kord olevat paruni kaks jahikoera jäljetult kadunud. Pikad otsingud ei andnud tulemusi ning viimaks need lõpetati. Mõni päev hiljem kuulnud metsnik Ilves Bresti all olevast keldrist ulgumist. „*Kuulatab ja mõistab, et koer on kindlasti Presti aluses süvendis. Kunagi arvati, et sealt viib salakäik Palmse mõisa, see aga pole tõsi... Tuuakse mehed ja metsistunud koer võetakse süvendist välja. Ta oli nõrgema tapnud ja selle lihaga endal hinge sees hoidnud.*“⁷²

Mälestusi lugedes on võimalik jälgida ka sotsiaalseid muutusi ühiskonnas. On teada, et aegade jooksul muutuvad nii soo- kui ka käitumisnormid, kuid huvitav on neid vaadelda läbi rahvamälestuste prisma. Kui 19. sajandil jäid mõisnikud rahvale silma väärikalt pargis jalutades ning talurahva lõbutsemist kaugelt jälgides, siis paruness Kittyt võib näha hobused suuskade ees üle põldude kihutamas, kelgutamas, suvel paadiga sõitmas ja uju-

⁶³ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 92.

⁶⁴ Stackelberg, O. M, von. Genealogisches... S. 34.

⁶⁵ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 92. Diližanss – mitmeistmeline reisi- ja postitõld 18.–19. sajandil.

⁶⁶ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 92–93.

⁶⁷ Rihard Palm kuulis seda lugu omakorda mõisa toatüdruku Juuli käest.

⁶⁸ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112.

⁶⁹ ERM KV 323:8/261-297.

⁷⁰ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 54.

⁷¹ Siis kui Tõdva-Kõnnus oli mõis.

⁷² ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 52.

Foto 6. Dietrich Arendt ja Hans Georg von der Pahlen (von der Pahlenite erakogust).

Foto 7. Gustav Christian und Hans Georg Palmes aastal 1914. (von der Pahlenite erakogust).

mas. Tegeleti ka käsitööga: õmmeldi ja tikiti. Muutunud traditsioone 20. sajandi alguses ja paindlikke sotsiaalseid norme kirjeldab hästi järgmine juhtum. „Noorem vend sündis 1911. aastal. Samal aastal kuu aega varem sündis paruniproua Kittyl esimene poeg Hans Dietrich. Proual oli aga piima väga palju ning oma poeg ei jõudnud seda ära tarvitada. Proua kartis, et võib haigestuda rinnanäärme põletikku. Ta kuulis, et teomees Krausbergil on sündinud väike poeg ja läks last vaatama. Nähes, et lapse eest on hästi hoolitsetud ja et kõikjal valitseb puhutus, tegi Kitty-proua emale ettepaneku, et tema hakkab seda väikemeest toitma. Toodagu aga poiss paar korda päevas mõisa. Nii ta siis oligi Marie vennale ammeks.”⁷³ Kuni 19. sajandi lõpuni oli baltisaksa aadli seas levinud arusaam, et aadlisoost naine küll sünnitab lapsi, kuid nende imetamise eest hoolitsevad ammed.⁷⁴

Rahvamälestustesse ei ole Kitty ja Gustav von der Pahleni abielu jäänud kui õnnelik ning külavahel käisid ikka mitmesugused jutud nii ühe kui ka teise armukeste kohta. Siiski sündis Kittyle ja Gustavile kaks poega, Hans Georg Alexis Alexander ja Dietrich Peter Arendt, vastavalt 1911. ja 1913. aastal.⁷⁵

Esimese maailmasõja puhkedes astus Gustav Christian vabatahtlikult sõjaväkke ning jäi 29. augustil 1914 Ida-Preisimaal kadunuks.⁷⁶ Gustav Christiani sõjaväkke astumist seostab Rihard Palm paruness Kitty sümpaatiaga mõisasse valitsejaks tulnud Carl von Schuberti vastu: „Proua Kitty kiindus täiesti valitseja Schubertisse. Gustav aga ei suutnud näha oma naist

⁷³ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 100.

⁷⁴ Plath, U. Emad, ammed ja korsetid: Balti naised biidermeieri ajal. Eesti Kunstimuuseumi toimetised, 2011.

⁷⁵ Stackelberg, O. M. von. Genealogisches... S. 172.

⁷⁶ EAA.854.1.902; 1914-1915. Toimik I maailmasõjas langenud aadlike kohta.

õnnelikuna kellegi teisega. Kui 1914. puhkes I maailmasõda, läks parun vabatahtlikult sõtta.⁷⁷ Ka H. Rohtla mainib, „et ju ta ise surma otsis“.⁷⁸ Sellest võib järeldada, et rahvamälestused ei ole pelgalt ümberjutustused, sinna on lisatud ka oma arvamusi ja interpretatsioone.

Ajastu lõpp 1917–1918

Kõige vähem on teada mõisas toimunud aastast 1914 kuni mõisa võõrandamiseni 1923. aastal. Pärast Gustav Christiani hukkumist sõja esimestel kuudel jäi Kitty von der Pahlen koos poegadega Palmesse ja veetis seal veel mõne aasta. Kui ta mõisast 1917. aasta sügistelvel lõplikult lahkus, olevat ta lausunud: „Mul pole kahju niivõrd mõisast kui ilusast pargist.“⁷⁹ Paruness asus elama Tallinnasse Toomkooli tänavasse ning 20. mail 1918 sõitis Saksamaale,⁸⁰ kus ta abiellus uuesti. Tema teiseks abikaasaks sai Saksamaa põlisaadlike järeltulija Oscar von Dewitz (1885–1969), kellega tal sündis veel kaks poega.⁸¹

Mõisa eest jäi hoolt kandma valitseja Carl von Schubert. 1917. aastal saatis 1. jalaväepolk mõisasse kaheteistkümnest mehest koosneva kaitsesalga lipnik Julius Eilandti juhtimisel. Toimunud sündmused on 1938. aastal kirja pannud ajakirjanik Eerik Toome ja põgusalt mainis seda H. Rohtla oma ülestähendustes. Mingil põhjusel ei pööranud proua Rohtla selle sündmuse kirjeldamisele suurt tähelepanu.

„Ühel veebruaris 1918 tuli mõisa sõdurite salk põgenikku otsima. Ta oli mõisas varjul koos mitme kaaslasega kohapealt, Palmse vallast. Rahulike läbirääkimiste asemel hakkasid seesolijad tulistama.“⁸²

E. Toome kirjutas mõisas toimunud samuti Palmse elanike öeldu põhjal, kuid kontrollis infot, vesteldes major Ellandiga⁸³, kes 1918. aastal isiklikult kohal viibis.⁸⁴ Kindlasti tuleb arvestada ka selle info subjektiivsusega. Toome kirjeldab mõisas toimunut järgmiselt:

„Samal ajal kihutab hoovile paljapäine ratsanik, kes on ühe talu perepoeg ja toob lipnik Eilandile teate, et suur hulk punaseid läheneb mõisale. Ei jõuagi veel sellele teatele mingeid järeldusi teha, kui juba kogu mõisa hoov on täis kohalikke ja väljaspoolt kohale sõitnud punaseid. Nad on arreteerima tulnud Gustavsoni, kuid kaitsesalga juht arvab, et tuldi tema ja ta sõjaseltsiliste järele.[...] Ähvardavalt lähenevad punased mõisahoonele, mille trepile neile vastu astub lipnik Eilandt. Nähes meeste väljakutsuvat ülespidamist ja olles Gustavsoni jutust tingituna arvamisel, et arreteerima on tulnud kaitsesalka, keelab lipn. Eilandt meestel mõisahoonele lähenemise. See vihastab punase jõugu juhtivaid tegelasi. Kostavad ähvardused ja juba lähenetakse mõisahoonele keelust hoolimata suurel arvul. Nähes, et olukord muutub ähvardavaks mõisasolijate julgeolule, ruttab lipn. Eilandt kiiresti majja ja teeb korralduse uste ja akende sulgemiseks. Samal silmapilgul jookseb temale järele üks punasõduritest, nähtavasti kavatsusega mõisa peaukse sulgemist takistada. Lipn. Eilandt jõuab temast ette ja sulgeb

⁷⁷ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 75.

⁷⁸ ERM KV 234:17/279-306: 305.

⁷⁹ ERM EAp 560 EA 145:1/4-112: 46.

⁸⁰ TLA.1376.1.186.

⁸¹ <http://www.von-dewitz.eu/vdfamilie/baum.htm>

⁸² ERM KV 234:17/279-306: 305.

⁸³ Lipnik Julius Eilandt.

⁸⁴ ERA.2124.3.1497.

ukse, millele punaväelane hakkab vihaselt rusikatega taguma. Et hirmutada mehi, laseb lipn. Eilandt seestpoolt läbi peaukse püssist ühe lasu, sihtides selle umbes mehe pea kõrgusele. Kuul tungib läbi ukse ja viib seal viibiva mässaja peast mütsi maha [...].⁸⁵

Ülaltoodud kirjeldusi samast sündmusest analüüsid saab väita, et igal ajal „mäletati“ isemoodi. Kui ajalootudengid 1976. aastal Palmse elanikke intervjueerisid, ei peetud vajalikuks enamlaste tegevust mõisas mainida. Eesti Vabariigi ajal 1938. aastal koguti vastupidi detailseid kirjeldusi Vabadussõja aastatel toimunud sündmustest ja sõjas osalenuist. Ei saa loomulikult välistada, et Rohtla ei olnud antud sündmusega lähemalt kursis.

Mõis oli enne ja jäi ka pärast mõisnike lahkumist võõraks territooriumiks ning hirm baltisakslaste ees ei kadunud koos mõisnikega. Kui 1919. aastal hakati jagama asundustalusid, takistas kartus Balti Landeswehri ees moonamehi kohti vastu võtmast. Alles pärast sõja lõppu juleti maad omaette kasutada hakata.⁸⁶ Palmse nagu ka suurema osa teiste mõisate langus ja lõpp oli kiire ning seda võib välja lugeda ka rahvamälestustest. Võrreldes kogu perioodiga, mil mõis oli majanduselu sõlmpunkt, moodustavad viimased langusaastad ainult mürdosa. Ka mälestustes on neile aastatele pühendatud ainult mõni lehekülg.

„Selline oli Palmse parunite perekonnalugu selliselt, nagu ta on püsinud ümbruse rahva mälestustes ja pärimuses. See perekonna ajalugu on nii tüüpline kogu feodalismi hävinguga – mis oma aja ära elanud peab kaduma ja ruumi tegema uuele ajastule. Mälestus neist on aga õppetunniks praegusele põlvkonnale.“⁸⁷

Samalaadseid mälestusi, mille põhjal käesolev artikkel on kirjutatud, leidub paljude mõisate kohta ja neid ei ole piisavalt põhjalikult uuritud. Käesoleva kirjatöö eesmärk oli paigutada Palmse mõisaga seotud rahvamälestused ajaloolisesse konteksti ning kirjeldada seda rohkem elupaiga kui majandusüksusena. Samas võimaldab käsikirjalise materjali sügavam ja ulatuslikum uurimine anda vastuseid suurematele ajastuga seotud küsimustele. Käesolevale artiklile võiks ette heita liigset materjalide ühekülgust, kuid just see külg, mõisatöölise ja nende järeltulijate mälestused Palmse minevikust, on jäänud piisava tähelepanuta. Kui baltisakslastest mõisnike biograafiad ja mälestused kvalifitseeruvad ajaloolikult, siis arvan, et ka rahvamälestustest võime saada huvitavat infot. Samasuguseid lokaalse rõhuasetusega uurimistöid võib käsitleda mikroajaloona, mille laiem eesmärk on saavutada ajastu sügavam mõistmine.

Foto 8. Lipnik Julius Eilandt (EFA 50, A-298-34).

⁸⁵ ERA.2124.3.1497: 5-6.

⁸⁶ ERM KV 234:17/279-306: 306.

⁸⁷ ERM KV 234:17/279-306: 306.

Lisad:

Paruni kohitsemise lugu

Proua toatüdruku Juuli jutustus E. Kuusklale.

Parun olnud elumehelike kalduvustega mees. Eriti meeldinud vallatleda noorte neidudega. Tihti läinud see vallatlemine üle igasuguse piiri. Parun arvas, et talle kui parunile on kõik lubatud, et tema võib käituda nagu heaks arvab. Paruni selline käitumine aga vihastas küla noormehi. Tüdrukute kaebused parunihärra kohta aina tihenesid. Lõpuks sai poistel mõõt täis ja nad mõtlesid välja toreda plaani.

Kord jalutas parun järjekordset öhtust jalutuskäiku Aleksandri pargis. Noormehed varitsesid teda pöösastes, suur kartulikott kaasas. Kui parun ühe teekäänaku peal keerma hakkas, hüppasid poisid puu tagant välja ja ropsti! parunile kott pähe. Ja siis püksid maha ning parunit kohitsema. Parun karjunud nagu ratta peal. „Kas jäta külatüdrukut rahule?“ küsisid poisid. „Minu ausõna, laske mind lahti! Võtke see kott peast ära, luban teile, mida ainult tahate!“ vastanud parun. Pika jutu ja manitsuste peale võeti parunil kott peast ära ja jäetud ta rahule. Härral olnud üpris piinlik, tükk aega ei käinud ta majast väljas. Tüdrukud aga jättis ta rahule. Kui ta silm mõnele kenale noorele tüdrukule peatuma jäigi, keeras ta pea ruttu kõrvale ja eemaldus kiirel sammul.

Emilie Kuuskla 1976. ERM EAp 560 EA 145:1/4-112

Partide karjatamise lugu

10-aastaselt läks Marie mõisas pardi karja. Partide jaoks oli ehitatud tiigi kaldale suur pardimaja. Mudatiik asus viinavabriku taga. Suvel oli parte palju, umbes 100 ringis. Nende arv vähenes tunduvalt peale hilissuvist ja sügisest külaskäikude aega. Talvel oli parte majas vaevalt 50 ringis. Marie söötis hommikuti parte ja ajas siis nad mudatiiki. Ise istus ta tiigi kaldal, vits pihus ja ajas neid parte, kes kaldale tulid, vette tagasi. Parte oli palju ja nad olid päris sõnakuulmatud. Järgmine söögiaeg oli lõuna paiku ja öhtul kella 6–7 paiku aeti nad majja tagasi. Öhtul tegeles nendega pardimaja valvur.

Kord lõuna ajal tuli üks mõisapreilidest, pikk valge kleit seljas tiigi äärde kõndima. Tal oli kaasas partide söötmiseks veidi leiba. Ta seisis kaldal ja viskas leivatükikesi vette. Pärast ta tuli, seisatas Marie juures ja ütles „See on üks tore töö, valvata parte. Nad on nii armsakesed ja ujuvad nii vahvasti!“

Marie Veerväli 1976. ERM EAp 560 EA 145:1/4-112

Kärntöve lugu

Enne I Maailmasõda jäid Palmse mõisa hobused kärntöppe. Kust see töbi alguse sai, pole teada. Hobuseid püüti küll eraldada eri latritesse paigutamisega, kuid haigus levis sellele vaatamata. Loomaarst soovitas hobustele võimalikult sagedast pesemist. Nii kutsar käiski neid 2–3 korda nädalas Oruveski järves pesemas. Aga ümbruskonna lapsed käisid ujumas samas vees ja haigestusid kärntöppe. Paljud neist ei saanud kaua koolis käia. Haigus oli nakkav ja teiste hulka minek oli keelatud.

Arnold Ilves 1976. ERM EAp 560 EA 145:1/4-112

1905. aasta Palmses

Saabusid kurjad, rasked ja rahutud aastad. Parun laste ja mõne teenijaga ruttas linna varjule, sest mine sa tea... Lahkudes jättis parun oma varanduse vahimehe Neudorfi ja teener Gustav Kleemanni (1875–1938) hooleks, käskis neid öösiti püssidega valvata tulesüütajate ja röövlike vastu. Kõrgemaks võimuks jäi Aida-Krass, käsuga, ilma paruni kirjaliku loata, mitte kõrrekestki kellelegi anda.

Elati kuidagi – tehti tööd, kuni teenril, vahimehel ja teomeestel viimane leib lõppes. Aidamees aga vilja välja ei andnud. Häda sunnil hakkasid teomehed streikima. Kaua sa tühja kõhuga töötad!

Peeti nõu, oma loaga aidast vilja võtta. Juhul, kui Aida-Krass võtmeid ei kannu, tuleb mees lihtsalt kotti toppida. Varuti suur kott, määrati veel searasvaga ülevalt libedamaks ja mindi. Polnud kotti siiski vaja – aidamees tegi hirmuga ise ukсед lahti. Mehed võtsid vilja ja läksid tööle. Parun oli ikka veel tagasi tulemata.

Muid järeltusi „leivamässul“ ei olnud, kui teener ja vahimees istusid hiljem 6 kuud Rakvere vanglas vee-leiva peal, et nemad kui paruni volinikud ja mõisa kaitsjad „mässust“ osa võtsid.

Helmi Rohtla. ERM KV 234:17/279-306

Rakvere ajaloo. Eesti soost haritlaste osast kreisilinnas elus 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel

Odette Kirss

Eesti linnades oli kuni 20. sajandi alguseni võim sakslaste käes, seda nii majanduselus kui ka halduses. 19. sajandi vältel tõusid esile ka jõukamad vene kaupmehed. Samal ajal hakkasid nii mõneski valdkonnas tooni andma eesti soost linlased.

Kuni tsaariaja lõpuni jagunes linna elanikkond maksuvabadeks ja maksukohustuslikeks seisusteks. Maksuvabade enamuse moodustasid haritlased. Need olid arstid, apteekrid, vaimulikud, kooliõpetajad, näitlejad, kunstnikud, linna- ja riigiametnikud. Maksuvabad olid ka sellised ametimehed nagu vahtmeistrid (kohtu- ja magistraditeenrid). 18. sajandi lõpul tegutses Rakveres päris mitu eestlasest vahtmeistrit. Magistraadi juures teenis selles ametis tulevane raamatukõitja Christian Flinkert, pärast teda varasem Hageri kihelkonna Adila mõisavalitseja Martin Johann Breithorn. Haljala kihelkonna Aaspere mõisa kammerteenrist Martin Bremenist sai kreisikohtu vahtmeister. Ilmselt polnud tegemist just haritud meestega, aga lugeda ja kirjutada nad mõistsid.¹

Rakvere haritlaste seas leidis vaadeldaval perioodil eesti soost ametnikke, kooliõpetajaid ja Kolmainu koguduse köstreid, lühikest aega ka üks eesti päritolu arst.

Kui Rakverest sai 1783. aastal kreisi- ehk maakonnalinn, hakkas siin tegutsema mitu **riigiametnikku**. Kõige tähtsam neist oli renteimeister. Ükski eestlane selle ametikohani ei jõudnud. Teada on siiski üks 19. sajandi I poolel siin ametis olnud renteikirjutaja, kes pärines eesti esivanemaist. See oli Georg Eduard Nieberg, Rakvere parkalmeistri ja raehärra (foogtikohtu kaasistuja ehk kohtuvanema) poeg. Isa Heinrich Johann sündis Tallinnas vallaslapsena, ent suutis omandada meistripaberid, olles 20 aastat Saksamaal ametit õppinud ja sellina töötanud. Rakverre tuli ta 1792. aastal ja omandas siin kinnistu Rüütli tänava ääres oja kaldal (nüüd Tallinna tn 7). Kaasaks võttis mõisavalitseja tütre Margaretha Helena Dammi.² Niebergid olid ilmselt haridust hindavad vanemad. Üks nende poegadest, 24. jaanuaril 1802³ sündinud Reinhold Johann, õppis Rakvere kreiskoolis, kus tema üheks koolikaaslaseks oli tulevane nimekas kunstnik Carl Timoleon Neff.

Reinhold Johann Niebergi elu kohta on vähe andmeid, siiski teame, et edaspidi omandas noormees **arsti** elukutse ja töötas mõnda aega arstina Rakveres. Siin ta ka suri, päris noorena, vaid 30-aastasena 22. veebruaril 1832.⁴

G. E. Nieberg õppis Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas ning kandideeris juba tudengina Rakvere rentei vabale ametikohale. Kui ta selle koha sai ning oli mõnda aega töötanud, andis renteimeister talle sellise iseloomustuse: Eduard Nieberg on tubli nii oma õppimises kui töös.⁵ 1841. aasta suvel abiellus noor rentei ametnik endise Vasta mõisavalitseja tütre, eestlanna Agathe Sophie Emilie Kuhlbergiga, kes oli Rakvere kreiskooli õpetaja Nocksi nai-

¹ EAA 3057, 2, 2: 56; EAA 1864, 2, IV-2: 117; EAA 1864, 2, IV-4: 35; EAA 1864, 2, V-34: 19, 25.

² EAA, 3669, 1, 671: 5.

³ Siin ja edaspidi on kuupäevad esitatud vana kalendri järgi.

⁴ EAA 3057, 2, 3: 270; Brennsohn, I. Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart. Riga, 1922, S. 288.

⁵ EAA 178, 1, 5518: 58, 203.

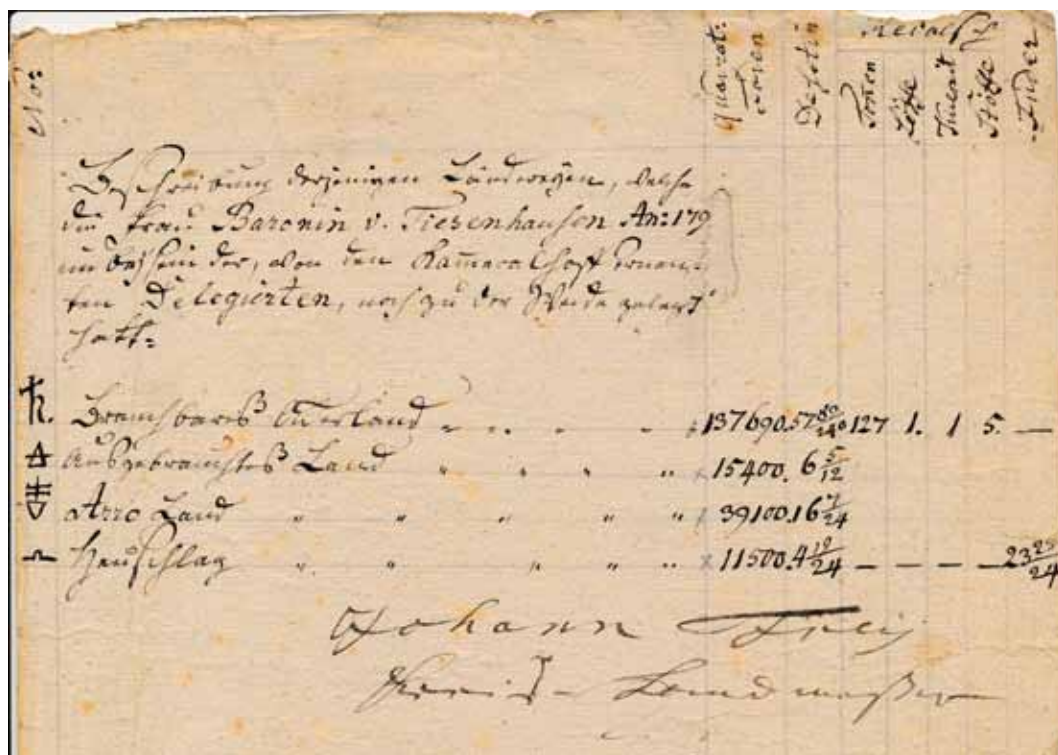

Foto 1. Maamõõtja Johann Frey allkiri (RM 3335 Ar, 821:1).

seõde (vt allpool). Perre sündis 6 last, aga nende elu ei kujunenud õnnelikuks. Lapsed olid alles väikesed, kui 1855. aastal suri ema ning varsti ütles üles ka Georg Eduardi tervis. Vaid 45-aastane pereisa ja tubli ametnik võttis endalt elu 4. juulil 1857.⁶

Rakvere riigiametnikest olid eesti soost kreisi-maamõõtjad. Esimene kreisi-maamõõtja oli Johann Frey, aukraadilt leitnant, hiljem kapten.

Perekonnanimi Frey anti paljudele vabaks lastud talupoegadele. Tähendab ju sõna „frei“ eesti keeles „prii“ ehk „vaba“. Frey(Frei)-nimelisi vabu inimesi elas ja tegutses Rakveres ning Virumaal arvukalt. Nende seas oli möldreid, kõrtsmikke, käsitöömeistreid, kaupmehi, kõige enam aga mõisavalitsejaid.

J. Frey päritolu kohta praegu täpsemaid andmeid ei ole. Pole teada, kus ja millal ta sündis ja kus maamõõtjaks õppis. Teada on vaid, et ta oli 1795. aastal 45-aastane. Seega sobiks sünniaastaks 1750.

Saksa ajaloolase ja publitsisti J. C. Petri kirjutatud „Ehstland und die Ehsten“ (Gotha 1802) jutustab eesti talurahva raskest elust ja saksa mõisnike omavolist 18. sajandi lõpul. Eesti keeles ilmus osa sellest järjejutuna Valguses 1891 ja brošüürina Viljandis 1901 pealkirja all „Huvitav tükike kodumaa ajaloust“. Eestlase tubliduse ja võimekuse näitena pakub Petri välja maamõõtja Frey: „Et Eestlastest midagi saada võiks, näitavad nii mitmedki näitused. Rakveres elab praegu maamõõtja Frey, sündimise poolt Eestlane, kes juba lapse eas iseäralist himu mehanikaliste tööde, joonistamise ja muusika kohta avaldas. Ta vaatas kodukoolmeistri järelt mõndagi ära ja õppis salaja kirjutama. Et ta omas teenistuses hoolas

⁶ EAA 3057, 1, 35: 27; EAA 3057, 1, 32: 5, 19.

ja truu oli, kinkis talle herra, kes ka üks auusameelsematest mõisnikkudest oli, wabaduse, lasi teda linnas õppida, iseäranis matematikat, ja nüid on ta kõige osavam maamõetja.”⁷

Petri ei nimeta ei mõisniku ega mõisa nime, nii ei tea me, kust kandist Frey pärines. Petri ise oli 1784–1787 koduõpetaja Põltsamaal. Ehk oli siis ka Frey lapsepõlv selle kandiga seotud?

Maamõõduoskused võis noor Frey omandada Tallinnas, kus juba aastast 1768 tegutses sellel alal tulevane kubermangu maamõõtja Salomon Severin Dobermann.

Kreisi-maamõõtja ametis oli Frey hiljemalt 1784. aasta suvel, mil ta osales Eestimaa ja Liivimaa kubermangu vahelise piiri ülesmõõtmisel ja tähistamisel. Sama töö jätkus ka 1785. aastal. Frey oli koos paari kreisikohut juhtiva aadlikuga piiri reguleerimiskomisjoni liige. Kubermangude piiri täpsustamine ja märgistamine oli raske töö, puudu oli nii asjatundlikest abilistest kui ka töövahendeist. Polnud siis midagi imestada, kui eri piirkondade maamõõtjad said oma töös ise tulemusi. Rakvere Frey ja Viljandi kreisi maamõõtja August von Bohn pidid asju isegi kohtu teel lahendama.⁸ Järgmisel aastal sai teoks Rakvere ja Tallinna ning Rakvere ja Paide kreisi piiride täpsustamine ning kirjeldamine. Selle töö käigus tuli üle mõõta ja kirjeldada mitme piiriäärse mõisa piirid ja teed.⁹

J. Frey Rakveres elamise kohta on praegu esimesed andmed aastast 1785, mil perre sündis poeg Johann Eduard. Maamõõtja abikaasa oli Catharina Margaretha (neiuna Knage).¹⁰

Kreisi-maamõõtja ametikoht oli sedavõrd väärikas, et Freyde siinsesse suhtluskonda kuulusid vaid Rakvere kõige tuntumad inimesed. Oma laste vaderiteks said nad kutsuda isegi aadlikke (linnafoogt parun Wilhelm Johann von Taube, Uhtna mõisaproua Katharina Helena von Wrangel), aga ka ametnikke (linna magistraadi sekretär Philipp Heisler, alam-maakohtu sekretär Johann Philipp Doepp), arste (kreisiarst dr Johann Dietrich Petzold, kirurgid Carl Goetze ja Johann Richard Scheidemann), kooliõpetaja Emanuel Gustav Boldti, mitu jõukamat bürgerit. Eriti tihe läbikäimine oli ilmselt bürgerite peamehe, eesti soost parkalmeistri Carl Gustav Rohlederiga.¹¹

Frey pere ei elanud kogu aeg Rakveres. Vist viibiti mõnda aega Tallinnas, kus sündis 1793. aastal tütar Julie Josephine. 1795. aasta Rakvere revisjonilehel pole kirjas ei Catharina Margarethat ega lapsi. Küll leiduvad seal maamõõtja ise ja mõned teenijad. Need on mõisnikelt kingiks saadud pärisorjad: vanem lesknaine Mari koos pojaga, mõlemad saadud kingituseks paruniproua von Tiesenhausenilt; 16-aastase Trino kinkis Jägala mõisnik von Brevern; kolmanda teenija, Tammiku mõisahärra von Schulmanni kingitud Nedo andis Frey bürgerite vanema Auvini teenistusse. Veel selgub hingeloendist, et pärisorise poisi Philippi müüs see eesti soost maamõõtja, endine pärisori, 1785. aastal 25 rubla eest ära ühele Peterburi kubermangu mõisaprouale.¹² Taluimemeste kinkimine ja müümine oli tollal üsna levinud, sellega tegelesid peale mõisnike ka kirikuõpetajad, haritlased jt.

Aastail 1785–1786 koostas Frey Rakvere kreisi piiresse jääva Soome lahe piirikaardi,¹³

⁷ Walgus, 1891, nr 34.

⁸ EAA 12, 1, 87.

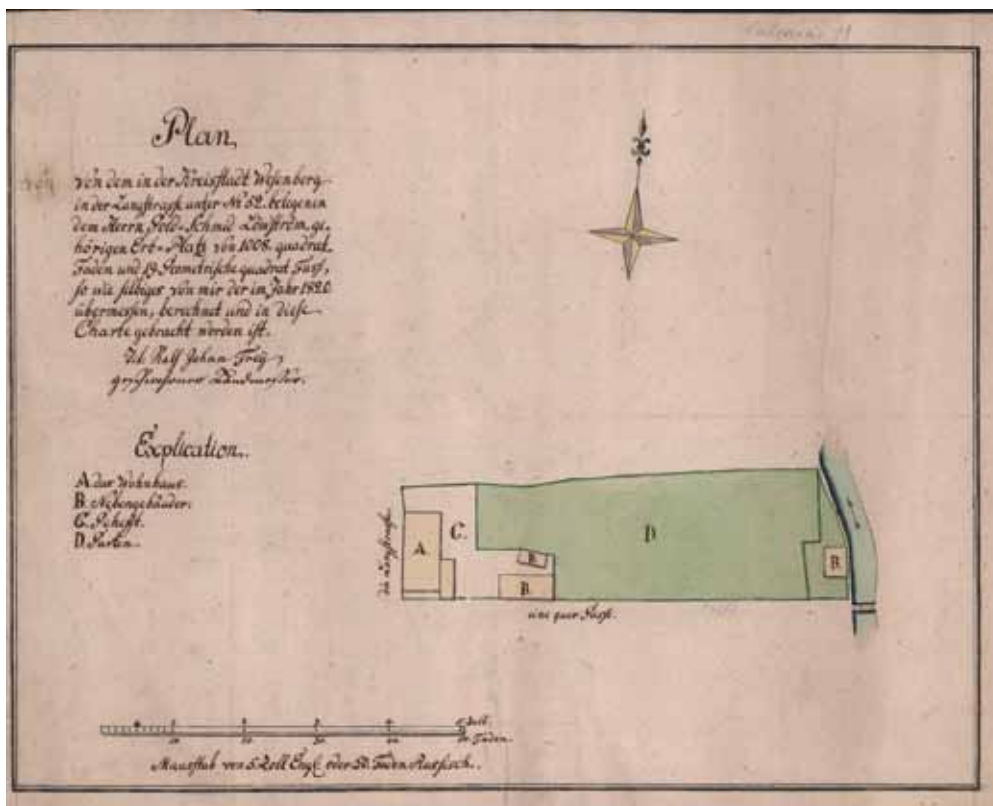
⁹ EAA 46, 1, 22: 1–7; EAA 12, 1, 88: 1–4.

¹⁰ EAA 3057, 2, 2: 46.

¹¹ EAA 3057, 2, 2: 46, 47, 52, 53; EAA 3057, 2, 3: 261, 265.

¹² EAA 3669, 1, 669: 9.

¹³ Oja, T. Eestimaa kubermangu ja maakondade mõõdistamine ning kubermangu-, maakondade, linnade ja piirikaartide koostamine 18. sajandi lõpul. – Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist XI. Tallinn, 1995.

Foto 2. Johann Frey, kullassepp Löwströmi kinnistu plaan (1820) Rakveres, Pikk 11 (RM 2069 Ar, 625: 10).

1786. aastal valmistas ta Rakvere linna plaani, mis asub Eesti Ajalooarhiivis.¹⁴ Samast aastast on SA Virumaa Muuseumid arhiivifondis hoiul ka Johann Frey tehtud krundiplaan, millel on apteekrist bürgermeistri Tallquisti kinnistu Pika tänava alguses.¹⁵

1789. aastal taotles Frey oma kasutusse spetsiaalset tööruumi uues kohtumajas (Tallinna tn 3). Maamõõtja selgitas, et tema kodu puithoones pole plaanide tegemiseks ja hoidmiseks sobiv.¹⁶

Eesti Ajalooarhiivis leidub Rakvere linna plaan aastast 1798. Sellegi tegi kreisi maamõõtja J. Frey, kes kasutas sealjuures varem Rakveres maad mõõtnud ja kaardistanud kubermangu maamõõtja Dobermanni materjale.¹⁷

Frey koostatud plaane on SA Virumaa Muuseumid arhiivifondis säilinud päris mitu. Kõige hilisem neist kujutab kullassepp Löwströmi krunti ning hooneid Pika ja Posti tänava nurgal aastal 1820.¹⁸

J. Frey täpne surmaaeg ei ole teada. Ilmselt elati 19. sajandi teisel aastakümnel mõnda aega Järvamaal Koeru kihelkonnas Aruküla mõisale kuulunud Tudre karjamõisas. Seal olid Freyd mitme kohaliku pere lastele vaderiteks ja sealt käisid ajavahemikul 1812–1819 Koeru

¹⁴ EAA 2072, 2, 47.

¹⁵ RM 2058/Ar 1.

¹⁶ EAA 30, 1, 3134: 1–2.

¹⁷ EAA 988, 2, 2: 1.

¹⁸ RM 2069/Ar 10.

kirikus leeris Freyde viis last.¹⁹ Veel teame, et Frey tütar, 1799 sündinud Louise Christine abiellus 1823. aastal Rakvere sakslasest värvalmeistri Heinrich Krügeriga ja elas siin kuni oma surmani 1862. aasta suvel.²⁰ Vanemas eas viibisid mõnda aega Rakveres ka Freyde lapsed Julie Josephine, kes tuli siia Lihulast, ja Joseph Wilhelm, kes tuli Tallinnast. Mõlemad läksid peatselt ära Venemaale.²¹

Hiljemalt 1834. aasta alguses elas ja tegutses Rakveres teine eesti soost maamõõtja Jakob Marfeldt. Ta sündis Uue-Põltsamaal 9. aprillil 1787 mõisateenija Mari vallaslapsena. Isaks on Mari lasknud märkida kellegi (nimetu) allohvitseri. Poiss võeti mõisa kasulapseks ja 1795. aasta hingeloendis on ta kirjas juba vabana ning kannab perekonnanime Marryfeld.²²

Noorena elas J. Marfeldt Viljandis ja tegutses ka seal mõnda aega kreisi-maamõõtjana.²³ Kaasa nimi oli Anna Helena (neiuna Krug), 1816. aastal sündinud poeg Robert Heinrich õppis Tartu Ülikoolis arstiks.²⁴

Rakveres tabas Marfeldti raske haigus ja viimased 11 eluaastat oli ta halvatud. Ometi on ka sellest ajast teada tema allkirja kandvaid plaane ja kaarte. Seega olid tal abilised, kes käisid välitöödel. Nii on näiteks 1838. aastal valminud plaanidel, mis tehtud voorimees Wehmi krundist, kirjas, et mõõtmistööd ja krundi tähistamise tegi maamõõtja Ludwig Dietz, tulemuse atesteeris aga Jakob Marfeldt.²⁵ 1840. aastast on säilinud Marfeldti allkirja kandev Rakvere linna metsa plaan, kus peal kogu linna lõunaosa.²⁶ Niisama valmis tema nimel Rakvere linna plaan 1848. aastal.²⁷ Selle suure töö juures oli Marfeldtil ilmselt mitu abilist. 1848. aasta linnaplaan jäi Marfeldti viimaseks tööks, tema surm saabus järgmise aasta suvel.²⁸

Linnaametnikest olid tuntumad eesti-saksa segaperest pärit vennad Gööckid. Nende isa Andreas Gottlieb oli Simuna köstri Andrease poeg. Naiseks võttis ta aga sakslanna, Rakvere rätsepmeistri Peter Georg Museuse tütre Anna Scharlotta. Nende vanimast pojast Carl Georgist, kellest tuleb juttu allpool, sai köster-kooliõpetaja. Nende järgmised pojad olid linna(kohtu)ametnikud.

Gottlieb Ferdinand Gööck sündis 25. juunil 1796 ja õppis isa juures rätsepaks, ent hiljem seda ametit ei pidanud. Küll aga oli ta pikka aega nii Rakvere rätsepaameti kui ka teiste käsitööametite patroon ning kirjutaja. Tema põhitööks sai linna maksuvalitsuse notari ametikoht.²⁹

G. F. Gööck abiellus 1830. aastal Helene Juliane Muldauga. Juba aasta varem oli ta saanud kinnisvaraomanikuks ja ostnud endale krundi Lai tn 1.³⁰ Et abielu jäi lastetuks, paigutas Gööck edaspidi oma küllaltki suure sissetuleku peamiselt just kinnisvarasse. Temast sai linna üks suuremaid kinnisvaraomanikke. 1848. aastaks kuulus talle 8 kinnistut, neist

¹⁹ EAA 1236, 1, 152: 6, 13, 16.

²⁰ EAA 3057, 1, 36: 222.

²¹ EAA 3057, 1, 35: 21; EAA 3057, 1, 36: 234.

²² EAA 1168, 2, 10: 32; EAA 1865, 3, 236/1: 3.

²³ EAA 3057, 1, 35: 24; EAA 3057, 1, 1: 20; EAA 1865, 3, 238/1: 5.

²⁴ Brennsohn, I. Die Aerzte Estlands... S. 267.

²⁵ RM 2058 Ar₁ 624:3; RM 2069 Ar₁ 625:8.

²⁶ RM 2058 Ar₁ 624:4.

²⁷ EAA 2072, 2, 50.

²⁸ EAA 3057, 1, 29: 179.

²⁹ EAA 3057, 1, 36: 215.

³⁰ EAA 988, 2, 317: 38.

Foto 4. August Theodor Gööcki pere 1865. aastal Rakveres, Pikk tn 1 maja ees trepil (RMF 5).

ta lõpus.³⁵ Tema asemel oli siis foogtikohtu notar kõrgharidusega noor aadlik Ferdinand von Lampe. Vanas eas leiame Gööcki taas foogtikohtu teenistuses. Kui 8. oktoobril 1869 kinnitati linna järgmise aasta eelarve, kirjutasid sellele alla esimene ning ainus eestlasest foogtikohtunik, kaupmees Johan Ellram ning notar A. Th. Gööck.³⁶

Notar Gööck sai head palka ja oleks võinud kuuluda linna kõige jõukamate elanike hulka. Nii see tegelikult polnud. Ta oli küll lugupeetud, kuid mitte eriti rikas. Kinnisvaraomaniuks ta ei saanud, sest sissetulekud kulusid tal ilmselt pere, kodu ja laste koolitamise peale.

A. Th. Gööckil oli suur pere. Tema kaasa tõi ilmale 9 last, neist 6 olid poisid.³⁷ Vanim poeg, Ernst Theodor (sündinud 1835), õppis apteekriks. Tema edasise elutee kohta praegu andmeid pole. Kolmas poeg, Constantin Wilhelm, suri 1853. aasta kevadel kreiskooliõpilaseks.³⁸ 1854. aastal sündinud Evald Heinrich omandas Tartu Ülikoolis 1884 arstikutse ning töötas mitmel pool Eestis, viimati Pärnumaal Toris, kus suri 1911.³⁹

Foogtikohtu kauaaegne notar A. Th. Gööck suri 73-aastasena 1872 neeruhaigusse ja maeti Rakvere linnakalmistule.⁴⁰

SA Virumaa Muuseumid fotokogus leidub kaks fotot aastast 1865, ühel neist näeme maja Pikk tn 1 ja teisel vaadet tänava algusest kiriku poole. Mõlemal seisavad Gööcki maja ees inimesed, tõenäoselt poseerivad seal ka A. Th. Gööck ja tema pereliikmed.⁴¹ Muuseumi arhiivifondis säilitatakse mitut linnasekretär A. Th. Gööcki kirjutatud ja allkirjastatud dokumenti.⁴²

Lihtsamaid kirjatöid tegid linnaasutustes mõned teisedki eesti soost noored mehed. Üks neist oli Vinni mõisa kangru Jüri ja tema kaasa Leno poeg Carl Gustav Jürgens. Õppinud ja leeris käinud Rakveres, sai andekast poisist siin 1830. aastail foogtikohtu kirjutaja

³⁵ EAA 1864, 2, IX-70: 38, 39.

³⁶ EAA 30, 8, 1074: 77–109.

³⁷ EAA 3057, 1, 36: 215.

³⁸ EAA 3057, 1, 2: 315.

³⁹ Brennsohn, I. Die Aerzte Estlands... S. 189; EAA 3057, 1, 38: 10.

⁴⁰ EAA 3057, 1, 32: 80.

⁴¹ RMF 5; RMF 798.

⁴² RM 1083 Ar₁ 1188.

ametinimega *Copist* (ka *Kanzellist*). Peagi lahkus ta Rakverest ja suri Tallinnas 1847.⁴³ Teine eesti noormees samas ametis oli Udriku mõisateenija, pärisorise Jüri Mihkli 18. jaanuaril 1811 sündinud poeg Nicolai Paul Freiberg, kes sai priinime alles 24-aastasena.⁴⁴

Kõige enam leidus Rakvere haritud eestlaste seas **kooliõpetaid** ja **köstreid**. Ka siin peame alustama Gööckidest.

Simuna kiriku köstri Andrease vanem poeg Heinrich Johann (sündinud arvatavasti 1752) jõudis Rakverre 1780. aastate keskel. Noorena õppis ta rätsepatööd ja sai selliks, kuid tegutses hoopis Paasvere mõisas valitsejana.⁴⁵ Aastast 1786 kuni surmani oli ta Rakvere Kolmainu koguduse köster. Naiseks võttis ta Kohtla mõisa kutsari Tõnise tütre Marie, kelle lehestunud ema Madle (Magdalene) oli mõnda aega abielus mõisavalitseja Hemmega.⁴⁶ Nii oli siis ka köstri kaasa eesti soost. Perre sündis 6 tütart ja 2 poega.⁴⁷

Mõnda aega oli köster Gööck ühtlasi ka koolmeister. Tema kooli kohta on täpsemad andmed 1797/1798. õppeaastast. Siis oli kooliõpilasi nimekirjas 38, neist poisse 21 ja tüdrukuid 17. Viimaste seas olid ka köstri enda tütred. Niisama õppis koolis kingseppmeister Simsoni tütar Anna Maria. Õpilaste vanemad olid üldjuhul linnakodanikud, mõni ka mõisavalitseja. Õpilaste vanus kõikus 5 ja 15 eluaasta vahel. Nad õppisid lugemist ja katekismust, osa ka kirjutamist ja rehendamist. Hästi oskas köstri sõnul lugeda 9 ja hästi rehendada vaid 4 last. Parimate õpilaste seast, kes nii lugesid kui ka kirjutasid hästi ning oskasid ka rehendada, leiame köstri vennapoja, tulevase Rakvere köstri Carl Georg Gööcki.⁴⁸

18. ja 19. sajandi vahetusel tekkis Rakveres koolitüli. Linn palkas ametisse kooliõpetaja, samal ajal ilmus välja ja avas erakooli teinegi õpetaja. Kumbki ei jäänud siia püsima ja 8. detsembril 1801 kirjutas pastor Abraham Nicolaus Winkler oma aruandes, et „*õpilased on nüüd köster taas enda ümber kogunud ja õpetab neile lugemist, kirjutamist, rehendamist, laulmist ning jumalasõna truult ja hoolsalt*“.⁴⁹

Et linnal koolimaja polnud, pidas Gööck kooli oma kodus köstrimajas praegusel Posti tänaval. Tema ajal valiti koolimaja tarvis välja sobiv plats (Pikk 32), aga ehituse algus venis. Maja valmis alles pärast Gööcki surma.⁵⁰

Köster-kooliõpetaja H. J. Gööck suri 10. veebruaril 1806. Pere noorem poeg Heinrich Anton ei olnud siis veel kaheaastane. Ometi õnnestus poisil saada korralik haridus. Ta õppis Kreutzwaldiga samal ajal Rakvere kreiskoolis ja 1818. aastal kuulusid nad mõlemad premeeritud õpilaste hulka. Hiljem töötas Heinrich Anton hambaarstina.⁵¹

Aastail 1806–1810 pidas Rakveres köstriametit eesti kultuuriloos mõneti tuntuks saanud Johann Reinhold Masing. Ta pärines nimekast Masingute suguvõsast, kuhu kuulus arvukalt eesti soost haritlasi, nende seas 12 pastorit ja 24 köstrit. Enim teatakse muidugi Otto Wilhelm Masingut.

J. R. Masing sündis Tartumaal Sangaste köstri pojana 1768 ning oli noorena Piirsalu

⁴³ EAA 3057, 1, 35: 18; EAA 3114, 2, 7: 21.

⁴⁴ EAA 3057, 1, 35: 9; EAA 1864, 2, VIII-130: 50.

⁴⁵ EAA 1229, 2, 2: 227–230.

⁴⁶ EAA 1864, 2, V-38: 88; EAA 3057, 2, 3: 325.

⁴⁷ EAA 3057, 2, 2: 48, 52, 54, 60.

⁴⁸ EAA 1187, 2(A1), 5190: 30–31.

⁴⁹ Andmed Lembit Andresenilt 30. märtsil 1999.

⁵⁰ EAA 988, 2, 311: 46.

⁵¹ EAA 3057, 2, 3: 324, 274; EAA 3057, 1, 2: 97.

ja Järva-Jaani köster. Rakveres tegutses ta köstrina vaid neli aastat, oli aga seejärel siinse mõisa valitseja ja raamatupidaja. Rakvere mõisal olid tollal rasked ja segased ajad. Õiget peremeest polnud, rentnikud ei olnud kuigi võimekad. Tekkis pahandusi ning mõisa varad müüdi avalikul enampakkumisel ära. On üsna mõistetav, et sellistes tingimustes oli valitsejal väga raske korralikult tööd teha.

Johann Reinhold oli abielus Elisabeth Antoniette Krafftiga. Pereelus kujunes kurvaks 1812. aasta, mil oktoobris sündisid kaksikud tütre, ent üks surnuna ja teine suri varsti pärast sündi. Õnneks olid teised Rakveres ilmavalgust näinud lapsed terved.⁵²

1811. aastal sündinud Karl Johannist sai kirikuõpetaja ja väga produktiivne vaimulik kirjanik. Rahva seas olid eriti populaarsed tema koostatud piibllilood. 1842. aastal Tartus ilmunud „Piibli luggud“ ilmus rohkearvulistes trükkides. Üsna mitu eksemplari leidub ka SA Virumaa Muuseumid arhiivraamatukogus.

Kirjatööga tegeles ka isa J. R. Masing. Arvatakse, et tema kirjutatud on „Sõbra-and, Eesti Ma-rahva lastele“ (1825). Selleks ajaks, kui see raamat ilmus, oli autor juba surnud. Töötanud elu lõpuaastail vaestekooli õpetajana, suri ta 1824. aasta sügisel.⁵³

Rakveres viibis nii mõnigi kord ka samasse suguvõsasse kuuluv Ambla köster Carl Masing. 1811. aasta sügisel sai temast Johann Reinholdi poja Carl Johanni ristiisa. Järgmise aasta veebruaris peeti siinses Kolmainu kirikus köster Carl Masingu laulatus. Naiseks võttis ta Kaarli mõisa kärneri Tõnise ja tema kaasa Kreeta tütre Wilhelmina Margaretha, Rakveres hästi tuntud eesti soost seppmeister Johann Laksi vanema õe.⁵⁴

Pärast J. R. Masingu asumist mõisa teenistusse sai Kolmainu koguduse köstriks eestlasest rätsepmeister Andreas Gottlieb Gööcki poeg Carl Georg.

Carl Georg Gööck sündis 16. novembril 1790 Lõuna-Eestis Karksi kihelkonna Polli mõisas, kus ta isa oli parasjagu selli rännuaastaid tegemas ja rätsepmeistri ametiks valmistumas.⁵⁵ Tulnud koos vanematega Rakverre, õppis poiss koolitarkusi isa vanema venna, köster Heinrich Johanni juures. Juba 20-aastaselt sai Carlist köster ja 24-aastaselt linna elementaarkooli õpetaja. Mõlemat ametit pidas ta kuni oma surmani 1839.

C. G. Gööcki ajal kasvas elementaarkooli õpilaste arv kiiresti, ulatudes 1837. aastaks 73-ni. Muidugi valitses siis klassitoas ruumipuudus. Mõnevõrra leevendas olukorda koolimajale tehtud juurdeehitus. Heal järjel oli koolis laulmine.

C. G. Gööcki kuulsaim õpilane oli Fr. R. Kreutzwald, kes õppis tema käe all 1815–1817 ja läks siis edasi kreiskooli. 1823. aastal nimetas koolmeister oma parimate õpilaste seas Põlulast pärit Wilhelm Normanni, kellest sai Simuna köster-kooliõpetaja ja sealse laulukultuuri edendaja, ühtlasi viljakas vaimulik kirjanik.⁵⁶

C. G. Gööck oli tubli köster ja koolimees. Eialgu ei tahtnud aga laabuda tema pereelu. Abielu vaseseppe Geschwendi tütre Dorothea Wilhelminega, mis sõlmiti 1819. aasta kevadel vaid kaks päeva enne tütar Louise sündi, ei kujunenud õnnelikuks. Pärast lahutust võttis Gööck 1826. aastal naiseks pagar Stude tütre Amalie Sophie, kellega kestis kooselu

⁵² EAA 3057, 2, 3: 285, 290.

⁵³ Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926–1929, lk 307–308; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tartu-Tallinn, 1940, lk 199; EAA 1864, 2, VIII-109: 18.

⁵⁴ EAA 3057, 2, 3: 285, 259; EAA 3057, 2, 2: 111.

⁵⁵ EAA 1276, 2, 3: 3.

⁵⁶ EAA 3057, 1, 35: 10; EAA 90, 2, 179: 22–23, 40–41; EAA 90, 2, 148: 126–127.

kuni pereisa surmani. Lapsi oli neil kokku kuus. Poegadele püüti anda korralik haridus. Vanem poeg, 1828 sündinud Theodor, oli aastail 1870–1893 Tartu kubermangugümnaasiumi direktor.⁵⁷

Rakvere 1805. aastal asutatud kreiskoolis olid õpetajateks peamiselt sakslased, hiljem ka mõned venelased ja lätlased. Esialgu oli koolil kõige suuremaid raskusi just vene keele õpetamisega, aastail 1805–1807 vaheldus kolm selle aine sakslasest õpetajat.

1808 tuli Rakverre 30-aastane eesti soost noormees, Tallinna kreiskooli haridusega Johann Sommer. Ta oli Tallinna rätsepa poeg ning omandanud hea vene keele oskuse Vene sõjalaeval teenides. Juba enne Rakverre asumist oli ta andnud vene keele eratudunde.

Rakvere kreiskoolis töötas Johann Sommer kuus aastat ning üsna pea sai temast siin lugupeetud ja õpilaste seas armastatud pedagoog. Tema õpilased olid teiste seas ka kaks lapsepõlvesõpra: Fr. R. Faehlmann ja Jakob Johann Nocks. Viimase mälestustes on juttu vene keele õpetajast Johann Sommerist. Nocks meenutab, et Sommer oli suur noortesõber, kes korraldas oma poistele mitmesuguseid mängu. „*See tegeles nimelt palju noortega ja mõtles mõndagi välja, et neile nalja teha. Peasjaks jäi seejuures vene keel, mida pidi ära õppima praktikas, isegi mängu juures. Mõned väikesed näidendidki etendati tol ajal tema korraldusel kreiskooli õpilaste poolt vene keeles.*“⁵⁸

Sommer lahkus Rakverest 1814 ja elas seejärel aasta Viljandis ning edasi kuni surmani 1851. aastal Pärnus. Vanas eas hakkas ta tegelema kirjandusega, luues nii lühijutte kui ka luuletusi. Populaarseks said tema jutustused „Wenne Südda ja Wenne Hing“ ning „Luige Laus“. Kirjanikuna võttis Sommer pseudonüümiks Suve Jaan.

Teine eestlasest kreiskooliõpetaja Rakveres oli J. Sommeri kasvandik Jakob Johann Nocks, kes sündis 4. novembril 1800 Liigvalla mõisavalitseja pojana. Õppimist alustas ta mõisa kodukoolis onkel Wenzeli käe all koos naabermõisast Aost pärit noore Faehlmanniga. Rakvere kreiskoolis õppis Jakob Johann aastail 1813–1816 ja käis aasta enne lõpetamist siinses Kolmainu kirikus leeris, seejärel lõpetas Tartu kubermangugümnaasiumi ning studeeris 1819–1822 Tartu Ülikooli õigus- ja filosoofiateaduskonnas.

Rakvere kreiskoolis töötas Nocks 21 aastat (1826–1847) teaduste õpetajana ja seejärel 11 aastat inspektorina. Esialgu sai tema elukohaks kooli õpetajate maja Pikk tn 21. See oli aga pikka aega remontimata ja muutus elamiskõlbmatuks. Pärast abiellumist Elisabeth Lisette Kuhlbergiga 1832. aastal asuti elama koolimajja Pikk tn 40. Pere hakkas kiiresti kasvama, pärast isa surma tuli Rakverre ka ema Elisabeth ning kümme aastat hiljem (1842) ostis Nocks puitelamuga kinnistu Pikk tn 37, makstes selle eest 1172 hõberubla ja 86 kopikat.⁵⁹ Siin elas Nockside lasterohke pere kuni Rakverest lahkumiseni. Viimased kolm aastat oli inspektor Nocks lesk, abikaasa suri 1855. aasta alguses.⁶⁰ Ta oli ilmale toonud 10 last, neist kolm surid väiksena. Kui ema lahkus, polnud viimane tütar Antonie Julie veel 3-aastane.⁶¹

J. J. Nocks ja Elisabeth Lisette (hiljem Charlotte) Kuhlberg laulatati Viru-Nigula kirikus 1832. aasta suvel. Pärit oli Elisabeth nagu Jakob Johanngi Liigvalla mõisast. Seal oli tema isa Johann Kuhlberg esialgu muusikant, seejärel teener. Ema Anna Margarethe teenis mõisas

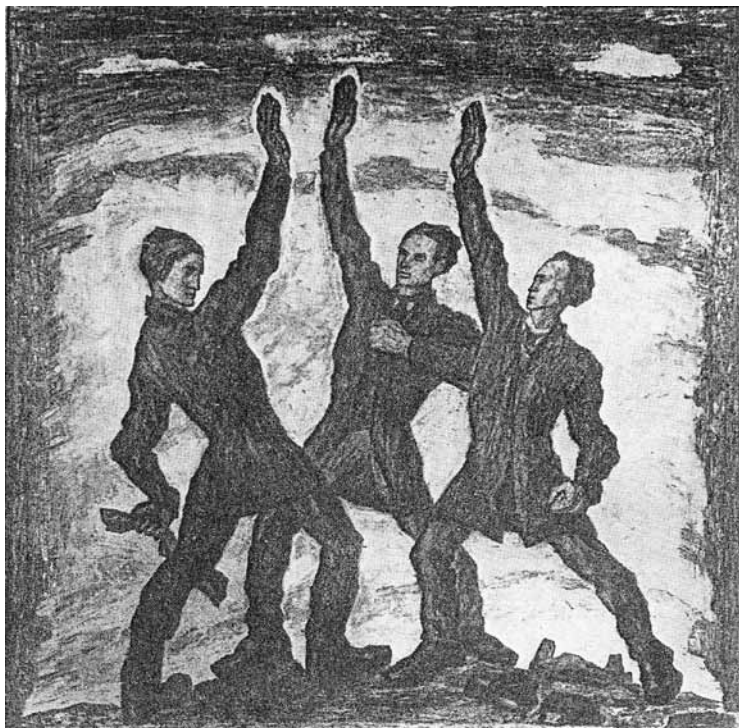
⁵⁷ EAA 3057, 1, 35: 10.

⁵⁸ Kreutzwald, Fr. R. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk 20.

⁵⁹ EAA 4187, 1, 1209: 3.

⁶⁰ EAA 3057, 1, 32: 3.

⁶¹ EAA 3057, 1, 2: 131.

Foto 5. Kristjan Raud. Viru vanne (süsi, 1928).

toatüdrukuna. Nad abiellusid 1804. aastal. Mõisavalitseja Nocksi abikaasast, niisiis Jakob Johanni emast Elisabethist sai 1806 Kuhlbergide väikese tütre Elisabethi ristiema.⁶² Hiljem asusid Kuhlbergid Viru-Nigula kihelkonda, kus pereisa Johann oli esiti Vasta, hiljem Unukse mõisavalitseja. Sellepärast siis peeti ka tütre laulatus Viru-Nigula kirikus. Vanas põlves elasid Kuhlbergid Rakveres, kus isa Johann suri 65-aastaselt 1845. ja ema Anna Margarete 73-selt 1857. aastal.⁶³

Aasta pärast laulatust oli noorpaar Nocksil tõenäoliselt taas asja Viru-Nigula kirikusse, kuna siis pani pastor Hasselblatt seal paari Võru tohtri Fr. R. Kreutzwaldi ja tema kaasa Marie Sädleri, Vasta mõisa valitseja Carl Wieneri naiseõe.⁶⁴

Faehlmann, Nocks ja Kreutzwald olid ea- ja aatekaaslased, kes õppinud Rakvere kreiskoolis ning Tartu Ülikoolis. Nende sidemed säilisid ka ajal, mil Nocks töötas Rakveres. Eriti tihedad olid Nocksi suhted Faehlmanniga, kelle kasuema elas koos oma ema ja lastega pärast isa surma mõnda aega Rakveres. Nocks hankis neile siin korteri, varustas neid korrapäraselt Faehlmanni saadetud ülalpidamisrahaga ja jälgis, et kõik eluks vajalik saaks muretsetud.⁶⁵ Kui Faehlmann 1850. aastal suri, palus ÕES-i juhatus Kreutzwaldil kirja panna tema eluloo. Seda lauluisa peamiselt just Nocksi mälestuste põhjal ka tegi.

Kõik see andis Rakvere kreiskooli vilistlasele kunstnik Kristjan Rauale põhjust kujutada just neid kolme meest – Faehlmanni, Kreutzwaldi ja Nocksi – oma 1928. aastal valminud sõejoonisel Rakvere Vallimäel Viru vannet andmas.

⁶² EAA 1236, 1, 152: 9, 12.

⁶³ EAA 3057, 1, 35: 46; EAA 3057, 1, 32: 16.

⁶⁴ EAA 1231, 2, 7: 55.

⁶⁵ Kreutzwald, Fr. R. Maailm ja... lk 35.

19. sajandi teisel veerandil kujunes Rakveres ja Lääne-Virus välja omalaadne sugulussidemetega seotud sõpruskond. Selle kõik liikmed (peale ühe erandi, venelase Vassili Blagoveschtschenski) olid pärit eesti taluperedest ja saanud vabaduskirja juba kas 18. sajandil või 19. sajandi alguses. Ameti poolest olid mehed enamasti mõisavalitsejad või kooliõpetajad, keda ühendas hariduspüüe. Kui mitte endale, siis vähemalt oma lastele tahtsid nad anda hea hariduse. Ja tõepoolest, nii mõnigi nende järglastest sai meie maa hariduse- või kultuuripõllul tuntud tegijaks. Sõpruskonna keskne kuju oli J. J. Nocks. Mõnevõrra olid selle seltskonnaga seotud ka Faehlmann ja Kreutzwald, ehkki elasid eemal – Tartus ja Võrus.

Perekondlik läbikäimine sidus Nocksi oma äia, mõisavalitseja Johann Kuhlbergiga, kellest oli juba juttu. Veel kuulus tema lähemasse sõpruskonda Kreutzwaldi külimees, Viru-Nigula kihelkonna Vasta mõisa valitseja pärast Kuhlbergi Carl Weiner. Weineri oli eesti soost, sündinud 1803 Nõo kihelkonnas Luke mõisas Hansokese Jüri pojana. Elas noorpõlves Peterburis, võib-olla kohtus just siis Kreutzwaldiga, kes oli teatavasti aastail 1824–1825 seal koduõpetaja. Vasta mõisa tuli Weiner 1831, mil abiellus Anna Marie Sädleriga, Kreutzwaldi tulevase naise õega.⁶⁶ Hiljem pidas Kreutzwald Weineriga kultuurialast kirjavahetust. C. Weiner elas ja töötas Vastas pikka aega – 30 aastat. Tal oli suur pere. Peale oma laste kasvas siin ka Carli noorem vend Jaan (Jean, Johann), kes õppis vanema venna rahalisel toel maamõõtjaks ja oli vanemas eas Tartus kantseleiametnik. Weinerite endi 1834. aastal sündinud pojast Carl Gottliebist sai Tartu gümnaasiumi teaduste- ja ülemõpetaja.⁶⁷ Nende tütar Sophie Elise abiellus Gustav Carl Eduard Blumbergiga, laulatus peeti Viru-Nigula kirikus. Gustav Blumberg oli Koeru kihelkonna Varangu mõisavalitseja Madis Blumbergi poeg ja õppis Rakvere kreiskoolis J. J. Nocksi käe all, lõpetas hiljem Tartus seminari ning oli sealse gümnaasiumi ettevalmistuskooli kauaaegne juhataja. Pärast abikaasa Sophie Elise surma abiellus Kreutzwaldi tütre Adelheidiga ja nende majast Pepleri tänaval sai lauluisa viimne kodu.⁶⁸ G. Blumbergi noorem vend Paul omandas Tartu Ülikoolis arstikutse ja töötas pikemalt Kaukaasias. Üliõpilasena avaldas Eesti Postimehes artikleid, milles propageeris valgustusideid. Ajal, mil poisid õppisid Rakvere kreiskoolis, elasid Rakveres ka nende vanemad Madis ja Lena Lowise.

Nocksi hea sõber oli ka tema enda külimees, publitsist ja vene filoloog Vassili Blagoveschtschenski, kes õpetas Rakvere kreiskoolis aastail 1825–1827 vene keelt. Kui Weineri perre sündis 1834. aastal poeg Carl Gottlieb, olid nad mõlemad poisikesele ristiisaks.⁶⁹ Blagoveschtschenski elas siis parasjagu Viljandis, kust kolis kolme aasta pärast Tartusse. 1839. aastal, juba Tartu gümnaasiumi õpetajana, sai temast Nockside poja Paul Nicolause ristiisa.⁷⁰ V. Blagoveschtschenski abiellus J. J. Nocksi õe, 1805. aasta juunis Liigvallas sündinud Sophie Elisabethiga, kelle üheks vaderiks oli Ao mõisavalitseja Faehlmann, Friedrich Roberti isa.⁷¹ Blagoveschtschenskit peetakse 1861. aastal Berliinis anonüümselt ilmunud raamatu „Der Ehste und sein Herr“ autoriks.

J. J. Nocks oli hinnatud ja austatud koolimees. Kogu tema 32-aastase Rakvere kreiskoolis

⁶⁶ EAA 1259, 1, 33: 400–401; EAA 1231, 2, 7: 55.

⁶⁷ EAA 1253, 1, 608: 9.

⁶⁸ Tartu Õpetajate Seminar 1828–1928. Tartu, 1929, lk 49.

⁶⁹ EAA 1231, 2, 7: 38.

⁷⁰ EAA 3057, 1, 1: 110.

⁷¹ EAA 1236, 1, 152: 11.

töötamise aja jooksul ei leidu tema kohta ühtegi kaebust ei lastevanematelt ega kooli revidentidelt. Samal ajal esitati teiste pedagoogide kohta kaebusi päris arvukalt.

Igapäevase koolitöö ja suure pere kõrval leidis Nocks aega ka muudeks tegemisteks. Tema kogutud materjale on hiljem oma uurimistöös ja loodusloo õpikute koostamisel kasutanud Juhan Kunder. Kirjas Jakob Hurdale 23. veebruaril 1877 kirjutab ta: „*Õnneks on vana Nocks Rakvere kreiskooli juurde kaunis kena taime ja kivide kogu muretsenud, mis mulle hääd abi annab.*”⁷² Nocks tegeles arheoloogia, etnograafia ja filoloogiaga. Aastast 1838 kuulus ta ÕES-i, kuhu saatis jooniseid Rakvere kandi rahvarõivastest. Seltsi toimetistes ilmus 1854. aastal Nocks kirjutis „Zwei alte Gräber bei Kurküll in Estland“ /Kaks vana kalmu Eestimaal Küti lähedal/. Veel kogus Nocks eesti keele fraseoloogilisi väljendeid.

Vanas eas, alates 1858. aastast, elas Jakob Johann Nocks Tallinnas, kus sõber Blagoveschtschenski tegutses juba mõnda aega varem kubermangu väliskirjanduse tsensorina. Nocksist sai nüüd Eestimaa koolidirektori abi ja kubermangugümnaasiumi inspektor. Ta suri Tallinnas 90-aastasena 1890.⁷³

Kõik need Rakveres või ümbruskonna mõisates elanud eesti soost mehed, kellest siin uurimuses räägitud, olid oma ametis tublid ja lugupeetud. Samas ei tunnistanud neist keegi end avalikult eestlaseks, rääkimata mingistki tegevusest eestluse edendamiseks. Aeg polnud selleks veel küps. Väikeses ja läbinisti saksikus Rakveres rääkisid nad kõik nii tööpõlde kui ka kodus saksa keelt ning käisid läbi peamiselt siinsete sakslastest bürgerite ja ametnikega. Saksa keeles käis suhtlemine ka linna koorekihti kuuluvate vene kaupmeestega. Nii kestis see veel aastakümneid, kuni alles 1870. aastail jõudsid siamaile eesti rahvuslik liikumine ja selle juht Juhan Kunder. Siis alles hakkasid paljud Rakvere kandi eesti soost linlased ja ka ärksamad talumehed end avalikult eestlaseks tunnistama.

---

⁷² Kirss, O. Juhan Kunder Rakveres. Ärkamisaegse koolimehe künnivagudel. Rakvere, 2007, lk 10.

⁷³ Eesti kooli biograafiline leksikon. Tallinn, 1998, lk 164.

17. augusti 1944 peakoosolek Moskvas.

Lisandusi Eesti Kunstnike Liidu varasemale ajaloole

Teet Veispak

1944. aasta 17. augusti pärastlõunal kell viis kogunesid Moskvas ENSV Alalise Esinduse ruumidesse Sobinovi 5 kõik Nõukogude tagalas olnud 17 Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu hääleõiguslikku liiget ja 4 liikmekandidaati viimasele peakoosolekule enne tagasipöördumist Eestisse. Külalisena oli kohal RKN Kunstidevalitsuse juhataja J. Semper. Kavas oli kuulata juhatause aruannet asutamisele 1943. aasta alguses järgnenud pooleteise aasta kohta, tegevuskava järgnevateks kuudeks ning ühtlasi valida uus juhatus ja selle liikmekandidaadid.¹

Oleks liiast arvata, et selle Moskva koosoleku kokkukutsumise initsiaatoreiks olid kunstnikud ise; muidugi oli ka neil kavas peakoosolek korraldada, kuid seda sooviti teha alles Eestisse tagasi jõudnuna. Ent juba 8. veebruaril Jaroslavli hotellis Bristol, kuhu oli majutatud suur hulk kunstiansamblite liikmeid, peetud juhatause koosolekul (Adamson-Eric, R. Sagrits ja A. Bach) leiti muu hulgas, et „*ennenägematult kiire tagasipöördumise tõttu Eestisse*“ tuleb „*muuta ning täiendada ENK Liidu juhatause koosseisu uute liikmete ja kandidaatide näol, kuni Eestis toimuva peakoosolekuni*“². Selle otsuse taga ei olnud vähemasti esialgu mitte ühelgi kohalolijal mingeid muid kavasad kui ainult see, et kunstnike liidu asukohtadeks otsustati määrata nii Tallinn kui ka Tartu ning mõlemas linnas hakkavad tööle nii palgaliised vastutavad kui ka teaduslikud sekretärid, kuna esimehena tegutseks edasi 1943. aasta 4. jaanuaril sellele kohale valitud Adamson-Eric.

Kuid natuke aega enne Moskva peakoosolekut, mis pidi alguses toimuma mõne päeva võrra varem – see lükkus edasi, sest 12. augustile oli kavandatud samuti Leningradis olevate kultuuritegelaste patriootiline väljasõit Koidula hauale Kroonlinna vanale saksa surnuaiale –, oli Adamson-Eric nõupidamisel „*nõukogude ja parteiorganitega*“, kus soovitati kunstnike liidu juhatusse üles seatavate inimeste arvu suurendada. Sellegi tagamõte oli üsna lihtne: et organiseeritava kunstifondi ja liidu side oleks tihedam, siis soovitati kunstnikel juhatusse valida ka keegi fondi orgkomiteest.

Igal juhul on Adamson-Eric peakoosoleku eel väga toimekas. Ta kirjutab liidu teaduslikule sekretärile V. Tigasele, kuidas „*asju tuleb korraldada*“, et 15. augustil on juhatause koosolek, 16. skp juhatause laiendatud koosolek, millest võtavad osa kõik liidu liikmed ja liikmekandidaadid ning 17. skp siis peakoosolek.³ Tulles vastu Leningradi nõupidamisel soovitatule, otsustab liidu juhatus oma koosolekul enda poolt uude valitavasse juhatusse kandidaatidena üles seada Adamson-Ericu, R. Sagritsa, F. Sannamehe, J. Jensen, E. Okase, P. Aaviku ja P. Luhteina; neist seitsmest kandidaadist kuulusid F. Sannamees ja P. Luhtein vabariikliku kunstifondi orgkomiteesse.⁴

Kaudselt käis peakoosoleku ettevalmistamise hulka – pikemalt perspektiivilt vaadatuna

¹ ERA R-1665, 2, 16: 11.

² ERA R-1665, 1, 16: 12.

³ ERA R-1665, 2, 6: 49.

⁴ ERA R-1665, 2, 16: 33. Kunstifondi kolmeliikmelisse orgkomiteesse (lisaks nimetatule ka A. Bach) olid nad otsustatud määrata juhatause 18.02.1944.a. koosolekul ning sellesse ametisse kinnitatud ka kunstidevalitsuse poolt 10. aprillil. ERA R-1205, 2, 16: 20.

muidugi rohkemgi Eestisse tagasipöördumise juurde – kunstnikest liidu liikmekandidaate vastuvõtt liidu täieõiguslikeks liikmeiks: ühelt poolt kindlustas tegutsev juhatus sellega kas või alateadlikult endale meelepärast elektoraati ning teiselt poolt – ja see oli poliitiliselt ehk olulisemgi – oli paratamatult vaja suurendada Eestisse tagasi pöörduvate täieõiguslike kunstnike arvu (peeti „*tarvilikuks seni ENKL kollektiivides edukalt töötanud seltsimeeste seaduslik vahekord ENK Liiduga fikseerida enne tagasipöördumist ENSV territooriumile*“), kuna seal oli ootamas ridamisi ameteid, mida said täita vaid Nõukogude tagalast tulnud kunstnikud. Nii otsustas juhatus (Adamson-Eric, R. Sagrits, A. Bach) 18. veebruaril 1944 võtta liidu liikmeks P. Aaviku, A. Alase ja M. Bormeistri, „*kuna nende kunstiline ja poliitiline areng töö keskes kollektiivides on olnud edukas. Seltsimehi G. Pommerit, A. Kaasikut, A. Hoidret, kes on näidanud küll kunstilist arengut, kuid kelledel veel puudub küllaldane nõukogude kunstniku teadlikkus, juhatus otsustab võtta ENKL liikmekandidaadiks*“⁵ Milles seisnes „*küllaldase nõukogude kunstniku teadlikkuse*“ puudumine? Kui G. Pommeri ja A. Hoidre puhul jääb see segaseks, siis A. Kaasikuga on lugu selge: nimelt olla ta ühel skulptuuride ülevaatusel – aga selle juures võis viibida ka A. Pommer – „*esinenud omavahelises jutuajamise korras ühe ENSV RKN liikme (N. Andresen) aadressil väljendusega, milles ta alusetult ning põhjendamata kahtlustab valituse liiget erapoolikuses tööde hindamisel*“. Ehkki A. Kaasik väitnud hiljem, et ta sellekohane väljendus olla olnud „*kaalumata, avaldatud naljatades*“, on kunstidevalitsuse juhataja asetäitja Paul Rummo käskkiri (26. jaan. 1944) resoluutne, tehes selles kunstnike liidule ettepaneku „*skulptor A. Kaasik kirjeldatud ebanõukogudeliku käitumise pärast korrale kutsuda*“ ning jälgida, et sellisele „*ebanõukogudelikule käitumisele ei järgneks teisi selletaolisi*“.⁶ Siit on ka selge, et A. Kaasik ei olnud omandanud veel piisavalt tarvilikku teadlikkust, et saada ENKL liikmeks. Omaette probleemiks kujunes nii Jaroslavl'i aegadel kui hiljemgi boheemlasliku eluviisiga Karl Burman jun, kellele juhatus teeb 18. veebruaril, arvestades tema „*poliitilise ja kunstilise arengu ning distsipliini puudust*“, hoiatuse ning laseb talle teatada, „*et aasta pärast tuleb tema ENKL liikmeks olemise küsimus ümberarvestamisele*“.⁷

Seda, et Adamson-Ericul ei puudunud uute liikmete liitu vastuvõtmisel ka omad huvid, näitavad vastuolud, mis ilmnevad liidu täiendamisel uute liikmetega vahetult enne peakoosolekut. Küsimuse all on E. Lepa, A. Pilari ja F. Randeli vastuvõtmine. Adamson-Ericu soosiv suhtumine E. Lepasse selgub tema kirjavahetusest liidu sekretäri V. Tigasega. Nimelt kirjutab Adamson-Eric viimasele, et „*samaks ajaks on vaja korraldada veel üks delikaatne küsimus mitteametlikus korras. Nimelt tehke mitteametlikult ettepanek sms E. Lepale esitada motiveeritud soowiavaldus [...]. See jutt ajage temale täitsa omaette maha ja nii et temal selge pilt oleks, et see ikkagi waid tema huwides toimub*“.⁸ Kui Adamson-Ericu suhtumine E. Lepasse oli soosiv – jääb küll arusaamatuks, milleks oli vaja sellist salatsemist – ning ilmselt ka tema hilisema toetusega arvestav, siis tõeliseks pähkliks oli liidu juhatusele ja eriti selle esimehele hoopis iga hinna eest liitu astuda sooviv Felix Randel, kelle juhtumil peatume veidi pikemalt allpool.

Ka liidu juhatuses toimusid juba talvel muutused: sealt oli lahkunud H. Vitsur ning veebruaris „soovis“ sekretäri kohalt tagasi astuda Aino Bach, põhjendades seda sellega, et tal jäävat sekretäri ameti kõrvalt liialt vähe aega loominguliseks tööks. Kui B. Lukats oli mää-

⁵ ERA R-1665, 1, 16: 14.

⁶ ERA R-1205, 2, 16:15.

⁷ ERA R-1665, 1, 16: 14.

⁸ ERA R-1665, 2, 6:42p.

ratud ametisse kunstidevalitsuse kunstinõunikuks(?), siis A. Bachi tagasiastumise tegelik põhjus oli liidu abiesimehe ametikoha kaotamine. Et selles ametis oli seni olnud R. Sagrits, siis pidi ta „*diskreetselt Bachiga rääkima, et see juhatusest lahkuks*“.⁹

Sellises koosseisus alustas peakoosolek Adamson-Ericu juhatamisel tööd. Kõigepealt saab sõna J. Jensen, kes loeb ette ENSV RKN esimehe asetäitja Nigol Andreseni läkituse. Andresen on kunstnikke – aga laiemalt ka kogu kunstiansambleid – kureerinud kõrge valitsusametnik, kellelt pärines enamik suuniseid nii poliitiliseks kui ka loominguliseks tööks. Ta oli omamoodi kunstiansamblite järelevalve arhitekt, kes vaatas, et tehtav töö vastaks suurele projektile. Oma tervituses aktsenteerib ta mõningaid olulisi aspekte, mida tagasipöörduvad kunstnikud ei tohiks silmist lasta. Esiteks on need sakslaste ajal Eestis olnud kunstnikud, kes „*on loominguliselt meist võõrdunud, sest neil ei olnud ühiskondlikku rakendust, neil puudusid töövõimalused selles mõttes kui meil, nad kõikusid lootusetuse ja ainult kunstitehniliste harrastuste vahel. Saksa okupatsiooni pimeduses need kunstnikud ei näinud meie vabadusvõitlust, või kui nägid, neil ei olnud võimalust seda oma loomingus väljendada. Nad on elanud, kuid mitte loonud.*“ Ülalöeldust kasvas välja ka Eestisse naasvate kunstnike üks olulisemaid ülesandeid, mis seisnes paigale jäänud kunstnike kaasamises: „*Nõukogude Liidu tagalast tagasi pöörduvad olgu esimesest hetkest alates aktiiviks, kes kaasa tõmbavad uude loomingutöösse vabastatavas Eestis asuvaid kunstnikke ja nendega koos asuvad nõukogude kunsti ülesehitamisele.*“

Oli ilmselge, et selle vähese hulga Nõukogude Liidust tagasi minevate kunstnikega ei saanuks kõiki mahukaid ettevõtmisi, mis parteil ja valitsusel kunstivallas kavas olid, teoks teha. Kuid Andresenil oli oluline ka rõhutada, et Eestisse jõudmine ei tähenda mingil juhul seda, et kunstnikud võiksid arvestada mingi erilise „*loomingulise vabadusega*“, et kontroll kõrgemalt poolt nende tegevuse üle nõrgeneks või sootumaks lakkaks: „*On endastmõistetav, et eesti kunstnikud suhtuvad usaldusega meie Valitsusele ja Parteile ning teavad, et neid alaliselt abistatakse ja et neile võimaldatakse Eestis kõige avaramad töövõimalused, kuid ühtlasi esitatakse neile rangeid nõudeid loomingu sisu ja vormi ning meisterlikkuse kohta ja mõistetakse halastamatult hukka vastutustundetuse, loominguline lohakus, andevaesus ja teesklemine.*“¹⁰ See andis tervele peakoosolekule tarviliku kammertooni. Adamson-Ericu esinemine, järgides küll etteantud tonaalsust – ta nimetab samuti, et peakoosolek ei ole mingil määral juhuslik, vaid on tingitud eelseisvatest suurtest ülesannetest, mis ootavad ees Eestisse tagasi pöörduvat kunstnikkonda, ja ennekõike puudutab see Eestis olevate kunstnike kaasamist tehtavasse töösesse, sest „*meie kujutava kunsti kaadrid on kogu Eesti kujutava kunsti elu taastamise organiseerimiseks väikesed*“ jne –, on siiski vähese pateetilisusega tehtud kokkuvõtte vahepealse aja puudustest ning edusammudest. Ja kuigi Adamson-Ericu tõdeb, et ENKL töö on olnud „*aruande perioodil* (s.o alates 1943. aasta jaanuarist – T.V.) *kõige ühtsem ja tihedam, kui ühelgi teisel perioodil eesti kunstnikud on saavutanud*“, on ta siiski sunnitud möönma ka sisemiste konfliktide ja vastuolude eksisteerimist, mida, nagu ta arvab, on katsutud eksponeerida nõnda, et luua väljaspool muljet, nagu poleks „*meil kõik seesmiselt korras*“. Tegelikult, rõhutab ta, on kõik konfliktid kunstlikult tekitatud.¹¹ Koosolekul osalejatel oli siiski sootumaks teine arusaam vastuoludest, mis valitsesid juhatuse esimehe ja liidu liikmete vahel, ehkki päris kõiki nende tagamaid ei ole praegu enam võimalik välja selgitada.

⁹ Sagrits, A. Päevik II, 14.02.1944.

¹⁰ ERA R-1665, 1, 15: 3–5.

¹¹ ERA R-1655, 1. 15: 6.

Uue juhatuse liikmekandidaatidena seati üles esmalt kõik need, keda juhatuse ise ette pani, kuid mitte ainult nemad. E. Einman seab omalt poolt üles veel Aino Bachi kui tunnustatud ja andeka graafiku, „*kelle tegevus eriti evakuatsiooni olukorras Nõukogude Liidus nii loominguiliselt kui organisatoorselt edukas on olnud. Samuti on sm. Bach ideelis-poliitiliselt küps nõukogude kunstnik*“, ning A. Alas E. Roosi, kes on saanud oma töö eest „*ametlikult ENSV kunstnikest kõige parema hinnangu*“. Kindlasti olid uue juhatuse valimise tulemused üllatuseks ennekõike Adamson-Ericule, kuid tõenäoliselt ka enamikule teistele kohalviibi-jaist: 13 poolthäälega valiti juhatusse E. Okas ja R. Sagrits, 12 häälega P. Aavik, 10 häälega A. Bach ja F. Sannamees. Adamson-Eric ja A. Alas saavad järelvalimisel juhatuse liikmekandidaatideks. Liidu uueks esimeheks valib juhatuse 18. augusti hommikul F. Sannamehe, kuna abiesimeheks saab P. Aavik, esimeseks sekretäriks A. Bach, teiseks R. Sagrits ning ametita liikmeks jääb E. Okas. Juba sama päeva pärastlõunal annab Adamson-Eric asjaajamise uutele inimestele üle.¹² Miks kunstnike liidu etteotsa valiti F. Sannamees, jääb veidi arusamatuks, ehkki võib arvata, et ei R. Sagrits ega ka E. Okas, kes olid saanud valimistel kõige enam hääli, polnud valmis seda ametit vastu võtma, kuna üha enesekindlamaks muutuvat A. Bachi sellele ametikohale lihtsalt ei valitud ja P. Aavik oli liidu liige olnud liiga lühikest aega, et kohe sellele ametikohale saada.

Kindlasti oli Adamson-Eric väga pettunud, sest just nüüd, mil ees seisis kojumine, oli ta jäänud ilma selle liidu, mida ta hakkas juba 1940. aastal üles ehitama, juhi kohast, veel enam – teda ei valitud ka selle juhatusesse. Pöördunud Moskvast tagasi Jaroslavl, heitnud ta Bristolis fuajees enda üle nalja: tõmmanud ninaga õhku ja ütelnud „laiba lõhnad!“.¹³ Ent selle eneseiroonia kõrval saadab ta Moskvasse tema käes olnud „*ENK Liidu arhiivi, nagu see siin säilinud on*“, ning ka varasematel aastatel tehtud fotod. Siiski on ta väga ettevaatlik eriti just fotode suhtes, kirjutades, et „*neid fotosid, mida võib lewitada, peaks aga enne tsenseerima sõna otseses mõttes, kuna mõnegi foto wõi töö antud kujul lewitamine ebasoovitaw on*“, ning soovib V. Tigasel pöörduda kunstidevalitsuse nõuniku B. Lukatsi poole, et viimne eraldaks need, mille „*lewitamist ei saa soovitawaks pidada*“.¹⁴ Tagantjärele on nüüd pea võimatu ütelda, milliseid Jaroslavlis või ka Moskvast tehtud ülesvõtteid Adamson-Eric silmas pidas, kas neid, mis tundusid talle kuidagi seltskondlikult või hoopis mingil muul moel kunstnikkonda kompromiteerida võivat.

Mingeid toimekaid ülesandeid ei oska liidu uus juhatuse talle leida, ehkki 21. augusti koosolekul otsustatakse täiendada rakenduskunsti kombinaadi orgbürood ühe liikmega, kelleks nimetatakse Adamson-Eric.¹⁵ 2. septembril kirjutab uue juhatuse valimisest innustust saanud Aino Bach juba Leningradist teistele juhatuse liikmetele Moskvasse, et „*sms Adamson-Eric on ette nähtud Lõuna operatiiv-gruppi – kui ta tervis pole korras – pole tal tarvis rutata, sest sealsed elamistingimused on esialgu kaunis rasked*“, ent tegelikult ei kavatsenudki keegi teda sinna saata ega olnud ka mõtelnud selle üle, kuidas võiks teda arvestataval organisatoorsel tööl edaspidi rakendada. 4. septembril peab Adamson-Eric Jaroslavl ühisateljees (Sagritsa asemel, kes on juba lahkunud Leningradi), referaadi dialektilisest materialismist ja loengu tänapäeva nõukogude eesti kunstist. Rahvast olla teda kuulamas olnud palju (teiste hulgas Inna ja Nadja Taarna, Järvet, Ots, Taev, Oolep, Jõeste, Landman, Glas, Pöldroosid, Tasamäe jt)

¹² Samas; ERA R-1665, 1, 16: 17.

¹³ Sagrits, A. Päevik II, 24.08.1944.

¹⁴ ERA R-1665, 2, 6: 5.

¹⁵ ERA R-1665, 1, 16: 37p.

ning ta rääkinud köitvalt „*meie kollektiivist ja tutvustas rahvale vanemaid ja uuema koolkonna kunstnikke*“. Anna Glasi küsimusele, „*kas on meie vanema generatsiooni kunstnikud siin Liidus lõplikult küpsenud ja oma haripunkti saavutanud?*“ vastanud Adamson-Eric, et „*tema ei saavat väljas poriloiku maalida, kui tahab (s.t. ei lasta teda tema natüürmorte teha), ja nii ei saa tema lõplikust küpsemisest juttugi olla*“.¹⁶ See oli kahtlemata veidi ootamatu ja julge ülestunnistus, eriti seltskonna ees, kus iga väljaöeldud lauset võidi ideoloogiliselt „õigesti“ interpreteerida ning vajalikku instantsi ette kanda. Ent teiselt poolt on see ka mõistetav, sest senised organisatoorsed pingutused olid tühja jooksnud. Tegelikult peaksime Adamson-Ericu toonases käitumises nägema mitut vastuolulist külge, mis olid suhteliselt raskesti ühildatavad.

Kuid otseste tööülesannete puudumine hakkas Adamson-Ericut pea kohe vaevama: 5. septembril saadab ta järelepärimise Moskvasse, „*et oleks endalgi huvitav teada, kuhu või kuidas rakendada kavatsetakse?*“¹⁷ Teda ei rakendata kuhugi. Septembri lõpus, nüüd juba Leningradist vahetult enne sõitu Eestisse, kirjutab ta veel mitu kirja küll „*kui ebaametlik persoon*“ sekretär V. Tigasele Moskvasse, et saada selgust juhatusel lähiaja plaanidest, millesse teda muidu keegi ei pühenda; samuti tundub talle, et uus juhatuse ei ole kuigi tegutsemisvõimeline: „*see on muidugi iseloomu wiga, et ma wegeteerida ei oska – mõni rühm tunneb ennast seaduslikus abitusel oiwaliselt ja kombineerib 2 ja 3 korda kuivprodukte wedelema lisaks*“.¹⁸

Uues juhatuses on vähemasti Aino Bach ja P. Aavik, kes on sootumaks vastupidisel arvamusel: juba 31. augustil kirjutab A. Bach Leningradist F. Sannamehele Moskvasse, et „*siin ollakse väga rahul, et uus juhatuse tegutseb kiiresti, et meie operatiivgrupp on üks esimesi väljasõitjaid, kuna kirjanikud ja heliloojad on ses osas passiivsemad. Peetakse meid kainemaks – loodetavasti ka meie esitatud dotatsioonid on elulähedasemad – neid esitame kohapeal, oludega rohkem kooskõlas. [...] Asju saab ajada vaid Eesti pinnal. [...] Igatahes on tähtis, et meie juhatuse ja kollektiiv oleks kiiremas korras Eesti territooriumil koos. Smeeste Sagritsa ja Okase siia jõudes peame koosoleku, teeme otsuseid, mis teha tuleb ja arvatavasti esmaspäeval, so 4. septembril asume teele vabastatud Eesti territooriumile. Informeerime teid seal pidevalt. [...] Igatahes on tähtis – et peatselt meie juhatuse ja kollektiiv saaks tööle asuda vabastatud Eesti territooriumil – ja kõik muu laheneb seal*“.¹⁹ Samavõrd energiline näib olevat oma „päevakäskudega“ ka liidu uus aseesimees P. Aavik, kes liikus K. Irdi jälgedes septembri alguses Võrust Tartu poole, et hakata kunstnikke „arvele võtma“.²⁰

Siiski ei tekitanud see „paleepööre“ ka mitte kõigis juhatuse liikmeis ülemäärast vaimustust. Sagrits, nagu kirjutab Alice, „*on kole vihane meie poiste pääle, pole uskunud kollektiivist säärast vandeseltsi. Räägib, et uus juhatuse pole üldse suuteline millegiks, sest nende hulgas pole pead, kes mõtleks!*“²¹

Kahtlemata tekib küsimus, miks toimus selline muutus ENK Liidu juhtkonnas vahetult enne tagasipöördumist Eestisse. Arvan, et sellele ei olegi päris ühest vastust, sest siin põimus mitu eri tasandil toimunud faktorit, mis olid vähem või rohkem olnud akuutsed tegelikult ansamblite loomise algusajast ja mingil määral juba Eestist kaasa toodud.

¹⁶ Sagrits, A. Päevik II, 04.09.1944.

¹⁷ ERA R-1665, 2, 6: 5p–6.

¹⁸ Samas: 68.

¹⁹ Samas: 61–62.

²⁰ Vt. Okas, E. Mälestuskilde Suure Isamaasõja päevilt. – Kunst, 1962, nr 1, lk 28–38.

²¹ Sagrits, A. Päevik II, 24.10.1944.

Adamson-Eric ja EK(b)P

Kui 17. augusti peakoosolek võtab esimese resolutsioonipunktina vastu otsuse, et „ideoloogilisel-poliitkasvatuslikul alal ei ole juhatus näidanud küllaldast plaanikindlust selle teostamisel. Samuti ei saa õigustada liikmete vähest aktiivsust sel alal“, siis ei maksaks antud juhul käsitleda seda kui lihtsalt teatud vormitäidet, millel poleks olnud sisulist tähendust, ehkki sellised soovitusel kordusid aastast aastasse kõikidele loomingulistele liitudele.²² Kunstnike liidu liikmeist kuulus kommunistlikku parteisse täieõigusliku liikmena alates 16. jaanuarist 1944 ainult Aino Bach, kuna Adamson-Eric võeti liikmekandidaadiks alles 19. novembril 1943. Ehkki viimane võeti ühehäälselt liikmekandidaadiks, tekitas küsimusi tema vanemate ning ka tema enda isalt päritud varad, mis, tõsi küll, olid 1940. aastal osaliselt natsionaliseeritud. Küsimusele, kas ta on teadlik ka partei liikme kohustustest, vastab Adamson-Eric jaatavalt, sest on „1940. aastast saadik kandnud osaliselt parteilisi kohustusi“. Siiski leiab üks kohalolijaist (Helene Johani), et „Adamsoni eluloos mängib rolli ka juhus. Kuid tema kunstnikuteened on küllalt tugevad, et teda vastuvõtta parteisse. Nii olid tema vastuolud Pätsu-valitsusega puht isiklikku laadi ja ei lisa talle parteilisi teeneid“. K. Ird, olles küll nõus Johaniga, lisab, et „hinnata tuleb seda, et tema (s.o Adamson-Ericu – T.V.) opositsioon nõukogude korra tülles muutus poolehoiuks uuele korrale“.²³ Paratamatult jääb mulje, et partei algorganisatsioonis suhtuti Adamson-Ericusse teatud ettevaatusega, ent päris üheselt selget suhtumist ei olnud Adamson-Ericusse ka kõrgemal pool. Selle kaksipidise suhtumise juured ulatuvad tagasi veel sõjaeelse aega, esmalt tema tegevusse vabariigi ajal ning 1940/41. aastasse, mil ta tegutses Eestis kunstnike orgkomitee sekretärina, kuid teatud kõhklusi Adamson-Ericu suhtes olid suurendanud ka N. Goldschmidti kaebekirjad Nikolai Karotammele alates 1942. aasta suvest. Nendes on Adamson-Ericu tegevus esitatud väga mustades värvides. Nii kirjutab Goldschmidt sama aasta 2. juunil Karotammele, et „ansambli administraator sms Nõu teatas Moskvast mulle, et ansambli tegelane sms. Erik Adamson mustab ja siunab teid igal pool kus aga saab. [...] Siia Jaroslavlisse tules, selgus mulle kohe, et „Adamson ja Ko“ töövili on siin vilja kandnud. On nimelt moodustatud n.n. „eliit grupp“ isikuid, kes klikena on kogu ansambelis mõju ja võimu enda kätte haaranud ja terroriseerivad kogu ansamblit. See klik dikteerib ansamblis ette kogu tegevuse ja talitab nii nagu heaks arvab, arvestamata enamuse seisukohtadest. Sellesse klikesse kuuluvad: Adamson, Ird, Mugasto-Johani, Ekston, Alumäe, Matsov, Lauter ja mõni seltsimees, kelle kohta veel täielikud andmed puuduvad. Kuidas suhtuvad sellesse klikesse sms. Semper ja abidirektor Gantmann, selle kohta puuduvad samuti täpsed andmed. Kuid Adamson on ju Semperi sugulane (naise vend), samuti ei saa just öelda, et Gantman erapooletu oleks“.²⁴ Kuigi kõik, mida Goldschmidt Karotammele kirjutas – ja ta kirjutas sageli ja pikalt –, ei vasta tõele, peegeldab see

²² Üsna tendentsliku ja teadlikult väljajäetelise ülevaate EK(b)P tegevusest ERKA-s kirjutas omal ajal V. Leede. – Vt Леде, В. О деятельности Коммунистической партии (большевков) Эстонии по руководству Государственными художественными ансамблями и творчеством союзами в годы Великой Отечественной войны. – Тõid ЕКР ajaloo alalt. II, Tallinn, 1966, lk 110–148.

²³ Aino Bach oli võetud EK(b)P liikmekandidaadiks juba 1940. aastal. Vt. Raudsepp, Ingrid EK(b)P osast...; ERAF 1, 1, 635: 13–14.

²⁴ ERAF 1, 1, 387, s.p. Nikolai Goldschmidt, nagu hiljem on selgunud, oli värvatud alates 1942. aasta sügisest NKVD agendiks, kelle ülesandeks oli „pidada järeelvalvet ERKA töötajate üle, põhiliselt Kunstide Valitsuse juhataja J. Semperi ja ka teiste juhtivate töötajate järele eesti ansambliks“. Siiski kustutati ta üsna peatselt agentuuri nimekirjast, sest ta olla olnud liiga lobisemishimuline ning pommitanud oma kaebekirjadega ka parteiorganeid. – Vt Oun, T. Vastuoluline Nikolai Goldschmidt. – TMK, 1994, nr 8/9, lk 67–72.

ometi mingeid ansamblites valitsenud tendentse. Kahtlemata tiivustas Goldschmidti ka kõrvalejäetuse tunne – ta pretendeeris, nagu on tema kirjadest võimalik välja lugeda, ise ansamblite juhataja kohale ning seetõttu ei säästnud värve teiste mustamisel. Et nendel (aga võimalik, et teistelgi) EK(b)P KK-sse jõudnud teadatel Adamson-Ericu kohta oli oma mõju, annavad tunnistust N. Andreseni asjaomased seletused Karotammele. Ta kirjutab viimasele 26. septembril 1942, et „*paar isikulist küsimust näib mulle ikka veel vajavat selgitust, nii palju kui mul on tulnud asju selgitada RKN liinis. Selle pärast arvan, et ei ole liigsed mõned read ka minu poolt Teile*“. Nende „*paari isikulise küsimuse all*“ peab Andresen silmas Adamson-Ericut ja Hans Kruusi. Ta jätkab, et on „*mõnel korral aru saanud, et ta (s.o Adamson-Eric – T.V.) isik ei ole ühes või teises suunas vastuvõetav. Samuti on püütud üksikute isikute poolt ka mulle kõnelelud meeleolutekitavaid jutte temast*“. Vaagides Adamson-Ericu isiku positiivseid ja negatiivseid külgi, jõuab Andresen lõppjäreldusele, et ta on järjekindel, töökas ning mis kõige tähtsam – „*ta mõjub teistesse kunstnikesse distsiplineerivalt. On suurel määral A. teene, et Jaroslavlis töötavad kunstnikud kogu valge aja. Samuti on A. suuri teeneid, et Jaroslavli rühma on viidud sisse teemade kollektiivne arutamine ja kollektiivne hindamine. Teist selletaolist organiseerimisvõimelist isikut ma ei näe kogu kunstnikkonnas. Ja sellepärast on minu arvates teda vaja arvustada, kuid ka tõhusalt abistada töös kujutavate kunstnikega*“.²⁵ Ilmselt leidub just siin vähemalt üks põhjus, miks Adamson-Eric sai valitud 1943. algul loodud ENK Liidu esimeheks.

Kui juuni lõpus (28.06.1944) annab Adamson-Eric kunstiansamblite parteialorganisatsiooni üldkoosolekul aru kunstnike tegevusest, nendib ta enesekriitiliselt, et „*poliitharidusliku töö osas pole küllaldast aktiivsust*“, kuid lisab justkui välja vabandades, et „*kunstniku poliitiline aktiivsus tõuseb esile tema töödes*“. Igal juhul pannakse Bachile ja Adamsonile südamele, et nad viiksid oma kollektiivis läbi poliitkasvatustööd.²⁶ Veel enne seda (06.06.1944) oli Adamson-Eric olnud aru andmas EK(b)P KK bürool, kus üldiste edusammude (osalamine üleliidulistel näitustel, rindebrigaadid jne) kõrval leitakse, et liidu liikmete poliitiline ning kunstilis-teoreetiline kasvatustöö on puudulik, sest loengud, mis selles valdkonnas toimuvad küll perioodiliselt, piirduvad „*passiivse kuulamisega*“. Kunstnikud ei tööta iseseisvalt teoreetiliste probleemidega ega valmista etteloetu põhjal referaate, mida siis teistele kaaskunstnikele ette kanda. Side kunstnike ning ühiskonna vahel olevat puudulik, mistõttu pole võimalik, et ühiskond saaks teostada „*kontrolli ja kriitikat nende tööde üle*“. Ühtlasi otsustatakse büroos, et liidu juhatus töötab koos KK agitatsiooni- ning propagandaosakonnaga välja kunstnike „*ideelis-poliitilise ning professionaal-teoreetilise taseme tõstmise tööplaani*“ ning esitab selle juuli lõpuks KK-le. Lisaks sellele tuli liidu juhatusel edaspidi pöörata „*kõige tõsisemat tähelepanu kunstnike tehnilise taseme süstemaatilisele tõstmisele, eriti joonistuse ja kompositsiooni alal*“ ning rõhutati vajadust õppida „*vene kunsti parimatelt meistritelt ja eesti parimatelt kunstnikelt*“. Ja muidugi seda, et eesti kunstnikud peavad õppima sotsialistliku realismi meetodit, mida olevat võimalik saavutada vaid „*visa tööga oma teoreetilise taseme tõstmisel ning tehnilise meisterlikkuse täiendamisega*“.²⁷

Pöördunud Leningradist tagasi Jaroslavli, leiab kogunenud juhatus (Adamson, Bach, Sagrits), et parteilt saadud otsuse põhjal „*ENK Liidu töö suunamise vajadustest on olulisem*

²⁵ ERAF 1, 1, 387, s.p.

²⁶ Samas: 25.

²⁷ ERAF 1, 4, 116: 16–17.

liikmete ideelis-poliitilise ja professionaal-teoreetilise taseme tõstmise küsimus”.²⁸ Jõutakse isegi nii kaugemale, et otsustatakse jagada sobivad teemad: A. Bach räägib Ilja Repini loominguist, E. Einmann kolmest vene kunstnikust ning R. Sagrits dialektilisest materialismist.

Küsimus ei olnud siin muidugi mitte ainult kunstnikes või nende väheses teadlikkuses, pigem puudutas see kunstiansambleid tervikuna, sest 1944. aasta suve algupoolel puhkesid seal uuesti kõikvõimalikud vastastikused süüdistused erinevates mittetegemistes ning rikkumistes, millel ei paistnud tulevat otsa ega äärt. Need jõuavad otsapidi J. Telmani vahendusel välja EK(b)P KK I sekretäri N. Karotammeni, kellele ELKNÜ agiitpropaganda osakonna instruktori Z. Tibari ettekanne „Olukorrast Jaroslavlis“ andis õige tumedatoonilise pildi seal toimuvast: „Poliitkasvatustöö ERKA on pinnapealne ja juhuslik. Süstemaatilisi poliitõppusi ei toimu.“ Needki loengud, mida peetakse, on „koostatud igavalt, jäävad enamuse kuulajaist poliitinformatsiooni suhtes väga ükskõikseks ja sellest tingituna pole ka ansambli laiem pere kursis mainitud küsimusis”.²⁹ Mis instruktorile veel hullem paistis, oli see, et selle taga oli suuresti ka ERKA parteialgorganisatsiooni sekretär Olga Tasamäe, keda „varasemast kooriliikmeks olemise ajast äärmiselt tasakaalutu ja riika inimesena“ tundvad ansambliliikmed ei võta tõsiselt, pealegi olevat tema parteisekretäriks oleku ajal „ilmnenud mõningaid vahejuhtumeid, mis kahandavad tema kui parteisekretäri autoriteeti. Nii on sm Tasamäel olnud kokkupõrkeid hotelliteenijaga, kellele ta läinud käsitsi kallale, nii et hotelli direktor on sunnitud segama vahele ja tegema juhtunust ettekande ansamblite direktorile. Analoogne juhus on olnud kellegi venelannaga, kes lõõnud sm Tasamäele haamriga pähe. Kõik need juhtumid on teada kollektiivile”.³⁰ Märksa tõsisema süüdistusena kõlab Tibari ettekandest see, et ansamblis valitseb rusutud meeleolu, „tingitud üheksa ansambliliikme arreteerimisest. On võtnud maad mainitute tagaleinamine ja kahjatsemine, mida oluliselt on suurendanud sm Tasamäe jutud sellel teemal”. Vastates hiljem esitatud etteheidetele, eitab Tasamäe kõiki süüdistusi, lisades veel sedagi, et „ansambrites arreteerimiste puhul valitses mitte rusutud meeleolu, vaid mullegi arusaamatult lõbus ja selle arvel nalju ja anekdoote loov õhkkond. Mina kohtus ei olnud, kuulsin ainult otsust ja seda võis hiljem ka vanglast teada saada”.³¹ Karotamm, kelle lauale Tibari ettekanne jõudis, kirjutab sellele, pöördudes E. Pälli, N. Andreseni ja J. Semperi poole, paar resoluutses toonis küsimust: „On see kõik tõsi? Ja kuidas asjad niikaugemale üldse said minna?”

²⁸ ERA R-1665, 1, 16: 24–25.

²⁹ ERAF 1, 1, 685: 20.

³⁰ Samas: 20p.

³¹ ERAF 1, 1, 685: 21. Ei ole küll teada, et need arreteerimised tekitasid ansambli liikmetes erilist löbu, pigem ikka masendust. Nii kirjutab nende kohta A. Sagrits järgmist: „Ansambelis viiakse jällegi mehi minema! Esimene oli Neemre, kes kadus, teine Sillak, edasi Kivimägi, Luige, Loorits ja pühapäeval viimasena Priimägi. Kuid viimane lasti pühapäeval jällegi vabadasse. [...] Põhjuseid ei teata, miks meie inimesi jällegi „viiakse“ (28.02.1944); Nagu nüüd selgunud, pole Loite laulukoorist Moskva jõudnud, kuhu ta kohtuametisse kutsuti. Tähendab Vitsuri arreteerimine jaamas polnud siiski juhus, vaid ta võeti kogemata Loite asemel! Nad olid 3 suurt vastast olnud Loorits, Loite ja Ers. Viimane õpib Moskva konservatooriumis laulu. Ansambelis olla nad isegi märkusi saanud oma demonstratiivsuse pärast (07.03.1944); Täna öösel oli jällegi ansambli laulukoorist kolm meest minema viidud. Oit, Raidma ja Esko. Kõik elutsesid erakorterites, keegi ei tea, milles neid süüdistatakse! Laulukoor pidi Leningradi esinema sõitma, aga Variste olla öelnud, et selles koosseisus olla esinemine võimatu, ta ei saavat ülejäänutega enam midagi pääle hakata! Ansambli inimesed on väga masendatud. (10.03.1944); Helene Moissejevna rääkis mulle loo Sillaku äraviimisest NKVD poolt. Ida Kivi oli parajasti tema juures erakorteris ööbinud ja palavikus malaarias haige olnud. Oli karjunud – viige mind ka – sel ajal kui Sillak riietus. Tüdruk armastas teda väga, oli palju asju müünud, sest Sillaku kopsud olid haiged ja tal oli tugevat toitu vaja. Sillak oli palunud, kas ta võib Ida sokid omale jalga panna ja Ida oli pahaseks saanud säärase rumala küsimuse üle. Pääle nende lahkumist oli tüdruk hullununa jooksnud 4 tundi palavikus mööda uulitsaid, alles vastu hommikut ilmunud I-sse hotelli 36-sse tütarlaste tuppa. Ja jäi raskesti haigeiks pääle seda, tüdrukutel oli tegemist, et teda kinni hoida. Oli jampsinud ja palunud enda ka viia. Sest saadik kurvameelne, üksi ei või teda üldse jätta“ (01.04.1944).

*Põhjalikult kontrollida!*³² Kontrollimise käigus selgus muidugi, et poliitööd eriti ei tehta, kuid lisaks sellele on ka ametiühinguga lood enam kui halvad, sest selle töö olla sisuliselt lakanud äü esinaine Salme Rikase „*lohaka ja bürokraatliku asjaajamise tõttu*“. Viimane kirjutab EK(b)P KK-le oma seletusi andes, et „*mis puutub ansamblitesse üldse, siis ta ei kujuta enesest head Nõukogude asutust, kus hästi kooskõlastatult töötavad kolm instantsi – administratsioon, parteiorganisatsioon ja ametiühingu organisatsioon. Valitseb demoraliseeritud õhkkond, eriti poliitiliselt on asi läinud täiesti isevoolu*“ ja selles andvat kõige rohkem tunda juhtimise puudumine parteiorganisatsiooni poolt.³³ Kuid ilmnevad ka ansamblites valitsevad vastastikused intriigid. Olga Lund, andes oma infot KK-le ansamblites valitsevatest meeleoludest, teab kirjutada, et „*peale sms. Raagi ja Lee lahkumist ansamblitest on märgata jälle intriigide tekkimist. Iseäranis paistab silma Ird, kes katsub saada domineerivat seisukohta*“. Samuti üritatakse välja süüa ning igati mustata partorg Tasamäed, kes katsuvad korda majja panna.³⁴ Kui augusti algul (3.08) teeb EK(b)P KK osakonnajuhataja L. Illison kokkuvõtte ERKA parteiorganisatsiooni ja ühiskondlike organisatsioonide tööst, on ta sunnitud nentima, et see on „*madalal tasemel*“, et parteiorganisatsioon ei kontrolli kommuniste nende praktilisel tööl, et marksismi-leninismi teooria omandamine on kommunistide hulgas organiseerimata, et ansambli liikmete hulgas tehtav poliitöö on olnud pinnapealne ja süsteemitu jne.³⁵ Tegelikult ei oleks see kõik pidanud EK(b)P KK-le tulema sugugi mingi erilise üllatusena, sest juba ligi aasta varem (23.08.1943) oli Jaroslavli partei oblastikomitee pöördunud Karotamme poole mureliku kirjaga, et eestlaste kunstiansamblites on liiga vähe kommuniste, et tagada vajalik parteiline mõju ansamblitele, kunstnikele ja heliloojatele.³⁶

Kui Adamson-Ericul polnudki mingit otsest sidet intriigidega, mis toimusid ansamblite parteialgorganisatsiooni tasandil, ei saanud need temast kui partei liikmekandidaadist ja kunstnike liidu esimehest – st kui ühest ansamblite juhtfiguurist, peakunstnikust – jälgi jätmata mööda minna. Siit saab ka mõistetavaks, miks ta viimasel minutil üritab jõuliselt poliitööd oma väikeses kunstnike kollektiivis edendada – pea võimatu oli sellises olukorras, kus igast ettevõtmisest või tegematajätmisest võib keegi ette kanda, eirata partei kõrgemalt tasandilt tulnud korraldusi, sõltumata sellest, kas näed neis mingit sisulist mõtet või mitte. Pealegi olid liidu uue juhatuse valimised ukse ees, mistõttu tuli eriti tähelepanelik olla ning kahtlemata oli Adamson-Eric teadlik (ja ka oma positsiooni pärast kartlik) intriigidest, mida punus N. Goldschmidt.

³² Samas: 20.

³³ Samas: 48p–49.

³⁴ Samas: 27p–30. K. Irdi tegevuse kohta Jaroslavli-perioodil on avaldatud erinevaid arvamusi. Ühe, valdavalt positiivse pildi esitab ülalnimetatud ELKNÜ instruktor Tibar: „*Sm K. Irdiga on ansambli liikmed rahul. Kuuldub kiitvaid sõnu tema kommunistlike noortega tehtava töö osas. Üldiselt leitakse, et sm Ird on väga palju muutunud ja kasvanud viimase aasta kestel heaks seltsimeheks*“. Sootumaks teiselaadse iseloomustuse annab Irdi kohta partorg Tasamäe: „*Sm K. Irdiga ansamblites just ei olda rahul. Partei RK pani mulle ette, et sm Ird'i soovitaksin mujale tööle, et ta intrigeerivat palju. Mulle öeldi: sm Ird intrigeerib kõikjal, kus vähegi töö hakkab rahulikult minema. Irdi käitumises on lohakust ja haiglast närvilikkust. Ma ei usu, et see inimene oleks vaimult, kui kehalt täiesti terve. Tal on teadmisi ja teravmeelsust, organiseerimise võimet, ta kõneleb ladusalt, aga ta rikub kõik selle oma brutaalse käitumise ja intrigeeritsemisega*“. ERAF 1, 1, 685: 21–26.

³⁵ Samas: 51–52.

³⁶ Samas: 53.

Felix Randeli juhtum

Jaroslavli kunstnike seas olid levinud ka kuuldused, et Nikolai Goldschmidtiga on tihedalt seotud Felix Randel: „Randel ja Goldschmidt lõövad Moskvast laineid. Esimene olla MOS-i liikmeks vastu võetud, s.t. üleliidulise nõukogude kunstnike liidu hulka (meie omad ei võtnud teda) ja põhjab meie inimesi nüüd kus aga saab. Goldschmidt samuti käib venelastele kaebamas omale tehtud „ülekohtu“ pärast.“³⁷ Jaroslavlis polnud ka kellelegi saladuseks, et Randeli suhtumine kunstnike liitu ning Adamson-Ericusse oli äärmiselt halvustav: „Randel pidi kogu maad ja asjandust siunama (esmajoones muidugi Adamsoni), nagu kirjutab Ninale Pilar. Elavad nad viimasega koos erakorteris, Randeli naine on sõitnud Leningradi, ja Pilar olla surmani tüdinenud naabri halisemisest.“ Paistab, et Randel oli Adamsoni avaliku siunamise süstemaatiliselt ette võtnud, sest mõni nädal hiljem käinud Pilar vestlemas, „rääkis Randelist, kellega koos elab. See manavat Adamsoni iga päev järjekindlalt. Siiski olla ta Pilari arvates palju muutunud.“³⁸ Randelit pidevalt vaevav küsimus oli selles, et KL ei olnud võtnud teda oma liikmeks. Usutavalt tundis ta end seetõttu solvatuna, sest, nagu ta ise kirjutab, töötas ta kuni 1. detsembrini 1924 Väike-Maarja Gümnaasiumis joonistusõpetajana, mil ta „koos abikaasaga vallandati seoses kommunistlikult meelestatud õpilaste juhtide Ed. Kulli ja Fr. Rossi väljaheitmisega koolist, keda meie klassijuhatajad kaitsesime ja kaasatundsime.“³⁹ 1940. aasta juunipöörde järel töötas Kommunisti toimetuses ning sõja puhkemise järel evakueerus koos perega Nõukogude Liitu. Et ENK Liit oli keeldunud teda oma liikmeks võtmast, siis otsis ta ilmselt kõrvalteid, kuidas seda tegutseva juhatuse vastuseisust hoolimata saavutada. Üllatusena saabki ENK Liidu juhatuse üleliiduliselt orgkomiteelt 8. juuliga dateeritud kirja, milles teatatakse, et nad on tutvunud Randeli töödega ning soovitatakse „käsitleda sm Randeli liikmeks võtmise küsimust.“⁴⁰ Kohe varsti pärast seda (12.07.1944) esitab Randel ka sooviavalduse liitu astumiseks, lisades sinna juurde, et „minu viimase aja tööd olid hiljuti läbivaatamisel NSVL NK Liidu Orgkomitee presiidiumis, kus said tähelepanu ja tunnustuse osalisteks, mille tulemusena esitati Teile vastav ettepanek minu liikmeks võtmiseks.“⁴¹ Et üleliiduliselt orgkomiteelt oli sarnase kirja saanud ka kunstidevalitsus, siis soovitakse seal teada saada, kuivõrd on KL kursis Randeli ja orgkomitee sidemetega. Kunstnike liidus ei teata Randeli plaanidest midagi. Nüüd otsustatakse F. Randel välja kutsuda ning nõutada temalt endalt selgitusi. 17. juulil tulebki Randel Adamson-Ericu, P. Rummo ja P. Luhteina ette aru andma ning teatab neile, et pole oma tööde näitamist orgkomitees ise algatanud ega ole ka mingit sellekohast sooviavaldust kirjutanud. Küll olla ta aga aasta tagasi rääkinud Adamson-Ericule liitu astumise võimalusest. Adamson-Ericu küsimuse peale, kas tal on üleliidulises orgkomitees keegi, kes seisab tema huvide eest, vastab Randel süütult: „Ei tea.“ See vastus ei saa rahuldada Adamson-Ericut, sest Randel, olgugi et kunstnikuna mitte kuigi arvestatav, on kontrolli alt välja libisenud ja tegutseb mitte ainult üle kunstnike liidu, vaid ka üle kunstidevalitsuse pea. Aga on, keda tuleks kahtlustada. Nii kirjutabki Adamson-Eric kunstidevalitsuse juhatajale, et „meil olemasolevate andmete järele kogu asjas aktiivselt on kaasa tegutsenud orkestrijuh N. Goldschmidt, kellelt otseseks arupärimiseks puuduvad meil

³⁷ Sagrits, A. Päevik II, 21.07.1944.

³⁸ Sagrits, A. Päevik II, 15.03., 22.04.1944.

³⁹ ERA R-1665, 3, 140: 27.

⁴⁰ Samas: 3.

⁴¹ Samas: 1–2.

võimalused. Asjasse täielise selguse saamiseks oleks aga vajalik täpsustada ka N. Goldschmidt'i osa Üleliidulise Kunstikomitee mitmes instantsis, kui ka Üleliidulises NKL Orgkomitees, milleks palume Teid nõutada vastavad materjalid ja tutvustada F. Randeli küsimusega seoses olevas osas nii ENKL juhatust, kui ka sekretariaati Moskvast.⁴² Üleliiduliselt orgkomiteelt tuleb 1. augustil vähemalt osaliselt rahustav vastus – muidugi ilma ühegi konkreetse nimeta –, et „NSVL KL Orgkomiteel ei ole mingeid süüdistavaid materjale ei ENK Liidu juhatuse ega selle esimehe kohta isiklikult, mis puudutaksid F. Randeli vastuvõtmise küsimust liitu. Orgkomitee ei andnud ametlikku hinnangut F. Randeli töödele, kuna praktika kohaselt teeb seda esimeses järjekorras liidu juhatust.“ Samas palutakse uuesti käsitleda võimalikult kiiresti F. Randeli liitu astumise küsimust ning informeerida sellest orgkomiteed.⁴³ Järelikult ei midagi ülemäära hullu: Randeli sooviavaldust liitu astumiseks saab käsitleda kui tavalist reavaaldust. Nii tehaksegi 16. augustil juhatuse koosolekul (Adamson-Eric, P. Luhtein, R. Sagrits, A. Bach) ja rõhutatakse, et ENK Liitu astumise eeltingimuseks on olnud avalikkuse ette küündiv loominguiline aktiivsus. Kas F. Randeli puhul on võimalik teha erandit? Või loobuda üldse sellest nõudest? Randelile ei tehta erandit ega loobuta ka „avalikkuse ette küündiva loomingu nõudest“ ning ühehäälselt otsustatakse teda liitu mitte vastu võtta.⁴⁴ Siiski ei taha Randel loobuda: juba päev pärast uue juhatuse valimist loodab ta leida selle uueltselt koosseisult enda suhtes mõistvat suhtumist, ent ka uus juhatust ei leia põhjust, miks peaks eelmise juhatuse otsuse – seda enam, et see on kinnitatud 17. augusti peakoosolekul – taas sisulisele läbivaatamisele võtma. Neil päevil pole pettunud mitte üksnes Adamson-Eric, vaid pettunud on ka Felix Randel.⁴⁵ Kuid kumbki neist ei kavatse veel millestki loobuda, ehkki nad ajavad sootumaks eri asju.

Adamson-Eric ja kaaskunstnikud

Adamson-Eric ei suutnud tõenäoliselt päris adekvaatselt hinnata oma kaaskunstnike suhtumist endasse. Ehkki ta puutus nendega küll sageli kokku, jäid nad talle siiski oluliselt kaugemaks ja võõramaks – nii intellektuaalselt kui ka ambitsioonikusest – kui kunstidevalitsuse juhataja J. Semper.

1944. a. veebruaris kirjutab A. Sagrits oma päevikusse, et „üldse on ansambelis Adamsoni vastu tumedad jõud liikvel! Liidu eestlane Rauk korjab tema vastu andmeid, käinud Landmani juures küsimas, palju omanud Adamson Eestis maju, chef polevat kellegi kunstnik, kuidas ta üldse teeneliseks saanud j.n.e. Ka polevat kunstnikud temaga rahul, nurisevat tema asjaajamisega ja veel palju muud. Kunstnikud olla ise Raukile kaebanud sellest. Landman jutustas Rihile, [...] arvasime, kes see kunstnik võis küll olla, ja peatusime Okasel. [hiljem lisatud: või Randel?!] Muu keegi ei saa kõne alla tulla.“⁴⁶ Millist kasutamist – ja kas üldse? – sellise info kogumine leidis, on raske ütelda; kui me aga arvestame, et sellised muutused, nagu oli kunstnike liidu esimehe väljavahetamine, ei saanud toimuda kas või kõrgemalt poolt tulnud vaikiva

⁴² Samas: 11.

⁴³ ERA R-1665, 3, 140: 11–12.

⁴⁴ ERA R-1665, 1, 16: 33–34.

⁴⁵ F. Randelit peeti mitmel pool üsna kuritahtlikuks intrigandiks. 1942. aasta 24. juulil kirjutab R. Aarma N. Andresenile (?) Tšebarkuli laagrist seoses osa kunstnike (sh J. Jensen, E. Murdmaa) diviisist tagasi tööpataljoni viimisega, et „kuna teada on, et Randel Kamõšlovits oli viimasel ajal üsna tuule peal võib ju oletada, et oma tuleviku kindlustamiseks vahest kukkus õõnestama oma kaaslaste jalgealust. Ketserlik mõte küll, kuid mitte võimatu.“ (ERA R-1, 2, 952: 63p).

⁴⁶ Sagrits, A. Päevik II, 18.02.1944.

nõusolekuta, siis võime arvata, et info, mida sinna ansamblitest ette kanti, oli jõudnud asjaomaste inimeste kätte ning täitnud oma ülesande.

Mõni aasta hiljem, s.o juba 1947. aasta suvel, kui oli algamas kunstielu puhastamine kodanlikest natsionalistidest ning formalistidest, iseloomustas Adamson-Ericut toonane EK(b)P sekretär [...] kaadrite alal kui tahtejõulist ning häid administreerija ning organisatori andeid omavat inimest, kuid kes on äärmiselt kangekaelne. Ta olevat hämmastavalt kõrge enesehinnanguga: tema „*arvas, et Eestis pole peale tema inimesi, kes nii hästi mõistaks kunsti kui tema*“. Ent samas leidub ka viide sõja-aastatele: „*Olles kunstnike liidu esimees häälestas ka kunstnike kollektiivi oma administreerimise ning kõrkusega enda vastu, mille tagajärjel – saades vaid tühise arvu hääli – ei valitud teda esimeheks tagasi*“.⁴⁷ Adamson-Ericu üleolev suhtumine kaaskunstnikesse oli silma torganud veel sõjaeelsest ajast ka Nigol Andresenile: „*Mul tuli siis (s.o perioodil, mil Adamson-Eric oli Tallinnas kunstnike orgtoimkonna sekretär – T. V.) eriliselt Adamsoni tundma õppida, ja tuli tunnistada, et ta vääriski oma käitumiselt nii mõndagi etteheidet, nimelt käitumisega teiste kunstnikega*“.⁴⁸ Vaevalt, et Jaroslavliski Adamson-Ericul suhtlemine teiste kunstnikega pingevabamalt toimus. Näib, et eriti kriitiliselt olid siin Adamson-Ericu suhtes meelestatud 1944. aasta kevadest alates Aino Bach ja Priidu Aavik, rääkimata esimese pikaajalisest vimnamehest Felix Randelist. Sama aasta aprillis kirjutab A. Sagrits oma päevikusse, et „*üldse olevat Aino [Bachi] arvates Liidu asjad pea peal ja Aino igatseb peakoosolekut. Aavik on samuti rahulolematu, teda takistatavat loova töö tegemisel ja ta peab paigal istuma*“.⁴⁹ Maipidustuste ajal A. Bachi elamises, kus viibisid peale korteri perenaise ka A. Alas ja P. Aavik, „*oli Aino vihane, ütles, et chef on kui kass, kes teeb hunniku nurka, kratsib küll pääle, aga hais jääb ikka. Ja see keerutamise mood pole uus. [...] Jõime napsi, poisid ja Aino vandusid, et nüüd panevad nad Adamsonile kannu taha*“.⁵⁰

Pärast 17. augusti peakoosolekut kunstnike liidu esimeheks saanud Ferdi Sannamehel ei olnud selle ameti vastu pea mingit huvi ning ta pidas selles vastu väga lühikest aega.

⁴⁷ ERAF 1, 1, 52: 15–16.

⁴⁸ ERAF 1, 1, 387, s.p.

⁴⁹ Sagrits, A. Päevik II, 28.04.1944.

⁵⁰ Samas, 03.05.1944.

Muuseumikogu – miks just selline?

Pilvi Põldma

Küllap on paljud muuseumitöötajad aeg-ajalt seisnud probleemi ees, et mõnd olulist asja muuseumikogus ei ole, või siis imestanud, miks mõningaid asju on säilitatud. Kui erakolleksionäär seab endale ise kogumisprintsiibid, siis muuseumitöötajal on vastutus ühiskonna ees ja otsustamine, mida koguda ja säilitada, märksa keerulisem.

Viimastel aastatel on Eesti muuseumides palju tähelepanu pööratud kogumispõhimõtete üle arutamisele ning senisest rohkem on teadvustatud ka vajadust olemasolevaid kogusid analüüsida. Varasem muuseumitöö praktika võimaldas museaali kogust välja arvata vaid juhul, kui museaal oli pöördumatult kahjustunud, kadunud või heauskselt omandatud ja kuulus omanikule tagastamisele. Praegu kehtiv muuseumiseadus lubab museaali kogust välja arvata ka juhul, kui see ei vasta muuseumi kogumispõhimõtetele. See annab võimaluse parandada muuseumi kogu kvaliteeti mitte üksnes juurde kogumise, vaid ka väljaarvamise teel.

Kogude analüüsi aluseks on konkreetse muuseumi kogu kujunemise lugu. Muuseumi kogu ei ole ainult objektide summa, vaid oma kujunemislooga tervik.

Sellest ajendatuna võtangi vaatluse alla Virumaa Muuseumide hallata oleva muuseumikogu kujunemisloo. Sõjaeelse perioodi kohta on kasutatud Odette Kirsi kogutud andmeid, artikleid ajalehest Wirulane, kus üks muuseumi asutajaid Arved Palgi töötas toimetajana, ning samuti on muuseumi kogus säilinud mõned dokumendid. Sõjajärgset perioodi vaadeldes toetun põhiliselt muuseumi kauaaegse direktori Leili Pajose koostatud käsikirjale „Rakvere muuseumi kroonika 1946–1999“, mida säilitatakse muuseumis.

Alguses oli Rakvere Muuseumi Selts

Odette Kirsi andmetel ilmus esimene üleskutse kohalik muuseum luua ajalehes Wirulane 1925. aastal. Ajalehe toimetaja Arved Palgi kutsus inimesi üles: „Meie ei tohi enam viivitada, vaid seame omale eesmärgiks kohaliku muuseumi asutamise, kuhu koondame kogud, millede abil oma rahva endist elu ja meie loodust tundma õppida võime.“¹

Mõte arenes ja varsti koostasid Arved Palgi, Richard Leemets ning Voldemar Matson Rakvere Muuseumi Seltsi põhikirja, mis registreeriti 11.02.1927. Põhikirja esimene punkt ütleb, et „Rakvere Muuseumi ülesandeks on kultuur-ajalooliste, etnograafiliste ja loodusteaduslike kogude läbi edendada kultuuri, rahvaste ja looduse tundmist“.²

Õige pea ilmus ajalehes Wirulane „Üleskutse muuseumi poolehoidjatele“, kus kutsuti üles muuseumi tooma nii muinasasju, s.o neid, mis maa seest leida võib, kui ka tööriistu, rahvariideid, dokumente. Samuti paluti kaasabi looduskogu koostamisel ning loodusvaatluste tegemisel. Rõhutati vajadust koguda ja jäädvustada suulist pärimust, lugusid ja legende. Ühtlasi kutsuti inimesi ka Rakvere Muuseumi Seltsi astuma.³

¹ A. P. Kohalise muuseumi asutamisele! – Wirulane, nr 46, 1925.

² RM 1475 Ar1 1076:5.

³ Üleskutse muuseumi poolehoidjatele. – Wirulane, nr 17, 1927.

Foto 1, 2. Rakvere Muuseumi Seltsi põhikirj, registreeritud 11. veebruaril 1927 (RM 1475 Ar, 1076: 4).

Seltsi asutamiskoosolek peeti 31.03.1927. Selt-sile valiti 6-liikmeline juhatus koosseisus esimees Arved Palgi, abiesimees Arnold Martinson, kirjatoi-metaja Voldemar Matson, abikirjatoimetaja Arnold Liiv, laekahoidja Richard Leemets, abilaekahoidja Heinrich Stunde.⁴

1927. aasta suvel korraldas muuseumi selts ar-heoloogilised kaevamised Rakvere linnuses. Arved Palgi meenutab, et kaevamiste eesmärk oli Rakve-re lossi raudukse ja maa-aluse käigu avastamine. Kaevamised äratasid linnas suurt tähelepanu. Ust ega käiku ei leitud, leiti ainult vanu ümmargusi suurtükikuule.⁵

1928. aasta suvel palgati ametisse Rakvere se-minari õpilane Hugo Lille, kes liikus koolivaheajal Lääne-Virumaal ringi ja kogus avatavale muuseumi-le vanavara.

Ajalehes Wirulane ilmus sagedasti muuseumi tegevust kajastavaid kirjutisi ja kuna algusaastatel oli materjalide kogumine ilmselt üks põhilisi tege-vusi, siis saame sealt lugeda mitme eseme ja ma-terjali jõudmisest muuseumisse.

Haruldane annetus muuseumile.

Möödaläinud nädalal sai Rakvere Muuseum kümne asja poolest rikkamaks, mida annetas en-dine Rakvere kriminaalpolitsei assistent T. Raud-sepp, kes praegu asunik on Järvamaal. Need on endisaegsed riidewärvimise käsiklišeed. Klišeed kujutavad endast mõnekümne sentimeetri lai-uideid ja pikkuseid ning kümne sentimeetri pak-suseid puulauakesi, kuhu on sisse löödud igasu-gused waksud ornamendid. Need ornamendid kujutavad lillesid, rõngaid jne.⁶

Trükipakud on praegu muuseumis numbritega RM 223 E 101:1–8; RM 302 E 100:1–4; RM 305 E 102:1–3.

Haruldane annetus Rakvere muuseumile.

P. Eljas Toilast on annetanud muuseumile ühe hästi alalhoidunud kiwikirwe. [...] Rak-vere muuseumil on neid nüüd juba kaks, sest enne jõulut annetati Tamsalu lähedalt leitud kirwes. Käesolev kirwes on leitud ligi kahekümne aasta eest Pühajõelt. [...] Peale

⁴ Palgi, A. Mälestusi Rakvere Muuseumi Seltsi tegevusest aastatel 1927–1940. Käsikirj, 1959, lk 3. RM 1486 Ar1k 432.

⁵ Samas, lk 6.

⁶ Haruldane annetus muuseumile. – Wirulane, nr 39, 1927.

kirwe annetas P. Eljas muuseumile kogu wanaaegseid rahasid, nende seas hulga orduaegseid hõberahasid.⁷

Suur lindude kogu muuseumile.

Rohkelt haruldasi kodumaa lindusid.

Läinud aastal tellis Rakwere Muuseumi Selts Petseris asuvalt õpetlaselt dotsent Nesterowilt kogu täistopitud lindusid. Dotsent Nesterowi peetakse Eestis paremaks loomade ja lindude täistoppijaks, kellel on suured kogemused sellel alal. Hiljuti jõudis suurem saadetus lindusid ja ka loomi kohale. Kogu sisaldab peaaegu ainult haruldasemaid kodumaa lindusid. Teiste seas on hiigla luik, mitmesugused soo- ja weelinnud ning muud. Loomadest on walge jänes ja siil. [...] Üldse on märgata, et muuseumi loodusteadusline osakond kõige suuremat huwi äratav.⁸

Rakwere muuseumi awamine 4. mail.

Awatakse rahwateaduse, loodusteaduse, kunsti ja sõjaosakonnad.

Läinud aasta lõpul annetas kaitseministeerium muuseumile wäärtusliku sõjariistade kogu, mis algab mõökade ja püssidega ning lõppeb pommi- ja miinipildujatega. Loodusteadusliku kogu on muuseum peaaesjalikult saanud dotsent Nesterowilt. See sisaldab hulk lindusid ja loomi. Lindude seas on ka kuulus kull, mis paari aasta eest adwokaat Kutti korterisse sisse lendas kahekordseid aknaruutusid purustades. Kull surmati muuseumis kloroformiga ja topiti täis. Rahwateaduslised kogud on täiesti annetuste teel kokku kantud. Seal on riideid, mütse, wöösid, majapidamise riistu ja palju muud. Kunstiosakonnas on mõned pildid muuseumis endal. Peale selle on aga paljud kunstnikud lubanud oma pilte muuseumis wälja panna.⁹

Wana kirjandust muuseumile.

Rakwere muuseum avab oma kogude juures ka kirjandusosakonna.

Rakwere muuseumi seltsi juhatus on otsustanud awada teistele osakondadele lisaks ka kirjanduse osakonna, kus oleks näha wanemal ajal ilmunud raamatuid, ajakirju ja pildide pildistusi.¹⁰

Muuseumi kogud seatakse ülesse.

Kõige täielikum on muuseumil rahwateadusline kogu – tänu Eesti Kunstimuuseumile, kes oma tagawaradest rikkaliku kogu üle andis. Seal on täielikud komplektid rahvariiideid, mütsid, wööd, kindad, igasugused puunõud, muusikariistad jne.¹¹

Wäärtuslik annetus muuseumile.

1905. aasta, Saksa okupatsiooni ja Wabadussõja aegsete dokumentide kogu. Annetajateks Rakwere postkontori juhataja ja ametnikud.

Kogus on igasugused korraldused, ülevõtmise paberid ja teised dokumendid, ajalehed ja ajakirjad. Muu seas on ka suurem hulk „Eesti Kütiväe Teataja“ numbraid, mis käsitavad wabadussõja algust punaste walgustusel. Peale selle on hulk wanu raamatuid.¹²

⁷ Haruldane annetus Rakwere muuseumile. – Wirulane, nr 30, 1928

⁸ Suur lindude kogu muuseumile. – Wirulane, nr 10, 1929.

⁹ Rakwere muuseumi awamine 4. mail. – Wirulane, nr 29, 1930.

¹⁰ Wana kirjandust muuseumile. – Wirulane, nr 60, 1930.

¹¹ Muuseumi kogud seatakse ülesse. – Wirulane, nr 73, 1930.

¹² Wäärtuslik annetus muuseumile. – Wirulane, nr 102, 1930.

Uued väärtuslikud annetused Rakwere muuseumile.

Kalewi kompanii päalik W. Stahlberg ja R. Stein Haljalast annetasid Rakwere Muuseumile suure kogu saksa okupatsiooni ja punaste hirmuvalitsuse aja kohta käivaid dokumente.¹³

Haruldane käsikiwi muuseumile.

Kiwi töötas veel 30 aastat tagasi.

Kiwi annetajaks on Aaspere walla Wõivere küla peremees Johannes Männik. Nagu Männik, kes ise praegu keskealistes eluaastates, jutustab, kuulunud muuseumile annetatud kiwi tema wanaisale.¹⁴

Käsikiwi on muuseumikogus signatuuriga RM 84 E 5.

1930. aasta suveks oli juba nii palju asju kogunenud, et võis hakata mõtlema muuseumi avamisele – nii renditi Rakvere Ühispanga majas Laial tänaval ruumid, telliti vitriinid, riulid ja laud ning muuseumi pidulik avamine oli 7.12.1930.

Rakwere muuseum uuesti awatud.

Kogud rikkalikult täiendatud.

Wiimasel aastal muuseumi kogud täienesid eriti rikkalikult arheoloogiliste asjade poolest, mille muuseumile annetas Tartu ülikooli arheoloogia kabinett; teiseks Rakwere muuseum sai kena wanawara kogu Rakwere seminarilt, selle likvideerimise puhul; kolmandaks väga mitmed isikud on muuseumile toonud wanawara ja loodusteaduslikke esemeid.¹⁵

Kujur Rannus deponeeris kaks skulptuuri.

Hiljaaegu deponeeris Rakwere muuseumile kaks skulptuuri Ameerika Ühendriikides elutsew eestlane kujur Rannus [Voldemar Rannus 1880–1944 – P.P.]. [...] Mõlemi puu materjalina on kujur kasutanud kallihinnalist eebenipuud, mis laseb esile tõsta töö üldist muljet. [...] Üks deponeeritud skulptuuridest on dr. Speegi ja teine Eesti peakonsul kol. Muti büstid. Aastat wiis tagasi wiibis kujur Rannus nimetatud töödega Pariisis kunstinäitusel ja korraldas hiljem kunstinäituse Tallinnas. Olgu tähendatud, et kujur Rannus on modelleerinud „Walges Majas“ ka Ühendriikide endist presidenti Hooveri.¹⁶

Need kujud on ka praegu muuseumis, kuid kuna algselt on tegu deposiitidega, siis ei ole neid ka sõjajärgsel ajal arvele võetud.

Rakvere Muuseumi Selts sattus rahalistesse raskustesse ning jäi ruumidest Ühispanga majas ilma. Asjad tuli kokku pakkida. Linnavalitsuse abil saadi 1937. aastal avada uus ekspositsioon Tallinna tn 3, kuhu muuseum on tänaseni püsima jäänud.

Nõukogude võimu kehtestamine 1940. aastal tõi kaasa nii muuseumi seltsi kui ka muuseumi tegevuse lõpetamise. Eksponaadid pakiti taas kastidesse ja Odette Kirsi andmetel seisid need kastid kuus aastat linnavalitsuse, rahvamaja ja III algkooli hoovimaja pööningul.¹⁷

¹³ Uued väärtuslikud annetused Rakwere muuseumile. – Wirulane, nr 103, 1930.

¹⁴ Haruldane käsikiwi muuseumile. – Wirulane, nr 139, 1930.

¹⁵ Rakwere muuseum uuesti awatud. – Wirulane, nr 5, 1933.

¹⁶ Kujur Rannus deponeeris kaks skulptuuri. – Wirulane, nr 147, 1933.

¹⁷ Kirss, O. Muuseumi seltsist Virumaa muuseumideni. – Virumaa Teataja, nr 31, 2007.

Foto 3. Rakvere Muuseumi seltsi liikmekaart 1938. aastal (RM 1475 Ar, 1076: 1).

12.11.1940 on koostatud akt, millega Rakvere linnavalitsus võtab üle Rakvere Muuseumi Seltsi asjaajamise toimikud, dokumendid ja varad. Selles aktis on muuseumi esemed jagatud järgmistesse alajaotistesse (alakogudesse): sõjaosakond, loodusteaduse osakond, arheoloogiline osakond, kunsti osakond, rahvateaduse osakond, Rakvere ajalooline osakond.¹⁸ Loetelus on ainult esemete nimetused ja kogused. Kahjuks ei ole muud arvestusdokumentatsiooni säilinud, seega ei ole võimalik täpselt tuvastada, mis Muuseumi Seltsi varadest on tänaseni säilinud.

Keerulistel aastatel toimunust annab aimu üks 1942. aasta ajalehes Eesti Sõna ilmunud kirjutis:

Eriline punaarmeeilik huvi külmade ning vanade relvade ja villaste esemete vastu ilmes Kiek in de Köki, Rakvere ja Kuressaare muuseumide „puhastamisel“, kus kõik vastavad esemed „läksid sõjas kaduma“. Rakvere muuseumi suhtes oli sõjapäevade tulemus: ära lõhutud Goethe rinnakuju, ära viidud peale eelnimetatud esemete 1 sikusarvest karjapansun, 1 linnukujuline meteoorikivi, 18 eesti õllekannu ja 1 vasest viinakortel.¹⁹

Kuna sõjaolukord kestis veel kolm aastat, siis läks ilmselt kaduma veel enam esemeid.

Riiklik muuseum

Nagu sissejuhatuses mainitud, aitab sõjajärgsest perioodist ettekujutust saada Leili Pajose²⁰ koostatud „Rakvere muuseumi kroonika 1946–1999“. Kroonikas on põhiline tähelepanu ruumiprobleemide lahendamisel, ekspositsioonide ja näituste koostamisega seonduval, kuid leiab andmeid ka kogude ja kogumistegevuse kohta.

Rakveres asutati taas muuseum ENSV Ministrite Nõukogu määrusega 26.04.1946, algses nimetusega Viru Maakondlik Muuseum (1951–1990 kandis nime Rakvere Rajoonideva-

¹⁸ RM 3531 Ar1 967:1, lk 7–12.

¹⁹ Eesti muuseumide kaotusi punasel aastal. – Eesti Sõna, nr 94, 1942.

²⁰ L. Pajos (1929–2000) asus muuseumisse tööle 1949. aastal, oli muuseumi direktor 1.07.1959–1.09.1987 ja töötas muuseumis 1999. aastani.

Foto 4. Muuseumikogude jaoks on alati olnud vähe ruumi. A. Rünki karikatuur illustreerib ruumiprobleemi lahendamist 1949. aastal, mil muuseumile lubati seni raamatukogu valduses olnud ruumid (RM 3531 Ar, 967: 3).

heline Koduloomuuseum, 1990–2002 Rakvere Muuseum). Ruumid saadi jälle Tallinna tn 3 majja. Hakati koondama muuseumi seltsi varasid ning koguma uusi. Samuti toodi siia Muuga mõisast sõja ajal evakueeritud Narva muuseumi varasid. Ametisse asunud töötajatel polnud ilmselt täpsemat ettekujutust muuseumitööst ja nad toimetasid oma parema äranägemise järgi. Kuigi Nõukogude Eestis oli 1941. aastal välja töötatud juhend muuseumimaterjalide arvelevõtu, inventeerimise ja hoidmise kohta,²¹ siis ilmselt ei jõudnud need juhised ja nõuded lihtsalt väiksematesse muuseumidesse. Kroonikast leiame väite, et kuna esialgu ei olnud juhiseid ega eeskirju, siis ei peetud mingit arvestust museaalide vastuvõtmise kohta.

Alles 1949. aastal hakati korrastama muuseumi varade arvestust. Seati sisse Viru Maakondliku Muuseumi kogude juurdekasvu päevik. Ühte raamatusse kanti sisse nii eksponaadid kui ka abimaterjal, s.o tekstid, joonised, kaardid, tabelid, mulaažid jm. Sinna pandi kirja nii allesjäänud endised muuseumi varad kui ka uued, juurde saadud materjalid. Sissekanded on paraku väga napid ja sisaldavad vähe infot.

1949. aasta küüditamise järel saatis muuseum ringkirjad valdade kultuurhariduse instriktoritele, et nad abistaksid muuseumi etnograafilise ja kultuuriloolise materjali kogumisel tühjaks jäänud majapidamistest. Enamikus ei andnud üleskutse tulemusi. Samal aastal koguti hulk eksponaate Jakob Liiva elu ja loomingu kohta.

Muuseumikogu hakkas täienema arheoloogiliste leidudega. Muuseum korraldas koos ENSV TA Ajaloo Instituudiga arheoloogilisi kaevamisi Klodi linnusel, Aseri kalmel, Toolse lin-

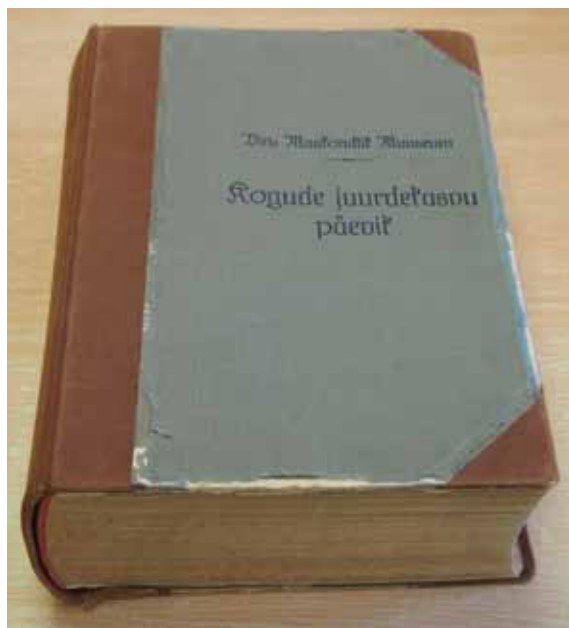
²¹ Jeesser, K. Museaalide dokumenteerimine Eesti muuseumides. Magistritöö infokorralduse erialal. Tartu, 2009, lk 25.

namäel, Roelas, Põlulas ja Toilas. 1959. aastal toimusid esimesed teaduslikud arheoloogilised kaevamised Rakvere linnuses.

1954. aastat kajastavas sissekandes on põhjalikult refereeritud Kultuuriministeriumi Kultuurhariduslike Asutuste Peavalitsuse muuseumide osakonna vaneminspektori N. Russanovi koostatud muuseumi kontrollimise akti. „Kontrollimise aktis on öeldud, et ruumide suuruse ja asetuse poolest on Rakvere muuseum võrreldes teiste vabariigi muuseumidega eelistatud olukorras. [...] Fondide hoidla ei kõlba, sest on poolkeldrimum ja liiga väike. Kõigest 40 m². [...] Ekspositsioon koosneb kolmest põhilisest osakonnast: looduse, ajaloo ja nõukogude perioodi osakond. Kuna muuseumi asutamisel mingisuguseid fonde ei olnud, on kogumistöö olnud küllaltki ulatuslik. Kõik eksponaadid on sisse tulnud koos ekspositsiooni valmimisega. [...] Eksponaadid on kõik arvele võetud kogude juurdekasvu päevikus. Teaduslikku inventeerimist ei ole tehtud. [...] Esemete juurdekasv on väga väike. Vähe kasutatakse aktiivi abi. Tuleb laialdasemalt organiseerida kogumistööd, korraldada ekspeditsioone. Fondide ruumi kitsikusest aitaks vabaneda muuseumile mittevajalike esemete üleandmine Narva muuseumile“.²²

1950. aastate lõpus hakkas Kultuuriministerium esitama konkreetsemaid nõudmisi museaalide dokumenteerimiseks. Alates 1.05.1959 kehtestati ühtsed rakendusraamatud ning nüüd tuli kõik museaalid kanda kogude juurdekasvu päevikust uutesse rakendusraamatutesse. Rakvere Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi Fondide päevik on alustatud 10. mail 1959 ja tulmenumbrit RM 1 kannab üks Vene 1763. aasta 5-kopikaline münt. Fotopäevik on alustatud 5.12.1959. Järgmisel, 1960. aastal alustati esimest korda esemete teaduslikku inventeerimist. Esimesena avati fotode ja etnograafiliste esemete inventariraamatud.

Ilmselt Kultuuriministeriumi akti järel hoogustati kogumistööd ja muuseumikogu kasvab järgnevatel aastatel väga jõudsalt. Nii näiteks on 1959. aastal juurdekasv 4661 museaali, 1960. aastal 2316 ja 1961. aastal 4549. Need olid aastad, kus korraldati kogumiskspeditsioone küladesse, viidi läbi arheoloogilisi kaevamisi, avaldati üleskutseid. Suure juurdekasvu tõi ka 1962. aastal korraldatud näitus „Rakvere tööstus tänapäeval“, mille tulemusel laekus kogusse fotosid, toodangu näidiseid, etikette, dokumente jne. Muuseumil oli ka agaraid abilisi. Näiteks kauaaegne Kunda külanõukogu esimees Aleksander Timm, kes Odette Kirsi mäletamist mööda sõitis igal suvel jalgrattaga piki rannikut ja kogus sealsetest küladest väärtuslikku etnograafiat, fotosid, raamatuid jm.

Foto 5. Viru Maakondlik Muuseum. Kogude juurdekasvu päevik, alustatud 1949. aastal (Foto: Signe Lintrop, 2015).

²² Kroonika, lk 18–19.

Küll on aga kogude juurdekasv endiselt üsna tempokas. Kümnendi lõikes kõige väiksem 1976. aastal – 551 museaali, kõige hoogsam aga 1979. aastal – 10 159 museaali. Selle selgituseks on, et muuseum oli võtnud eesmärgiks tõsta oma kategooriat ja seda eelkõige kogu suurendamise abil. Ulatuslikumatest tulmetest võiks nimetada fotograaf Carl Sarapi negatiivide kogu, kunstnik Richard Sagritsa isiklikku arhiivi, partei- ja nõukogude töötaja Artur-Bernhard Upsi arhiivi, arheoloogilisi leide Rakvere linnuse kaevamistelt.

1980. aastate esimene pool kulges Rakvere linnakodaniku maja renoveerimise ja ekspositsiooni ettevalmistamisega tegeledes. Seoses sellega koguti palju 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi algusaastate igapäevaseid tarbeesemeid, aga ka mööblit. Ekspositsioon avati 1983. aasta detsembris.

Ka 1980. aastatel oli muuseumikogude aastane juurdekasv üsna soliidne (kõige väiksem 1136, kõige suurem 4977). Kogudesse lisandus veel partei- ja nõukogude töötajate Artur-Bernhard Upsi, Ülo Niisukese, Enn Mikkeri arhiivimaterjali, aga ka Rakvere kauaaegse muusikaõpetaja Jaan Paku materjale. Jätkuvalt täienes arheoloogiakogu leidudega Rakvere linnuselt. Suuremad tulmed saabusid ajaloo- ja etnograafiakogusse Tudust ja Anguselt kahe majapidamise likvideerimise tulemusel.

1986. aastal koostati arhiividokumentide kogu (üle 14 000 säiliku) süstemaatiline kartooteek. Tagantjärele on raske mõista, kuidas nii suures kogus oli üldse võimalik midagi üles leida. Ilmselt suutsid toonased muuseumitöötajad seda tänu sellele, et nad kõik olid väga pikka aega oma ametis. (1986. aastal läks pensionile peavarahoidja Laine Leet, kes oli muuseumis töötanud alates 1955. aastast)

Kuigi 1970. aastast alates oli NSV Liidu muuseumides soovituslik kasutada inventari raamatute kõrval või asemel inventarikaarte ja Eesti Ajaloomuuseumis oli välja töötatud kaart mitmesuguste andmeväljadega, mis oleks pidanud olema eeskujuks,²⁵ siis siin kasutati raamatukogude väikesi kataloogikaarte ja peale museaali numbri ning nimetuse või pealkirja rohkem andmeid kaardilt ei leia.

Kümnendi lõpp tõi kaasa poliitilise olukorra muutused ning mäluasutustel lubati erihoidlatest avalikkuse ette tuua Eesti Vabariigi perioodil ilmunud trükiväljaanded. Siinsel muuseumil ei olnud üldse luba erifondi moodustada, küll aga oli kogunenud muuseumisse sellest perioodist materjale, mida sai nüüd hakata arvele võtma.

1990. aastate alguse kroonika sissekannetes on korduvalt juttu sellest, et eksponaatide eest küsitakse sagedasti raha ja hinnad on väga kõrgele tõusnud. Samas andis muuseumi asutaja Arved Palgi lesk muuseumile kaks kappi, mis pärit Kohala mõisast.

Rakverest pärit karikaturisti ja följetonisti Romulus Tiituse abikaasa Laine Tiitus annetas muuseumile suure kollektsiooni kunstniku töid. 1995. aastal anti muuseumile üle kauaaegse rajoonilehe fotograafi Enno Kapstase negatiivide kogu. Kahjuks oli kogu korrastamata. Muuseumi endine direktor Leili Pajos tegeles sellega mitu aastat ja jõudis ära määrata ning kogusse võtta 5851 negatiivi. Kuid hulk negatiive seisab senini määramata. Samas on selles kogus olulist materjali nõukogudeaegse eluolu kohta.

1997. aastal tegeleti kunstnik Richard Sagritsa pärandi vastuvõtmisega. Peale Karepal asuva Kalame talukompleksi on kunstniku soovil pärast tema lese Alice Sagritsa surma jõudnud muuseumikogusse üle 1460 kunstiteose, esemeid, arhiivimaterjali ja üle 700 foto.

²⁵ Jeaser, K. Museaalide... lk 30.

Aasta lõpus toimus saadud materjalidest näitus.

1999. aastal korraldati näitus küüditamise meenutamiseks ja kogusse laekus selletemalisi mälestusi ning esemeid.

Rägavere mõisa üleminekuga eraomandusse 2002. aastal tuli muuseumikogusse mööblit, mida oli kasutatud Rägavere mõisa sisustamiseks.

Sihtasutus Virumaa Muuseumid

2002. aasta töö kaasa sihtasutuse Virumaa Muuseumid asutamise ja sealt alates on kogu sihtasutuse hallata. Koos sihtasutuse loomisega tuli muuseumi üksuseks Palmse mõis oma mööblikollektsiooniga.

Kogude pidev täienemine on sihtasutuse ajal jätkunud. 2006. aastal koostati näitus „Rakvere – võim ja vaim läbi aegade“, mis tutvustas Rakvere linna linnaosade kaupa. Selle koostamise käigus koguti linna uuema ajalooga seotud materjale. Mõni aasta hiljem koostati 20. sajandit üle vaatav näitus „Asjad, millest me unistasime“. Nüüd täienes kogu eriti 20. sajandi teisel poolel kasutusel olnud iseloomulike esemetega.

Rakvere linnakodaniku majas korraldati aastatel 2008–2010 kolm arhitektuuriteemalist fotonäitust, milleks fotografeeriti Rakvere linna puitarhitektuuri, kivist ehitisi ning eraldi uksi ja väravaid ning loomulikult säilivad fotod kogus.

Kolmel järjestikusel suvel 2009–2011 korraldati välitööd Laekvere ja Rägavere vallas ja Viru-Jaagupi piirkonnas. Kuna ringi liiguti vaid kahekesi, siis ei olnud kontaktide hulk suur ja ka esemelist materjali laekus vähe, küll aga salvestati vestlusi inimestega.

2013. aastal muudeti senine Rakvere Näitustemaja Eesti Politseimuuseumiks ning koguma on hakatud Eesti politsei ajalooga seotud materjale.

Selline on olnud muuseumikogu kujunemise lugu. Praegu on kogu jagatud järgmisteks alakogudeks: arheoloogia, ajaloolised esemed, etnograafia, fotokogu, arhiividokumendid, arhiivraamatukogu, kunst, numismaatika, loodus.

Arheoloogiakogu koosneb peamiselt Rakvere linnuses ja Rakvere Teatrimäel tehtud kaevamiste leidudest, kuid on leide ka teistest arheoloogilistest kaevetöödest Virumaal ning huvitavaid juhuleide. Ühe väärtuslikumana võib välja tuua Varudi Vanaküla aarde (RM 3080/A 65:1–20), mis on juhuleid ühe maja ehitamiselt ning sisaldab sörmuseid ja rinnalehti. Aga samuti naise peaehe (RM 121 A5:45), leitud Aseri kivikalmelt, ja naise pronksist noatupp (RM 3666 A 75:187), leitud Rakvere linnusest, ning luukamm Toila kivikalmelt (RM 584 A 3:125). Kogu suurus on 11 116 leidu.

Ajalookogu sisaldab ajaloolisi esemeid, mööblit, tekstiili, tarbeesemeid, mänguasju jms. Kogu kõige väärtuslikum osa on mööblikollektsioon, millest suur osa on eksponeeritud Palmse mõisas, Rakvere linnakodaniku majas ja muuseumi varakambris. Kogu uhkuseks on gooti stiilis kapp 15. sajandist ja intarsiatehnikas kapp 17. sajandist, mis on eksponeeritud muuseumi varakambris. Palmse mõisas on eksponeeritud kaks 18. sajandist pärit kappi ja üks intarsiatehnikas Rennenkampfide suguvõsale kuulunud kirst, millel aastaarv 1741. Mööblikollektsiooni tutvustab Jüri Kuuskemaa kirjutatud raamat „Mööbel gootikast *art deco*’ni. Virumaa Muuseumide mööblikogu“. Ajalookogu suurus on 11 379 museaali.

Etnograafiakogu koosneb põhiliselt Põhja-Eesti ja Virumaa etnograafilistest esemetest.

Siin on tööriistu, majapidamisnõusid (õllekannud, kapad jms), talumööblit. Oluline osa kogust on tekstiil: vaibad, kudumid, rahvariided. Kogu suurus on 2808 museaali.

Fotokogu sisaldab fotosid ja negatiive ajaloolistest sündmustest, Virumaa olulistest paikadest ja inimestest, elatusaladest, peale selle hulgaliselt linna- ja loodusvaateid. Vanematest fotoliikidest on kogus mõned ferrotüübid ja u 125 klaasnegatiivi.

Esindatud on Rakvere esimese teadaoleva fotograafi Voldemar Reinhold von Rose'ni fotod. Samuti 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses tegutsenud H. A. Grünbladi ja F. W. F. Dittmari fotod. Suure kollektsiooni moodustavad Eesti ühe tuntuma fotograafi Carl Sarapi tööd. Kokku säilikuid 46 187.

Arhiividokumentide kogu sisaldab dokumente ja trükiseid: käsikirjalisi mälestusi, koolide ja seltside protokolliraamatuid, tsunftide materjale, taludokumente ja perekonnan kirju, plaane ja kaarte, samuti plakateid ja kutseid ning muid pisitrükiseid. Siia kuuluvad ka vanad postkaardid (õnnitlus- ja pühadekaardid). Palju kasutamist leiab Rakvere linnavalit suse ehitusosakonna arhiiv. Kaardikollektsioonis on kõige vanemad kaardid 18. sajandist. Kokku on kogus 27 588 museaali.

Arhiivraamatukogust leiab raamatuid ja perioodikat: Virumaa autorite teoseid ja Vi rumaad puudutavaid väljaandeid. Esindatud on kooliõpikud, kalendrid ja vaimulik kirjan dus. Nii kuuluvad kogusse kaks laulu- ja palveraamatut Kadrina kihelkonna Metsiku lae nuraamatukogust, mis oli üks vanemaid laenuraamatukogusid. Kogust leiab 1739. aastal ilmunud esimese eestikeelse piibli väljaande, aga ka 1862. aastal välja antud „Kalevipoja“. Ajalehtedest on täielikumalt esindatud kohalikud lehed: Virumaa Teataja, Punane Täht, Viru Sõna. Kogutud on ka 1919–1940 välja antud ajakirju, mis annavad teavet omaaegse elulaadi kohta. Kokku on kogus 13 640 raamatut ja ajakirja.

Kunstikogu koosneb peamiselt Virumaalt pärit või Virumaaga seotud kunstnike töö dest ja sisaldab nii maali, graafikat, skulptuuri kui ka tarbekunsti. Tuntumatest nimedest on esindatud Hando Mugasto, Andrus Johani, Aino Bach, Ado Vabbe, Richard Uutmaa, Avo Keerend, Evi Tihemets, Aleksander Suuman, Valli Lember-Bogatkina, Lola Liivat-Makarova, Concordia Klar-Ulas, Eino Mäelt. Nagu juba enne oli märgitud, on kogus suured kollek tsioonid Richard Sagritsa ja Romulus Tiituse töid.

Selles kogus on ka töid, mille autorid ei ole kunstimaailmas väga tuntud, kuid samas on nad tuntud ja esinenud sagedasti näitustel Virumaal. Kokku on kunstikogus 2938 museaali.

Numismaatikakogus on Eestis läbi aegade käibel olnud rahad. Paberrahad on esinda tud alates 19. sajandi II poolest. Vanimad mündid on 11. sajandist. Suurim on keskaegne peitleid (16.–17. saj), mis sisaldab üle 900 mündi. Kokku 4052 münti ja paberraha. Valik rahasid on eksponeeritud näitusel „Rakvere kreisirentei – Virumaa vanim rahaasutus“.

Looduskogusse kuuluvad topised ja putukad zoologia kogus, herbaariumid botaani ka kogus ja kivimid geoloogia kogus.

Kuhu edasi?

Kogumispõhimõtetes, mis vaadati üle 2014. aastal, kinnitati järgmised kogumissuunad:

- mõisate ajalugu;
- linnuste (Rakvere ja Toolse) ajalugu;
- Eesti politsei ajalugu.

Need on loogilises vastavuses sihtasutuse kolme suurema objekti tegevusega.

Selle kõrval jätkatakse ka piirkonna kohaliku ajaloo kogumist: endiselt on huviorbiidis Rakvere kui omaaegse kreislinna ja maakonnakeskuse ajalugu, Lääne-Virumaa kohalike omavalitsuste ajalugu ja kaasaeg ning samuti kohalik kultuuri- ja hariduselu. Jõudumööda jätkub ka Virumaaga seotud kunsti kogumine.

Kuigi muuseumi selts pidas oma algusaegadel väga oluliseks loodusosakonna rajamist, siis nüüd on muuseum loobunud looduskogu täiendamisest, kuna Eestis tegutseb riiklik loodusmuuseum ning lähipiirkonnas tegelevad valdkonnaga RMK Sagadi metsakeskus ja Lahemaa rahvusparki looduskeskus. Samuti ei täiendata numismaatikakogu, kuna sellega tegelevad professionaalsemal tasemel Eesti Panga muuseum ja ka Eesti Ajaloomuuseum.

Kavas on täpsustada ka arhiivraamatukogu säilitamise põhimõtteid, pidades silmas raamatukoguvõrgu head tööd ja trükiste (eriti ajakirjanduse) digiteerimist.

Viimastel aastatel on korraldatud vähem näitusi ja seetõttu on museaalid vähem nähtaval olnud. Samas on tehtud ja jätkatakse süstemaatilist tööd, et muuta museaalide andmed avalikkusele kättesaadavaks üleriigilises andmebaasis Muls. Terve kogu saab otsitavaks ja leitavaks 2015. aasta lõpuks.

Muuseumipedagoogide töö ja tegemised

Angelika Aitman

2015. aasta kevade seisuga on SA Virumaa Muuseumites seitseteist haridusprogrammi, neist kaksteist Linnakodaniku Majamuuseumis ja viis Politseimuuseumis. Muuseumi haridusprogrammid on kooskõlas kooli ja lasteaia õppekavadega, võimaldades mitme õppeaine loomulikku lõimimist.

Õppeainete lõimimine on üks muuseumipedagoogika võimalusi, sest ei saa kõnelda ajaloost, teadmata midagi ühiskonnaõpetusest, oskamata arvutada või kasutamata keele väljendusrikkust. Meil õpitakse järgmisi aineid: eesti keelt kuulates ja rääkides; matemaatikat aega arvestades; loodusõpetust loomapiltide kirjeldamise ja vaatlemise kaudu.

Lisaks teoreetilisele osale koosnevad haridusprogrammid ka käelise ja mängulise osast. Käeline tegevus aitab asjade olemust paremini mõista ning neid sügavamalt tunnetada. Laste mängu ja õppimise vahel valitseb tihe seos. Mängu kaudu õpib laps maailma avastama ja see aitab tal mõista, milleks ta võimeline on. Mänguline keskkond teeb ka õppimise põnevamaks.

Selle kõigega arendatakse laste kõiki meeli nii emotsionaalsel, intellektuaalsel, füüsilisel, sotsiaalsel kui ka loomingulisel tasandil.

Meie töö on laiem kui ekspositsiooni põhjal faktide edastamine või ainekavas näpuga järge ajades muuseumitunni ülesehitamine. Haridusprogrammide eesmärk on pakkuda igas tunnis lisaks esemelise poole vaatlemisele ka isetegemist ja meisterdamist, et laps saaks võimalikult mitmekesiselt tunnetada ja kogeda eri meelte kaudu.

Tunnid linnakodaniku majamuuseumis

Rakvere linna ajaloolisel Pikal tänaval asuv muuseumimaja on tüüpiline 18. sajandi keskpaiga elamu, kus näitame tüüpilist keskmise jõukusega pere elu 20. sajandi alguses.

Esimesel korrusel saavad lapsed aimu, kuidas elati 100 aastat tagasi, kui polnud arvu-

Foto 1. Rakvere Linnakodaniku Majamuuseumi pööningul on meisterdamistuba, kus saab tutvust teha vana aja mänguasjadega
(Foto: Eleri Aitman, 2013).

teid ega televiisoreid. Nad näevad, kui kitsas voodis pererahvas magas, kui uhke oli nende igapäevane söögiserviis valge linaga kaetud laual ja milline nägi välja köök vanasti.

Pööningul on võimalik näha mantelkorstna ülemist osa ja selle kõrval asub meisterdamistuba, mida kasutame käelise tegevuse jaoks ning kus lapsed saavad tutvust teha vana aja mänguasjadega.

Õuemajas on kingsepa töötuba ja eluruum, nagu see võis välja näha 1920. aastatel, ja kõrvalruumis on sisustatud pesuköök, kus suvel saab proovida ise pesu pesta.

Aias on raketega kaev ja paviljon. Mitme külastaja jaoks on jäänud mälestusse Pika tänav aed kevadel, kui tärkavad sinililled teevad hoovi eriti maagiliseks.

Õppimine on seotud tegevuste ja kogemustega

Laps õpib kõige paremini eri meelte kaudu. Asjade olemuse mõistmiseks tahab ta esemeid näha, katsuda, kuulata, nuusutada ning nendega tegutseda.

Mitmel septembrikuul järjest alustame oma õppeaastat haridusprogrammiga „Nelja vilja puder“.

Nelja vilja pudru loo eesmärk on lastele õpetada seoseid meie viljapõldude ja polettidel olevate teraviljatoodete vahel. Jutustame lastega magnetpilte appi võttes, kuidas käis viljakoristus sirbiga ja kuidas tänapäeval vili põllult veskisse jõuab. Ühiselt uurime, missugune on kaeratera enne helbeks saamist ja kas nisuteral on saia mekk. Oluline pole mitte ainult teadmine, et saia saame nisujahust ja leiba rukkist, vaid et meie toidulaual on märksa esinduslikum valik teraviljatooted.

Tähtsal kohal on tervislik toitumine ning arutame selle teema üle programmis „Värviline taldrik“. Lapsed saavad oma teadmiste põhjal koostada toidupüramiidi ning hiljem valmistab igaüks endale ise tervisliku puuviljatiku. Kuna tähtis pole ainult õigesti toitumine, siis tantsime tunni lõpus „Leopoldi võimlemistantsu“, kus on kaasatud liikumine, sõbrad ja hea tuju.

Välja toomata ei saa jätta ka programmi „Hääled metsas“, kus muuseumi keldrist saab mets, kuhu on lastele külla tulnud metsloomad. Tutvume loomadega ja kuulame, mis hääli nad õieti teevad ja kui me neid metsas olles kuuleksime, kas me tunneksime nad ära.

Vanas muuseumimajas jutustame kindlasti ka rahvakalendri tähtpäevadest. Uurime, millised on perenaise tööd ja tegemised pühade-eelses majapidamises. Räägime, kuidas

Foto 2. Teraviljatooted „Nelja vilja pudru“ tunniks (Foto: Eleri Aitman, 2013).

tähistati pühi vanasti, mängime traditsioonilisi jõulumänge, jookseme koos lastega marti ja kadrit ning uurime, kes toob lihavõttemune.

Puupliidiga soojaks koetud toad, küpsetiste lõhn ja pedagoogide vanaaegsed riided tekitavad lastele sageli arusaama, et selles majas elatakse päriselt. Tihtipeale tuleb vastata küsimustele: „Mis te teete siin, kui televiisorit ei ole?“, „Kus te kõik magate, kui siin on ainult üks voodi?“ On väga palju lapsi, kes sooviksid sellises vanas majas ise elada, hoolimata kõikidest puudustest.

Perepäevad

Peale haridusprogrammide teeme muuseumis ka perepäevi. Novembris tähistasime kaisukaru sünnipäeva, kus olid näitusena üleval Evelin Rikma käsitööna valminud karud. Rääkisime kaisukaru ajaloo, mängisime mänge, lapsed jutustasid lugusid oma lemmikutest ja maiustasime meekoogiga.

Foto 3. Evelin Rikma käsitööna valminud karupere Rakvere Linnakodaniku Majamuuseumi kaisukarupäeval (Foto: Angelika Aitmann, 2014).

Tulemas on veel hulk üritusi, millest üks põnevamaid on kindlasti „Mänguasja kirbukas“, kus anname lastele võimaluse meie kaunis tagahoovis oma vanad mänguasjad teistele lastele maha müüa.

Igal suvel arendame juba kasutuses olevaid programme ja koostame uusi, et oleks võimalikult mitmekülgne valik ja kõik leiaksid endale midagi sobilikku.

Linnakodaniku maja võlusid ja elu vanasti saavad näha kõik soovijad. Aasta ringi võtab külastajaid vastu alati rõõmsameelne ja abivalmis majaperenaine Tiiu.

Politseimuseum

Mais 2013 avati Eesti Politseimuseum, kus laste politseimuseumi osas saab näha põnevat Volde-morti lossi, karukoobast, politseiautosid, mootorrattaid ja muidugi konstaablit, kelle nimi on Kass-Kurnäu. Lapsed saavad mängida politseilegodega ning joonistada.

Foto 4. Isadepäeval oli politseimuseumis külas lõbus lõvi Leo (Foto: Mirko Kompus, 2014).

Foto 5. Laste politseimuseumis toimuvad harivad programmid liikluse ja politseitöö valdkonnas (Foto: Mirko Kompus, 2014).

Muuseumi avamine andis pedagoogidele võimaluse koostada põnevaid ja harivaid programme ka liikluse ja politseitöö valdkonnas. Programmidest soovime teadvustada ja kinnistada lastele turvalise käitumise harjumusi ja suurendada laste teadlikkust politseitööst. Õpitakse liiklusmärke ja valgusfoori, proovitakse osavust auto- ja mootorrattasõidus ning tehakse jõukatseid.

Programmis „Politseiakadeemia“ mängitakse „Detektiivimängu“ ehk minnakse lahendamata kuritegu, kus lepatriinult on varastatud täpid ja vanaema lõngakorvist on minema viidud punane lõngakera.

Suurematele lastele on programm „Iga tegu jätab jälje“. Tunnis saavad lapsed ülevaate, kuidas politsei avastab kuritegusid. Praktiliste tegevuste kaudu (sõrmejälgede võtmine esemetelt ja inimestelt, UV-lambiga uurimine, jalajäljed jne) õpime tundma kriminalistika põnevamat poolt. Tunni käigus proovime meeskonnatööna ka ühe seifi avada ning vahvate mängudega asetame ennast nii varguse ohvri kui ka politseiniku rolli. Ühiselt koostame ka fotoroboti potentsiaalsest kurjategijast.

Lapsed õpivad kogemustest. Tore on näha, et leidub veel õpetajaid, kes viitsivad lastel käest kinni võtta ja nendega koos sammud muuseumi poole seada. Muuseumid toetavad haridusasutusi ja sobiv haridusprogramm aitab kinnistada juba koolis õpitut ning iga laps saab kaasa toreda mälestuse muuseumist.